

POVIJEST

ŠKOLSKI LEKSIKON

ŠKOLSKI LEKSIKON

Općeobrazovne škole

12 knjiga

Glavni urednik

SILVIO RUŽIĆ

Urednik izdanja

MIRA ZAGOTTA

Stručni urednici

Prof. HRVOJE JURAČIĆ
Prof. DANKO GRLIĆ

Autori

BABIĆ dr Stjepan
BAUČIĆ prof. Ivo
BAUČIĆ prof. Vlatka
BRAJEVIĆ prof. Dora
ČUBELIĆ dr Tvrtko
ČUDINA prof. Mira
DAMJANOV dr Jadranka
DOMAC dr Radovan
GRLIĆ prof. Danko
GRLIĆ dr Ljubiša
LISINSKI Hrvoje
LIŠČIĆ prof. Berislav
MANASTERIOTTI prof. Višnja
MARTIĆ prof. Mirko
MARUŠIĆ prof. Ante
MATKOVIĆ prof. Hrvoje
OBRADOVIĆ prof. Josip
RADULIĆ prof. Ksenija
SALZER prof. Olga
SEUNIK prof. Vera
SEVDIĆ prof. Milenko
VELIMIROVIĆ Mihajlo

i suradnici

Stručni redaktori i recenzenti

ANTIĆ prof. Barka
CRKVENČIĆ dr Ivan
FILAJDIĆ dr inž. Mirko
FINKA dr Božidar
FURLAN dr Martin
GROSS dr Mirjana
HANŽEKOVIĆ Fedor
KRAJNOVIĆ prof. Milan
KUNTARIĆ prof. Marija
LOVRENČIĆ dr Rene
LUI dr Ante
MIKECIN prof. Vjekoslav
NOVAKOVIĆ prof. Novak
PEJOVIĆ dr Danilo
PETROVIĆ dr Sveto
PRELOG dr Milan

Oprema

ĐURO SEDER

PROF. OLGA SALZER
PROF. HRVOJE MATKOVIĆ

POVIJEST

»PANORAMA«

ZAGREB, 1965.

OD IZDAVAČA UZ DRUGO IZDANJE

Drugo izdanje »Školskog leksikona« razlikuje se od prvog osim po grafičko-likovnoj opremi i opsegu, također po mnogim svojim sadržajnim karakteristikama. Znatno veći broj autora i recenzenata pokušao je, na osnovu vlastitih kritičkih zapažanja kao i sugestija i prijedloga određenog broja drugih stručnjaka (npr. pismo Saveznog zavoda za ispitivanje školstva) izmijeniti i nadopuniti prvih dvanaest leksikona i ispraviti neke propuste i greške što su se potkrale u prvom izdanju.

Autori ovih knjiga svjesni su ne samo objektivnih teškoća, koje su izvanredno velike u takvoj vrsti posla, već i svojih subjektivnih mogućnosti pa stoga ne smatraju da je napor koji su uložili uvijek nužno urodio najboljim i najpozitivnijim rezultatima. Uza svu koncentraciju pažnje, savjest naučnih radnika i stručnu rigoroznost koja se može uložiti u takav rad, leksikoni ove vrste nikad, ni kod naroda koji imaju veliku tradiciju na tom području, ne mogu biti potpuno bez grešaka. I u njima će se nesumnjivo naći nedovoljno preciznih objašnjenja i propuštenih pojmova, pa i zapostavljanje pojedinih područja.

Smatrali smo, međutim, da ti leksikoni mogu ipak mnogo pomoći učeniku i našem čovjeku koji želi biti upućen u temeljne, ključne pojmove raznih znanstvenih područja, jer mu omogućuje relativno lako, brzo i jednostavno snalaženje u obimnoj materiji osnovnog obrazovanja. Kao tumači pojmova, ovi leksikoni mogu na određen način, kao pomoćna odnosno dopunska sredstva u nastavi, poslužiti upravo svojim specifičnim,

leksikografskim načinom informiranja. Takav leksikografski oblik upućivanja u pojedina područja prijeko je potreban suvremenom čovjeku u vijeku ubrzanog napretka svih posebnih znanosti, u epohi ekonomskih, društvenih i političkih promjena, znači i svakodnevnog pojavljivanja novih pojmova. No ovi leksikoni imaju skromnu namjeru da pruže samo prva uputstva, da budu sintetički pisani vodiči kroz pojedina područja, da ukažu na najbitnije karakteristike određenog pojma, a nikako da zamijene studiozan rad nastavnika na produbljivanju i usavršavanju znanja iz određenih predmeta. Oni nisu niti mogu biti *zamjena* udžbenicima koji sistematski i postupno uvode učenika u pojedine predmete, tumačeći građu bilo kronološkim redom, bilo od jednostavnijih do složenijih, teže shvatljivih pojmova. Iz njih učenik ne može *učiti*, ali mu oni mogu pružiti dragocjenu *pomoć pri učenju*, kad naiđe na nejasan termin, kad traži sažetu definiciju nekog pojma, kad mu je potreban određeni podatak, činjenica, godina, formula, broj stanovnika, kad ne zna kojem razdoblju pripada neka pojava ili umjetnički pravac, u koje vrijeme i unutar kojih idejnih strujanja da smjesti određenu književnu, socijalnu ili filozofsku koncepciju, koje su joj glavne karakteristike i predstavnici itd. Premda rađeni uglavnom na osnovu plana i programa naših općeobrazovnih škola, oni su kadikad morali i odstupiti od tih koncepata, jer tumače i moraju tumačiti i one termine koji se posebno ne obrađuju u školskoj nastavi.

U nizu objektivnih teškoća autora ovih leksikona, treba prije svega istaknuti neujednačenu terminologiju za pojedina područja. Ne treba zaboraviti, bez obzira na to što je opseg leksikona povećan u usporedbi sa prvim izdanjem, da se mnogim autorima pojavio gotovo nerješiv problem relativno vrlo skučenog prostora, što se posebno ispoljilo kod onih predmeta koji se više godina uče u školama.

Predgovor autora

Drugo izdanje »Povijesti« Školskog leksikona izrađeno je po istim principima kao i prvo; zapravo, to je prošireni tekst prvog izdanja. Uvrštene su nove natuknice kojih u prvom izdanju nije bilo, izvršene su izvjesne dopune nekih natuknica, data su potpunija objašnjenja, ili su izvršene preformulacije pojedinih rečenica.

Odabrani pojmovi i termini obrađeni su u sažetom opsegu na način svojstven leksikonu. Zbog ograničenog prostora autori su pojedine manje važne pojmove samo najnužnije objasnili. Pojedini termini, iako se ne susreću u redovitom opsegu gradiva škole, nalaze se u priručnoj literaturi koja je namijenjena učenicima tih škola, isto su tako obrađeni. Autori su izbjegavali obradu pojedinih historijskih zbivanja, osim u izuzetnim slučajevima ključnih pojava u historijskom razvitku ili kada je trebalo ilustrirati određenu epohu. S obzirom na vremenski raspon zahvaćena su zbivanja do kraja drugoga svjetskog rata, a tek u iznimnim slučajevima, koji su posebno važni, išlo se i preko te granice (npr. Organizacija ujedinjenih nacija). Posebnu je teškoću predstavljao izbor ličnosti. Raspoloživi prostor nije dozvoljavao širi izbor, pa su se autori odlučili samo za one ličnosti koje su reprezentanti određene historijske epohe. U izboru ličnosti iz naše historije veća je pažnja posvećena ličnostima iz novije historije, ali su obrađene samo one koje su davale jači biljeg svom vremenu. Nisu posebno obrađene pojedine vladarske ličnosti iz naše historije (npr. Tomislav, Dušan), već su uvrštene u odgovarajuće vladarske dinastije.

Ovaj svezak ne može se smatrati udžbenikom historije, a to i nije bila njegova namjena. Svrha je ovoga sveska da učenici i odrasli koji uče imaju podsjetnik za historiju u sažetom obliku kako bi prilikom učenja novog gradiva ili u susretu s pojmovima

koji su eventualno izblijedjeli u njihovu pamćenju mogli brzo i lako upotpuniti i osvježiti svoje znanje.

U nekim slučajevima pojedine su cjeline raščlanjene pod raznim natuknicama od kojih svaka za sebe predstavlja određeni pojam. Međutim, autori su u takvim slučajevima upozorili znakom »v.« (vidi) da se dopuna tog pojma nalazi na drugom mjestu. Ima pojmova koji zalaze u druga naučna područja, pa su dani samo sa stanovišta historije, a čitalac će takav pojam u svestranijoj obradi potražiti u odgovarajućem svesku Š. L. Autori su se služili postojećim udžbenicima i stručnom literaturom, a pri tome su imali siguran oslonac i u objavljenim svescima enciklopedijâ Leksikografskog zavoda.

Pojmove i termine od slova A—L obradila je Olga Salzer, a one od slova M—Ž Hrvoje Matković. Iz činjenice da su obradu materijala izvršila dva autora proizlaze i eventualne stilske razlike. Oba su autora nastojala da svoj tekst što više prilagode uzrastu učenika i predznanju onih koji uče i kojima je Školski leksikon namijenjen.

PROF. OLGA SALZER
PROF. HRVOJE MATKOVIĆ

POVIJEST

A

ABDIKACIJA (lat. abdicatio odreknuće), odreknuće vladara ili visokih državnih ličnosti od položaja na kome se nalaze. A može biti dobrovoljna, ali se često događa da ličnosti na položaju moraju objaviti svoju abdikaciju pod nečijim pritiskom.

Abdicirati, odreći se vlasti ili neke časti.

ABOLICIONIZAM (lat. abolitio ukidanje), pokret za ukidanje ropstva koji se potkraj XVIII st. razvio u Sjedinjenim Američkim Državama, Demokratsko građanstvo industrijski razvijenijih sjevernih država tražilo je ukidanje ropstva za crnačko stanovništvo, osuđujući ropstvo kao stanje nedostojno čovjeka. Osim tih humanih razloga abolicionizma postojali su i ekonomski razlozi. Robovi, osobito masovno upotrebljavani na plantažama pamuka u južnim državama SAD, nisu predstavljali kupce za industrijsku robu sjevernih država. I radnici sjevernih država pripadali su abolicionističkom pokretu među ostalim razlozima i zato što su u gotovo besplatnoj robovskoj radnoj snazi vidjeli jaku konkurenciju. A. se naročito razmahao 30-ih godina XIX st. 1850. godine u SAD bilo je 3,200 000 crnih

robova. Zakon o ukidanju ropstva donesen je 1863 (v. Građanski rat u SAD).

ACEV, MIRČE (1915—1943), politički radnik i revolucionar. A. je još kao učenik bitoljske gimnazije pristupio naprednom omladinskom pokretu, a nastavio je svoju djelatnost na Beogradskom sveučilištu. 1940. postaje član KPJ; otada zauzima visoke partijske funkcije u PK KPJ za Makedoniju. Nakon okupacije naše zemlje A. se potpuno založio u organizaciji ustanka u Makedoniji pa je i sam rukovodio borbama. Uhvaćen od bugarske policije u Velesu, prebačen je u skopski zatvor, gdje je nakon mučenja strijeljan. Prva regularna jedinica Makedonije nosila je njegovo ime.

ADA KALE (tur. ada riječni otok), otočić usred Dunava u Đerdapu na kome se nalazila turska utvrda. Kad su se 1804. Srbi digli na ustanak, u tu su se utvrdu sklonuli dahije. Ovdje ih je opkolio srpski vojvoda Miljenko Stojković; bili su uhvaćeni i smaknuti.

ADMINISTRATIVNI APARAT (lat. administratio uprava), upravni aparat. Postankom klasne države pojavljuje se i potreba za raznim činovnicima, upraviteljima, ubiračima poreza, pisarima itd. Čitav taj upravni aparat, podređen vladajućoj klasi i izvršilac njezine volje, postaje sredstvo za ostvarenje vlasti vladajuće klase. Administrativni a. poznaju već najstarije države Starog istoka te antičke države Grčka i Rim. U evropskim državama srednjeg vijeka a. a. javlja se kao oslonac centralne vlasti tek oko XII st. kad su vladari zbog razvoja robno-novčane privrede stekli i mogućnost da pla-

ćaju ljude koji će u njihovo ime upravljati državom. U apsolutnim monarhijama (v.) a. a. dobiva osobito značenje, da bi u buržoaskoj državi postao moćna osnova cjelokupnog života.

ADŽIJA, Božidar (1890—1941), politički radnik i revolucionar. Među političkim radnicima koji su razvili živu revolucionarnu djelatnost u staroj Jugoslaviji A. zauzima vidno mjesto. Odmah nakon završetka I svjetskog rata postaje funkcioner Socijal-demokratske stranke u kojoj pripada njenom lijevom krilu. Otada pa sve do svoje smrti nije prestajao da riječju i perom širi među radnicima i naprednim intelektualcima socijalističku misao. 1935. postaje član KPJ. Bavio se veoma plodnim publicističkim radom u mnogim našim časopisima, bio je i dopisnik stranih listova, prevodio naprednu literaturu, držao predavanja u radničkim domovima i klubovima. Objavio je i manje rasprave kao: »Kapitalizam i socijalizam«, »Deset godina ruske revolucije«, »Od Platona do Marksa«, »Karl Marks«. Osnovao je Radničku biblioteku u Zagrebu. Putovao je u Beč i Lenjingrad, odakle je donio socijalističku štampu, ali mu je na povratku zaplijenjena, a on sam bio je stavljen pod istragu. Zbog cjelokupne svoje djelatnosti bio je zatvaran. U decembru 1940. izašao je skrhan bolešću iz logora u Lepoglavi, a već ga je potkraj marta 1941, uoči napada na Jugoslaviju, Mačekova policija ponovo uhapsila i zatvorila u logoru Kerestinac. U tom su logoru istovremeno zatvoreni i Otokar Keršovani i Ognjen Prica (v.). Kerestinački logor predali su mačekovci ustašama. Među prvim žrtvama fašističkog terora

pao je i A. Strijeljan je zajedno s navedenim drugovima. Posljednje riječi pred strijeljanje bile su mu: »Živio komunizam!«

AGA, u Turskom Carstvu naslov visokih dvorskih dostojanstvenika; kasnije naziv i za gospodara zemljišnog posjeda.

AGER PUBLICUS, u Rimskoj Državi zemljište oteto od pokorenog naroda, koje je zatim postajalo državna svojina. Država ga je djelomično prodavala a djelomično davala u zakup. Tokom vremena veliki je dio tog zemljišta došao u ruke rimskih bogataša. To je bio glavni izvor stvaranja latifundija (v.).

AGORA, prvobitan naziv za narodnu skupštinu u starih Grka. A. se održavala pod vedrim nebom. Učesnici bi sjedili ili ležali. Kad bi tko želio govoriti morao je ustati pa bi dobio pravo riječi. A. je kasnije naziv i za glavni trg u starogrčkim gradovima na kojem su se održavali razni skupovi i obavljala trgovina.

AGRARNA REFORMA, izmjena vlasništva nad zemljom koju izvrše državne vlasti time što ukidaju privatno vlasništvo nad veleposjedom ili oduzimaju dijelove privatnog veleposjeda. Tako dobivena zemlja daje se u vlasništvo seljacima bez dovoljno zemlje ili onima koji je nemaju.

Agrarna reforma na našem području otpočela je tek u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (v.). Taj je proces potrajao do 1930. Oduzeto je oko 1,500 000 ha zemlje, ali se i pored toga veleposjed očuvao. Uoči sloma Jugoslavije veleposjed je još uvijek obuhvaćao 1/5 ukupne obradive zemlje. Tek

nakon oslobođenja, zakonom od 23. VIII 1945, potpuno je ukinuto privatno vlasništvo nad veleposjedom. Istim je zakonom određeno da veličina obradive zemlje u privatnim rukama ne može biti veća od 20—30 ha. Iz tako dobivenog zemljišnog fonda dobilo je zemlju 316 000 obitelji, a drugi je dio dodijeljen poljoprivrednim dobrima. Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine iz 1953. smanjio je veličinu obradive zemlje u privatnom vlasništvu na 10 ha.

AGRARNI PROLETARIJAT, seosko stanovništvo koje nema zemlje, ili je nema dovoljno da bi se moglo prehraniti. Agrarni proleteri prisiljeni su stoga prodavati svoju radnu snagu kao najamni radnici na većim posjedima u svojoj okolici, a mnogi odlaze i u druge krajeve da bi na sezonskim poljoprivrednim poslovima zaradili za život.

AGRESIJA, neizazvani napadaj vojnih snaga jedne države na teritorij druge države. Međutim, pojam a. nije još danas potpuno određen. Povelja OUN (v.) proširuje taj pojam na upotrebu svake sile i na prijetnju silom te proglašava agresiju međunarodnim zločinom. Još uvijek se raspravlja o tome da se taj pojam proširi i na razne ostale izazove opasne po mir u svijetu.

AKAD, grad i zemlja u sjevernom dijelu Mezopotamije. Uz Sumer (v.) najstariji državni centar u Mezopotamiji (IV tislj. pr. n. e.).

AKADEMIJA, prvobitno naziv za školu atenskog filozofa Platona, prema perivoju stare Atene koji je bio posvećen heroju Akademosu, gdje je Platon okupljao svoje istomišljenike i učenike. Naziv a.

postao je naziv za naučna i književna društva, a danas se proširio i na neke najviše naučne i visokoškolske ustanove.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti osnovana je u Zagrebu 1867; Srpska akademija nauka 1886. pod nazivom Kraljevsko-srpska akademija; Akademija znanosti in umetnosti u Ljubljani osnovana je 1938. Osnutku ovih naših najviših naučnih ustanova prethodila su već mnogo prije razna društva i ustanove koje su okupljale poznate učenjake i bavile se izdavanjem naučnih djela s raznih područja.

AKREDITIVNO PISMO, u diplomatskim odnosima među državama pismo kojim se predstavnik jedne države ovlašćuje da predstavlja svoju državu u drugoj. Prilikom nastupa svoje dužnosti u stranoj državi ovlašteni predstavnik predaje a. p. šefu države ili njegovu zamjeniku.

AKROPOLA (grč. akros najviši, polis grad), u staroj Grčkoj utvrda, obično na najvišem dijelu grada. Unutar utvrde nalazili su se hram i palača vladara. U vrijeme rata u akropole bi se sklanjao narod iz obližnjih, nezaštićenih naselja. Posebno je poznata Akropola u Ateni s najljepšim građevinama stare grčke umjetnosti. Među njima centralno mjesto zauzima hram posvećen božici Ateni, Partenon (v.).

ALBINGENZI, v. Hereze.

ALEKSANDAR MAKEDONSKI (356—323. pr. n. e.), vladar velike makedonske države. Pošto je odmah u početku svoje vladavine, nije mu tada bilo još ni 20 godina, ugušio ustanak Grka protiv ma-

kedonske vlasti, započeo je rat protiv golemog Perzijskog Carstva. Narodi koji su stenjali pod vlašću Perzije prihvatili su taj rat kao svoje oslobođenje, to više što A. M. prilikom osvajanja neke zemlje nije dirao u običaje, vjeru i jezik naroda te zemlje. A. je u kratko vrijeme (334—331) osvojio sve zemlje od Male Azije do Perzijskog zaljeva, te Egipat koji se dotada nalazio pod perzijskom vlašću. Srušio je Perzijsko Carstvo. Svojom je prijestolnicom učinio Babilon. Osvaja još i istočne oblasti Perzijskog Carstva, a 327. polazi na osvajanje Indije. Dalje od Inda, međutim, nije dopro. Tako je A. M. stvorio dotada najveću državu u povijesti. Grčka kultura, jezik i običaji rasprostrli su se na području toga golemog carstva (v. Helenizam), trgovina je procvala. Nakon Aleksandrove smrti carstvo se raspalo na nekoliko država.

ALEKSANDAR NEVSKI (1218—1263), veliki knez novgorodski. Ruska pravoslavna crkva proglasila ga je za sveca zbog čuvenih pobjeda nad neprijateljima ruske zemlje. God. 1240. porazio je na Nevi Šveđane, odatle mu i pridjev Nevski. 1242. nanio je veliki poraz njemačkim vitezovima Teutonskog reda, stjeravši ih na led Čudskog jezera. Time je bilo zaustavljeno dalje prodiranje Nijemaca u ruske zemlje. Zaustavio je i dalje prodiranje tatarskih hordi u ruske zemlje. U području Njemena osujetio je nadiranje litavskih plemena.

ALIJAGIĆ, Alija (1896—1922), postaje 1919. član KPJ, ali ubrzo pristupa organizaciji Crvena pravda. Kao njen član izvršio je atentat na ministra unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Milorada Draško-

vića (1921), koji je poduzimao strahovite progone radničke klase i bio začetnik Obznane (v.). Nakon kratkog procesa, održanog u Zagrebu, A. A. osuđen je na smrt i obješen.

ALIJANSA, Sveta, sporazum ruskog i austrijskog cara te pruskog kralja, sklopljen 1815. nakon poraza Napoleona. Alijansi su pristupile mnoge feudalne države Evrope, a uživala je i podršku pape. U proklamaciji Svete alijanse spominje se davanje slobode narodu, ali je S. a. ubrzo postala savez evropskih vladara sa ciljem uništenja revolucionarnih pokreta i obvezivala svoje članove na međusobnu pomoć u gušenju takvih pokreta. Bila je to ustanova za održanje apsolutizma, protiv probuđenih nacionalnih osjećaja potlačenih naroda, savez protiv težnji građanske klase da vlast u državi preuzme u svoje ruke.

ALOD, u feudalizmu posjed čiji vlasnik nije opterećen nikakvim dužnostima (vojnim ili podavanjima) te njime može slobodno raspolagati.

AMERIČKI GRAĐANSKI RAT, v. Građanski ratovi.

ANALI, v. Ljetopisi.

ANARHIZAM (grč. anarhia bezvlađe), učenje o potpunom ukidanju države te svih političkih i drugih obaveza pojedinaca prema društvu. A. u radničkom pokretu XIX st. jest shvaćanje koje poriče i potrebu postojanja proleterske države (a svoje ciljeve želi ostvariti često i individualnim terorom, atentatima i sl.). Najznačajniji pobornik toga shvaćanja u radničkom pokretu bio je M. Bakunjin, član I internacionale (v.). Protiv njega i njegovih sljed-

benika bakunjinista odlučno su se borili Marks i Engels. Bakunjin je bio isključen iz Internacionale.

ANARHOSINDIKALIZAM, struja u radničkom pokretu, nastala potkraj XIX st., prema kojoj radnički sindikati treba da budu jedine organizacije radničke klase. A. odriče radničkim političkim partijama utjecaj na sindikate, odriče političku borbu i diktaturu proletarijata, jer smatra da će radnici putem sveopćeg štrajka, bez revolucije, uzeti u svoje ruke sredstva za proizvodnju.

U našim zemljama a. se pojavio u nešto jačoj mjeri u Srbiji u početku XX st., ali nije uspio dobiti značajniji utjecaj nad radničkom klasom Srbije.

ANATEMA, prokletstvo i izopćenje. U srednjem vijeku crkvene su vlasti izricale anatemu nad nepokornim vjernicima, što je značilo izopćenje iz vjerske zajednice, uskraćivanje svih crkvenih obreda, a značilo je i uskraćenje zaštite državnih vlasti. Anatemu su pape izricali i nad vladarima koji se nisu pokoravali papinskoj vlasti (npr.: Henrik IV, Fridrih Barbarosa). Podanici izopćenih vladara bili su lišeni podaničkih obaveza, pa je a. teško pogađala vladare. Dok su bili ovisni o svojim feudalcima, osobito u vojnom pogledu (otprilike do XIII st.), vladari su morali pred papinom moći uzmaknuti. Tek kasnije kada su vladari ekonomski ojačali, a time stekli i političku moć u državi te raspolagali svojom vojskom, a. je izgubila svoju moć. Slične su kazne interdikt i ekskomunikacija.

ANEKSIJA, priključenje tuđeg teritorija. U našoj novijoj povijesti posebno je poznata a. Bosne i Her-

cegovine, koje su se već od Berlinskog kongresa (v.) nalazile pod austrijskom okupacijom. God. 1908. Austro-Ugarska je proglasila pripojenje tih pokrajina. Taj je događaj izazvao aneksionu krizu, tj. opasnost rata između Austro-Ugarske i Rusije, čiji su interesi na Balkanu bili ugroženi, te Srbije. Već je tada postojala mogućnost izbijanja svjetskog rata. Međutim, ruska je diplomacija najzad odlučila da prizna aneksiju pa je na taj čin primorala i Srbiju. A. je još više zaoštrila odnose između Srbije i Austro-Ugarske, ali i Antante i Trojnog saveza (v.).

Iz novijih vremena poznata je a. Austrije koju je 1938. izvršio Hitler. Ta je a. poznata još i pod nazivom Anschluss (Anšlus).

ANIMIZAM, v. Religije.

ANSCHLUSS, priključenje Austrije Njemačkom Rajhu, 1938. (v. Aneksija).

ANTANTA (franc. entente sporazum), sporazum između država; pod nazivom A. obično se razumijeva sistem sporazuma između Francuske, Rusije i Vel. Britanije koji je dovršen 1907. Službeni je naziv toga saveza bio Trojni sporazum, a sačinjavao je imperijalistički blok država suprotan bloku država Trojnog saveza (v.) Njemačke, Austro-Ugarske i Italije.

Antanta, Mala, savez Jugoslavije, Čehoslovačke i Rumunije, sklopljen 1920. Prestala postojati 1939. kada je Češku osvojio Hitler.

ANTI, u IV st. naziv dijela slavenskih plemena u pradomovini koja su nastavala područja crnomorske obale i njeno zaleđe. U vrijeme seobe Slavena

i njihova prodiranja na Balkan bizantski pisci nazivlju imenom Anti Slavene uopće.

ANTIFAŠISTIČKA SKUPŠTINA NARODNOG OSLOBOĐENJA SRBIJE (ASNOS), najviše predstavničko, zakonodavno i izvršno tijelo naroda Srbije, razvilo se iz Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije. Odbor je formiran već 1941. na oslobođenom teritoriju Srbije. Već u tadanjoj situaciji Odbor je značio i začetak federativnog uređenja buduće države. U oslobođenom Beogradu 11. XI 1944. održano je prvo zasjedanje ASNOS-a. Na tom se zasjedanju među ostalim ustvrdilo da je Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije u toku trogodišnjeg rata prerastao u vrhovni organ narodne vlasti te rukovodio izgradnjom narodne vlasti u Srbiji.

ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA JUGOSLAVIJE (AFŽ), antifašistička organizacija žena. Napredni pokret među ženama Jugoslavije tražio je ravnopravnost žena s muškarcima, borio se za demokraciju, protiv rata i fašizma, a osobito je ojačao u razdoblju neposredno prije II svjetskog rata. Tada nije bilo posebne organizacije koja bi okupljala napredne žene, već su unutar KPJ postojale komisije za rad sa ženama. Mnoge su se žene već tada istakle kao odlučne pobornice za ideale koje je postavljala KPJ. I kad je došlo do okupacije, u prvim redovima borbe protiv okupatora našle su se i žene antifašistkinje. Tada su pod rukovodstvom KPJ formirani posebni odbori žena antifašistkinja koji su dobili naziv: odbori AFŽ. Glavni zadaci tih odbora bili su organizacija pomoći NOV u hrani,

odjeći, sanitetskom materijalu i drugom. Na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ, održanoj u Bosanskom Petrovcu 6. XII 1942, AFŽ postaje jedinstvena organizacija naprednih žena Jugoslavije. AFŽ je u ratu odigrala veoma važnu ulogu. Oko 2 milijuna žena bilo je uključeno u razne akcije u pozadini, a oko 100 000 žena aktivno se borilo u redovima NOV i POJ (v.).

Poslije rata AFŽ je nastavila svoju aktivnost u obnovi zemlje, u pružanju pune pomoći narodnoj vlasti, u posebnoj brizi za djecu.

Na II kongresu AFŽ, održanom u Beogradu 1948, organizacija se uključuje u Narodni front (v.), a na IV kongresu 1953. donesena je odluka da AFŽ kao posebna organizacija prestane djelovati. Već su se, naime, i ranije razvila razna društva i organizacije žena, pa je na kongresu od njih formiran Savez ženskih društava Jugoslavije.

ANTIFAŠISTIČKO SOBRANJE NARODNOG OSLOBOĐENJA MAKEDONIJE (ASNOM), vrhovno predstavničko, zakonodavno i izvršno tijelo naroda Makedonije, vrhovna vlast u vrijeme narodne revolucije u Makedoniji. Prvo zasjedanje održano je u Prohoru 2. VIII 1944, dok je inicijativni odbor formiran još u novembru 1943. Odmah po svršetku rata ASNOM uzima ime Narodno sobranje Makedonije.

ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE (AVNOJ), vrhovno zakonodavno i predstavničko tijelo naroda Jugoslavije

u vrijeme narodne revolucije. Potkraj 1942, pored manjih oslobođenih područja postojao je već značajan jedinstven oslobođeni teritorij s centrom u Bihaću. Oslobođeni teritorij obuhvaćao je oko jedne petine čitave Jugoslavije. Tu se razvila mreža narodne vlasti koje su osnovni oblici bili narodnooslobodilački odbori (v.). Osim na oslobođenom području, NOO su nicali i na okupiranom, iako ovdje još nisu mogli obavljati sve funkcije vlasti. NOV i POJ (v.) bili su tada već moćna oružana snaga naroda Jugoslavije, iskušana u brojnim borbama s mnogo nadmoćnijim neprijateljskim formacijama; na pojedinim nacionalnim područjima formirana su ili su bila u stanju formiranja nacionalna politička rukovodstva. Nova država kao rezultat borbe naroda Jugoslavije već je postojala. Iz svih tih razloga bilo je potrebno formirati jedno centralno narodno predstavništvo koje će objediniti i angažirati sve antifašističke snage naših naroda u borbi za slobodu i novu državnu i društvenu zajednicu u zemlji i predstavljati novu državu prema inozemstvu.

Prvo zasjedanje AVNOJ-a održano je u Bihaću 26. i 27. XI 1942. Za svoj glavni zadatak AVNOJ tada objavljuje da »do krajnih granica ujedini napore rodoljubivih antifašističkih snaga... u Jugoslaviji u njihovoj zajedničkoj borbi za konačno oslobođenje ispod fašističkog terora, za uništenje narodnih neprijatelja i za stvaranje uslova za bolju i sretniju budućnost našeg naroda u slobodnoj i bratskoj zajednici«. Svojim je osnutkom AVNOJ već od samog početka postao centralno državno

tijelo, iako to još zbog raznih okolnosti na prvom zasjedanju nije bilo izričito naglašeno. Izvršni odbor AVNOJ-a već je imao odsjeke za određene grane državnih poslova te je tako obavljao funkciju općejugoslavenske vlade.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održano u Jajcu 29. i 30. XI 1943, značio je historijski datum rođenja naše države. Tu su donesene državotvorne odluke kojima je ozakonjeno postojeće stanje i nova država.

Uspjesi NOV pročuli su se tada po čitavom svijetu. Razbijena je i laž o ulozi četnika i drugih izdajnika kao vojske koja se bori protiv okupatora. Međunarodne pozicije Jugoslavije u očima slobodoljubivog svijeta bile su učvršćene. NOV je tada bila priznata od snaga antihitlerovskog bloka. Međutim, priznanjima na vojnom polju narodi Jugoslavije nisu se mogli zadovoljiti. Tražili su i priznanje svoje demokratske slobodne volje i prava da riješe pitanje svog unutrašnjeg državnog uređenja. Zbog svega toga na II zasjedanju donesen je čitav niz državotvornih odluka.

Prvom se odlukom AVNOJ proglašava vrhovnim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim tijelom naroda Jugoslavije, vrhovnim predstavnikom suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline. Uspostavlja se Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao organ putem kojega će AVNOJ ostvariti svoju izvršnu funkciju.

Dalje se odlučuje da se izdajničkoj jugoslavenskoj vladi u Londonu oduzimaju sva prava zakonite vlade Jugoslavije, a napose da predstavlja narode Jugoslavije ma gdje i ma pred kim.

Odlučeno je da se pregledaju svi međunarodni ugovori i obaveze koje su u inostranstvu u ime Jugoslavije sklopile izbjegličke vlade, u cilju njihova poništenja ili ponovnog sklapanja... i da se ne priznaju međunarodni ugovori i obaveze koje bi ubuduće u inostranstvu, eventualno, sklopila izbjeglička »vlada«.

Odlučeno je da se Jugoslavija izgradi na demokratskom federativnom principu kao državna zajednica ravnopravnih naroda.

Ostale odluke: da se Kralju Petru II Karađorđeviću zabranjuje povratak u zemlju, time da će pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod svojom vlastitom voljom poslije oslobođenja čitave zemlje; u NOV uvodi se zvanje »maršal Jugoslavije«; to se zvanje podjeljuje Josipu Brozu-Titu, vrhovnom komandantu NOV i POJ; odluka o priključenju Slovenskog primorja, Beneške Slovenije, Istre i hrvatskih jadranskih otoka; odluka o obrazovanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Nova se država odsada zove Demokratska Federativna Jugoslavija.

Treće zasjedanje AVNOJ-a započelo je u oslobođenom Beogradu 7. VIII 1945. Tada su u AVNOJ ušli i poslanici bivše Narodne skupštine stare Jugoslavije, izabrani još 1938, koji se nisu ogriješili o narodnu revoluciju. Novo državno tijelo dobija naziv Privremena narodna skupština. Samim nazivom određena je i privremenost toga tijela do općih izbora za Ustavotvornu skupštinu. Izbori su održani 11. XI 1945. Time je ujedno i završen rad AVNOJ-a, državnog tijela izraslog iz revolucije.

ANTIFAŠIZAM, pokret za borbu protiv fašizma, za demokratsko uređenje, za očuvanje nezavisnosti zemlje i od domaće reakcije i od fašističkog porobljavanja. Kad je 1933. u Njemačkoj došao na vlast Hitler, antifašistički pokret razmahao se u mnogim evropskim zemljama. U antifašističke koalicije udružuju se komunisti, socijalisti pa i anarhisti, demokrati i liberali, znači proletarijat i sitnoburžoaski elementi. U nekim su zemljama antifašističke koalicije stranaka postale i nosioci vlasti, kao u Francuskoj i Španiji. U antifašističkim revolucionarnim istupima narodne su mase predvođene svojim komunističkim i ostalim radničkim partijama izražavale ogorčenost na fašizam i svoju odlučnost za obranu domovine. Kod nas je KPJ nakon dolaska druga Tita za sekretara (1937) pokrenula antifašističku organizaciju pod imenom Narodni front (isti naziv imale su te organizacije u Španiji i Francuskoj). U Narodni front (v.) mogli su ulaziti kako čitave partije tako i pojedinci. U toku NOB-a formirane su djelovanjem KPJ razne antifašističke organizacije: Antifašistički front žena (v.), Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (v.), Jedinstveni narodnooslobodilački front (v. Narodni front).

ANTIKA, historijsko i kulturno razdoblje stare Grčke, helenizma (v.) te rimske države. Vremenski to je razdoblje od oko 700. pr. n. e. do 300. n. e.

ANTISEMITIZAM, ideologija koja propagira neprijateljstvo protiv Židova. Umjetno stvorena ideologija često je bila oruđe vladajuće klase koja je

pomoću antisemitizma nastojala usmjeriti prijeteće nezadovoljstvo siromašnih masa u izgrede protiv Židova. Rezultat antisemitske propagande bili su već u srednjem vijeku progoni Židova (pogromi). Nacionalsocijalizam (v.) razbuktao je takvu ideologiju osobito u vrijeme velike ekonomske krize u Njemačkoj (oko 1930. god.), okrivljujući Židove za krizu te proglašavajući ih manje vrijednom rasom koju treba radi održanja čistoće njemačke nacije uništiti. Ta je ideologija odmah po dolasku nacionalsocijalista na vlast, 1933, provođena u djelo i dovela do masovnih progona i uništavanja Židova u Njemačkoj te u zemljama pod fašističkom diktaturom. U tom genocidu (v.) izgubilo je živote oko 6 mil. evropskih Židova.

ANŽUVINCI, francuska feudalna porodica. Dobila ime po grofoviji Anjou (Anžu) u Francuskoj. Jedan je ogranak te porodice u XIII st. zavladao južnom Italijom i Sicilijom. Ženidbenim su vezama napuljski A. došli u srodstvo s Arpadovićima (v.) i na temelju toga je član te porodice (Karlo I) zavladao, 1301, Hrvatskom i Ugarskom. Kao vladajuća dinastija na tom prijestolju A. su se održali samo do 1385. Razdoblje vladanja Anžuvinaca nad Hrvatskom i Ugarskom je razdoblje jake centralne vlasti, jer su kraljevi uspjeli svladati moć najuglednijih feudalnih porodica u Hrvatskoj (v. Šubići). Najznačajniji vladar te dinastije kod nas, Ludovik I, uspio je potisnuti Mlečane s naše obale. Naslijedio je i poljski prijesto. Nakon njegove smrti (1382) dolazi do ustanka plemstva protiv jake centralne vlasti (v. Horvati). Kraljevska je vlast ponovo oslabjela.

APRILSKE TEZE, revolucionarne programatske postavke koje je iznio Lenjin nakon februarske revolucije u Rusiji (v.) Kad se 1917. u aprilu Lenjin vratio iz emigracije u Rusiju objavio je teze u kojima daje ocjenu februarske revolucije i vladavine Privremene vlade. Podvlačeći da vlada nije izmijenila položaj širokih masa u zemlji niti je bilo šta poduzela da bi okončala rat, Lenjin u svojim tezama postavlja pred ruski proletarijat nove zadatke: podjela veleposjedničke zemlje seljacima, nadzor radnika nad proizvodnjom u poduzećima, 8-satni radni dan i — rušenje vlasti buržoazije i ostvarenje sovjetske vlasti. Zbog toga je potrebno da boljševici dobiju većinu u sovjetima vojničkih i radničkih deputata, da pripreme proletersku revoluciju i da je uz pomoć najširih slojeva naroda provedu.

APSOLUTIZAM, sistem vladavine kada se vlast u državi nalazi isključivo u rukama vladara. U državi ne postoji nikakvo drugo zakonodavno tijelo. A. se javlja u evropskim državama u XVI st. kada je feudalno plemstvo već oslabjelo, a građanstvo se nije još dovoljno razvilo. A. se održao uglavnom do XIX st. Apsolutni vladari oslanjaju se na jaki činovnički aparat, stajaću vojsku i crkvu. Potrebne su im goleme svote novaca za uzdržavanje činovništva, vojske i za velike izdatke svojih raskošnih dvorova. Uvode visoke carine na uvoz robe, zaštićuju manufakturu (v.) u svojoj zemlji, provode mjere za unapređenje poljoprivrede. Tim mjerama zapravo jača i buržoazija koja će u svom razvitku

doći do toga stupnja da će je a. kočiti, pa ga ona stoga mora rušiti.

Prosvjećeni apsolutizam, prevladava u evropskim državama u XVIII st. U tom razdoblju evropski vladari pod pritiskom buržoazije i njezinih naprednih mislilaca, prosvjetitelja, provode reforme na kulturnom i privrednom području, donose niz novih odredbi kojima ublažavaju položaj kmetova te provode reformu sudstva. Svim tim reformama prosvjećeni apsolutisti u stvari pokušavaju očuvati feudalno društveno uređenje i svoju vlast, uklanjajući samo niz zaostalih srednjovjekovnih propisa i shvaćanja, a kmeta štite kao osnovnog proizvođača od najgorih zloupotreba. Donose i odredbe kojima kmetovi mogu otkupom steći ličnu slobodu da bi se tako mogli baviti trgovinom, obrtom ili prodavati svoju radnu snagu u manufakturama. Među najpoznatije prosvjećene evropske apsolutiste XVIII st. ubrajaju se Marija Terezija, Josip II, ruska carica Katarina II te pruski kralj Fridrih II.

ARAPSKI KALIFAT, u ranom srednjem vijeku država koju je u VII st. utemeljio na Arapskom poluotoku osnivač islama (v.) Muhamed. Arapska plemena, razjedinjena dotada, bila su islamom ujedinjena u jednu vjersku i državnu zajednicu. Time je bila ostvarena težnja arapske rodovske aristokracije i trgovaca za jedinstvenom državom, sposobnom za osvajačke ratove. Muhamedovi nasljednici ostali su politički i vjerski poglavari i uzeli su naslov kalif, što znači »nasljednik«. U toku VII i VIII st. arapska država proširila se na golemo područje od rijeke Inda preko sjeverne Afrike i mno-

gih otoka Sredozemnog mora te Pirinejskog poluotoka do obala Atlantskog oceana. U VIII st. država se razdvojila na dva kalifata: Bagdadski sa sjedištem u Bagdadu i Kordovski sa sjedištem u Kordobi. Kasnije su se i ovi raspali na manje nezavisne države. U nekoliko navrata Arapi iz južne Italije, Saraceni, napadali su u toku IX st. i dalmatinske gradove i otoke. Opsjedali su 866. i sam Dubrovnik, ali su nakon 15 mjeseci morali dignuti opsadu.

Arapska kultura — književnost, umjetnost te razne grane nauke, osobito prirodne — slobodno se razvijala. U doba evropske srednjovjekovne nauke arapska kultura bila je na mnogo višem stupnju i dala značajan doprinos evropskoj kulturi.

ARDIJEJSKI SAVEZ, savez ilirskih plemena koja su u toku I polovine III st. pr. n. e. objedinjena pod Ardijejcima, ilirskom plemenu koje je nastavalo područje od Makarske do Pelješca. Savez je obuhvaćao plemena od Cetine do današnje Albanije. Kao vođe saveza poznati su kralj Agron i kraljica Teuta. Za Teute Rimljani su zaratili protiv Ardijejskog saveza (229—228). Nakon poraza ilirskih plemena savez se raspao, a Rimljani su tada zauzeli područje bivšeg saveza. Bila je to prva pobjeda Rimljana nad Ilirima i ujedno prvi pothvat Rimljana u pokorenju ilirskih plemena.

AREOPAG, državno tijelo stare Atene u koje su ulazili samo atenski aristokrati — eupatridi. U prvom razdoblju atenske države (VIII—VI st.) a. je imao najvišu zakonodavnu i sudsku vlast. U toku VI i V st., kad je u Ateni vlast sve više prelazila

na trgovce i obrtnike, a. postepeno gubi svoju moć u korist narodne skupštine i drugih državnih organa u kojima su bili zastupani građani Atene.

A. je dobio ime po bogu rata Aresu, jer je zasjedao na brežuljku posvećenu tom božanstvu.

ARHEOLOGIJA, nauka koja otkriva i proučava spomenike materijalne kulture iz razdoblja prethistorije, starog vijeka i ranog feudalizma. Na temelju tih rezultata a. rekonstruira život i shvaćanja ljudi određenog razdoblja te time daje važne podatke historijskoj nauci.

ARHIV, ustanova u kojoj su pohranjeni pisani i važni štampani dokumenti. Stari Grci i Rimljani imali su već posebne ustanove za pohranu dokumenata, iako su običavali čuvati dokumente i u hramovima. U srednjem vijeku važni su dokumenti čuvani u crkvama i samostanima. Od početka XIX st. države osnivaju svoje arhive. Postepeno započinje i sistematsko prikupljanje starih dokumenata i arhiva ustanova i politički značajnih porodica u državnim i regionalnim arhivima. U njima se pohranjuju i pisma i prepiske važnih političkih i drugih ličnosti iz javnog života. Prikupljena građa štiti se od daljeg uništavanja i sređuje, te postaje predmet naučnog istraživanja. Arhivi objavljuju zbirke dokumenata o pojedinim događajima, a učenjaci na temelju arhivske građe, objavljene i neobjavljene, pišu naučne rasprave.

ARHONT, naziv za najvišeg činovnika u mnogim starogrčkim državama, posebno u Ateni.

ARIJANSTVO, naziv za jednu od prvih oblika hereze (v.).

ARISTOKRACIJA (grč. aristos najbolji, kratein vladati), vladavina aristokrata ili plemstva. Drugi smisao te riječi označuje društveni sloj. Ponekad se pod tim razumijevaju najviši vrhovi plemstva, ponekad plemstvo u cjelini. Govorimo i o novčanoj aristokraciji, to su najbogatiji slojevi buoržoazije. Upotrebljava se i riječ radnička aristokracija, čime se uglavnom označuje dobro plaćeni sloj kvalificiranih radnika.

ARMADA, brodovlje. »Nepobjediva armada« je naziv za španjolsku flotu ili brodovlje koje je španjolski kralj Filip II 1588. uputio protiv Engleske. Dotadašnja pomorska i kolonijalna sila, Španija, morala je doći u sukob s Engleskom koja je upravo u to doba izgrađivala svoju pomorsku vojnu snagu i započela borbu za prevlast na moru. Filip II, uvjeren u premoć svoga brodovlja, u čijem se sastavu tom prilikom našlo i nekoliko dubrovačkih brodova, smatrao je da će uništiti englesku mornaricu i izvršiti invaziju Engleske. Međutim, u kanalu La Manche »Nepobjediva armada« doživjela je potpun poraz. To je bio kraj španjolske prevlasti na moru, a jedan od historijskih temelja britanske pomorske velevlasti.

A. u drugom smislu znači i velika armija.

ARPADOVIĆI, ugarska kraljevska dinastija, dobila ime po Arpadu (890—907). Od 1102. do 1301. ta je dinastija vladala i Hrvatskom. Prvi je zajednički vladar bio Koloman. Njegov pokušaj da oružjem osvoji Hrvatsku doveo je do bitke na Gvozdu 1097, ali ne i do pokoravanja Hrvatske. Tek od 1102. Koloman je priznat i za vladara Hrvatske.

Time je nastala tzv. »personalna unija« između Hrvatske i Ugarske, jer je ličnost vladara vezala te dvije države. Za Arpadovića se u Hrvatskoj potpuno učvršćuje feudalni poredak, najprije u Slavoniji, a zatim u Hrvatskoj južno od Gvozda. Najpoznatiji kralj te dinastije, Bela IV (1235—1270), podijelio je 1242. općini »na brdu Gradecu« kraj Zagreba povelju kraljevskog slobodnog grada. Tada su još neka naselja u Hrvatskoj dobila slične povelje (Jastrebarsko, Samobor, Križevci). Time započinje i brži razvoj građanskog staleža. Posljednjem Arpadoviću Andriji III, osporavali su pravo na prijestolje napuljski Anžuvinci (v.) i papa. Bribirski knezovi, Šubići, tada najuglednija velikaška hrvatska porodica, pristaju uz Anžuvince. Građanski rat bio je na pomolu, ali je Andrija uto umro (1301), a time se ugasila i dinastija Arpadovića.

ASIENTO, pravo trgovine i uvoza crnačkih robova iz Afrike u španjolske kolonije u Americi. To su pravo najprije imali španjolski trgovci, poslije engleski, francuski te holandski. Ta sramotna trgovina ukinuta je tek 1817. godine.

ASIGNATI, doznake ili bonovi koje je počela izdavati francuska država u vrijeme velike buržoaske revolucije. Glasili su na određenu svotu pa su vrijedili kao plaćevno sredstvo. Garancija vrijednosti koju je trebala isplatiti država bila su crkvena i plemićka imanja zaplijenjena od države. Asignati su ubrzo postali bezvrijedni jer su se izdavali u većoj količini nego je bila vrijednost spomenutih imanja.

ASIRCI, narod srednje Mezopotamije. U VIII st. pr. n. e. stvorili su moćnu državu od Perzijskog zaljeva do Egipta. U historiji starog vijeka ostali su poznati kao veliki osvajači, ali i kao neobično okrutni gospodari. Među spomenicima asirske kulture sačuvala se do danas bogata zbirka glinenih pločica, pisanih klinastim pismom, koju je dao sakupiti asirski car Asurbanipal (669—626). Ta se zbirka pod nazivom »Asurbanipalova biblioteka« čuva danas u Britanskom muzeju u Londonu. Asirska država srušena je 606. pr. n. e. Umjesto nje uzdiže se novo Babilonsko Carstvo (v.).

ASTECI, jedno od najznačajnijih indijanskih plemena na području današnjeg Meksika. U vrijeme prodora Evropljana u Meksiko, poč. XVI st., Asteci su imali moćnu državu koja se na jugu prostirala sve do Gvatemale. Pod astečkom su se vlašću tada nalazila indijanska plemena na svom tom području. Asteci su sačinjavali vladajuću klasu, organiziranu po strogo vojničkom sistemu. Ostala su plemena stenjala pod teškim nametima i bila su potpuno bespravna, što je također omogućilo Španjolcima brzo osvajanje astečke države. Kultura vladajuće klase bila je veoma razvijena, o čemu svjedoče brojni ostaci hramova, palača te proizvodi umjetnosti i obrta. Kultura Asteka potpuno je propala pod najezdom Evropljana. U XX st. postala je predmet izučavanja brojnih arheologa, historičara i historičara umjetnosti.

ATATURK, Mustafa Kemal-paša (1880—1938), turski general u prvom svjetskom ratu, vođa turske nacionalne revolucije (1919—1922), prvi predsjednik

Turske Republike uspostavljene 1922. Naziv A., što znači »otac Turaka«, dobio je zbog velikih zasluga za unapređenje turske države. Za njegova su vladanja u Turskoj izvršene mnoge značajne reforme koje su od zaostale Turske učinile modernu državu. Među njima su najvažnije: agrarna reforma, ravnopravnost svih građana, izborno pravo i za žene, odvajanje crkve od države.

ATEIZAM, bezboštvo, poricanje postojanja boga i neke vrhunaravne sile; **ateist**, bezbožac.

ATENSKI POMORSKI SAVEZ, savez grčkih državica na čelu s Atenom, sklopljen za grčko-perzijskih ratova (V st. pr. n. e.) za obranu od Perzijanaca. Atena kao hegemon toga saveza iskoristila je svoj položaj za jačanje vlastite moći, osobito pomorske. Nakon poraza u peloponeskom ratu 404. pr. n. e. Atena je morala pristati na raspuštanje saveza.

ATENTAT, napadaj s namjerom ubistva na neku ličnost koja predstavlja državnu vlast ili na neku političku ličnost. A. su kao oblik borbe primjenjivali anarhisti (v. Anarhizam) potkraj XIX i u početku XX st. U našoj novijoj povijesti poznati su atentati: Sarajevski a., koji je 1914. izvršio pripadnik »Mlade Bosne« (v.) Gavrilo Princip na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju. Taj je a. bio povod I svjetskom ratu. Iz povijesti stare Jugoslavije poznati su atentati: na ministra Kraljevine SHS Milorada Draškovića što ga je izvršio A. Alijagić (v.); »atentat u Narodnoj skupštini« na Stjepana Radića (v.) i drugove, izvršen 1928; »marseljski atentat« na Kra-

lja Jugoslavije Aleksandra 1934. U naše vrijeme odjeknuo je cijelim svijetom a. na predsjednika SAD J. Kennedyja, izvršen 22. XI 1963.

ATILA, v. Huni.

ATLANTSKA POVELJA, povelja koju su objavili predsjednik SAD, F. Roosevelt i predsjednik vlade Vel. Britanije W. Churchill, 14. VII 1941, kao rezultat sastanka koji se održavao na brodu na Atlantskom oceanu. A. p. među ostalim objavljuje pravo svakoga naroda da sam sebi određuje oblik unutrašnje vladavine; ističe da se narodi svijeta moraju odreći upotrebe svake sile u rješavanju sporova. A. p. utvrđuje ratni savez između SAD i Velike Britanije do konačne pobjede nad fašističkim osvajačima. Atlantsku povelju prihvaća SSSR i priključuje se ratnom savezu SAD i Vel. Britanije. U toku II svj. rata mnogi narodi priznaju načela Atlantske povelje. Načela te povelje ušla su kao temelj u Povelju OUN (v.).

ATREJEVA RIZNICA, grobnica u staroj Mikeni u kojoj su bile pohranjene velike dragocjenosti mikenskih kraljeva, među njima i legendarnog kralja Atreja. Sve do potkraj XIX st. smatralo se da je sačuvana predaja o velikom blagu u Mikeni samo legenda, dok nije njemački istraživač H. Schliemann (v.) svojim iskapanjima u području gdje se nalazila stara Mikena otkrio veoma dobro sačuvanu mikensku akropolu, u kojoj se nalazila i A. r. s brojnim dragocjenostima.

AUGUSTOVO DOBA, razdoblje vladavine Oktavijana s nazivom Augustus (Uzvišeni), prvoga rimskog cara (31—14). Formalno su tada sačuvana još

državna tijela iz vremena republike, prije svega Senat, ali se Augustova volja svuda provodila. Procvale su tada umjetnosti i nauka, ali su i one služile veličanju careve ličnosti. Naziv Augusta uzimali su i drugi rimski carevi.

AUGSBURŠKI VJERSKI MIR, v. Reformacija.

AUSCHWITZ, Oswiencim, v. Koncentracioni logori.

AUSTROMARKSIZAM, poseban idejni pravac unutar II internacionale što ga zastupa austrijska socijaldemokracija, a formuliran je prvi put na Brnskom kongresu SDP Austrije, 1899. Cilj austromarksizma je rješenje nacionalnog pitanja još u kapitalističkim uvjetima u moderniziranoj državi na području Habsburške Monarhije. Nacionalno pitanje tretira se kao pitanje kulturne autonomije, pa se u njegovo rješavanje ne uključuju njegovi bitni ekonomsko-socijalni i politički aspekti. Zato se austromarksistička ideja svodi na očuvanje zajedničke države, a da se ne dira u ekonomsku prevlast njemačkih vladajućih klasa.

AUSTRO-UGARSKA, naziv Habsburške Monarhije nakon unutrašnjeg preuređenja 1867. Te je godine između Beča i mađarskih vladajućih slojeva sklopljena nagodba. Po njoj se dotadašnja jedinstvena država razdvaja na dvije države: Austriju i Ugarsku. Svaka od njih ima svoju vladu i svoj parlament te je potpuno samostalna u rješavanju svojih unutrašnjih poslova. Zajednički su poslovi tih dviju država: vanjska politika, vojska i dio financija, radi pokrića troškova zajedničkih poslova. Prilikom sklapanja nagodbe hrvatske su zem-

lje podijeljene između Austrije i Ugarske (v. Hrvatsko-ugarska nagodba). Tako su otada u Austro-Ugarskoj postojale i dvije vladajuće nacije: austro-njemačka i mađarska. U interesu vladajućih klasa tih dviju nacija vodila se sva unutarnja i vanjska politika Monarhije. Otpor svih društvenih slojeva ugnjetenih nacija doveo je najzad do sloma Austro-Ugarske, 1918. g.

AUTO-DA-FE (španjolski i portugalski), javno izvršenje presude nad hereticima. Za progona heretika u Španiji katolička je crkva organizirala posebne svečanosti prilikom izvršenja presude. Na gradski trg, gdje bi se sakupila velika masa svijeta, dolazila bi povorka svećenika, uglednih gradskih ličnosti, inkvizitori i osuđenici pod pratnjom. I tada je započeo čin izvršenja osude, a to je bilo: spaljivanje na lomači pojedinaca i čitavih grupa ljudi.

AUTOKRACIJA (grč. autos sam, kratein vladati), neograničena vladavina jednog čovjeka — autokrate. Takva je a. postojala u istočnim državama staroga vijeka, a u novije vrijeme u fašističkim državama.

AUTONOMAŠI, od 1860. naziv za protivnike sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom u Dalmaciji. A. traže autonomiju Dalmacije u okviru Habsburškog Carstva. Protivnici autonomaša u Dalmaciji bili su narodnjaci koji su tražiti uvođenje narodnog jezika u politički i javni život Dalmacije te sjedinjenje s Hrvatskom. Poslije ujedinjenja Italije, 1870, autonomaši se počinju osjećati Talijanima.

A. su u početku bili pomagani od austrijskih vlasti, ali poslije ujedinjenja Italije, kada se razvija iredentizam, (v.) nemaju više podršku austrijskih vlasti.

AUTONOMIJA (grč. autos sam, nomos zakon), u političkom smislu pravo naroda na samostalno donošenje zakona, propisa i organiziranje vlasti na svom području koje se nalazi u okviru druge države. Takvu je autonomiju npr. dobila Srbija nakon II ustanka. A. može biti potpuna ili ograničena. Govorimo i o kulturnoj autonomiji, što znači pravo naroda ili nacionalne manjine da ima škole i štampu na svojem nacionalnom jeziku. (Takvu autonomiju uživaju npr. Talijani u Istri, Mađari u Vojvodini i sl.).

AVARI, mongolski narod koji je u drugoj polovini VI st. prodro iz centralne Azije u Evropu preko današnje Ukrajine i Vlaške nizine. U tom su prodoru A. povukli veliki dio slavenskih plemena u Panonsku nizinu i na Balkanski poluotok. Centar avarske države postala je današnja Mađarska. Slavenska plemena koja su već bila nastanjena u današnjoj Sloveniji, Češkoj i Moravskoj, kao i novonadošla slavenska plemena, morala su priznavati avarsku vlast. Nakon 626. godine poraza Avara pod Carigradom, oslobodila su se Avara plemena južno od Save i Dunava. Potkraj VIII st. avarsku je državu srušio Karlo Veliki (v.).

AVINJONSKO SUŽANJSTVO, kratak period XIV st. kada su pape pod pritiskom francuskih kraljeva morali za svoje sjedište (1309—1377) uzeti Avignon (Avinjon). Tu su se pape smatrali sužnjevima fran-

cuskih kraljeva, sve dok nije papinsko sjedište ponovo preneseno u Rim (1377).

AZIL, sklonište, utočište progonjenih. U političkom smislu a. je pravo utočišta stranih državljana, političkih prognanika, koje im pruža druga država.

B

BABEUF, François-Noel, v. Utopijski socijalizam.

BABILONSKO CARSTVO, država u Mezopotamiji u starom vijeku, pripada državama Staroga istoka. Centar države bio je grad Babilon, najveći grad staroga vijeka. Razlikujemo više razdoblja Babilonskog Carstva prema novijim rezultatima nauke: Staro Babilonsko Carstvo oko 2000 do oko 1518, Kasitsko razdoblje 1518—1204, razdoblje slabljenja 1204—626. pr. n. e. i Novo Babilonsko Carstvo 626—538. pr. n. e., kada pada pod perzijsku vlast. Najznačajniji vladar starijeg razdoblja Babilona bio je Hamurabi (o. 1960), veliki osvajač i dosada najstariji poznati zakonodavac (v. Hamurabijev zakonik); iz razdoblja Novoga Babilonskog Carstva najpoznatiji je vladar Nabukodonosor (604—562. pr. n. e.). Za njegova vladanja carstvo se proširilo sve do obala Sredozemnog mora. Grad Babilon je tada doživio snažan procvat i postao jedan od najvećih gradova koji su do danas izgrađeni. U Babilonskom Carstvu bila je veoma visoko razvijena privreda i kultura. Kad su 538. pr. n. e.

Carstvo osvojili Perzijanci, započelo je naglo opadanje babilonske kulture.

BABILONSKO SUŽANJSTVO, razdoblje židovske povijesti kad je veliki dio Židova bio zatočen u Babiloniji (od 586—538. pr. n. e.).

BABONIĆI, hrvatska plemićka porodica koja se održala od XII st. sve do kraja XIX st. Poznati su još i kao Blagajski knezovi po gradu Blagaju (na Sani). Centar njihovih porodičnih imanja bilo je područje južno od Kupe, te otuda šire vlast i prema Krki u Kranjskoj i prema Vrbasu. U XIII i XIV st. B. su bili slavonski banovi. Uz bribirske knezove B. su bili najjača hrvatska feudalna porodica.

BACHOV APSOLUTIZAM, razdoblje Habsburške Carevine od 1850—1860, nazvano tako po ministru unutrašnjih poslova Aleksandru Bachu. Tada su raspušteni svi sabori i parlamenti, bečki je dvor ponovo postao središte iz kojega se upravljalo cijelom državom. Službeni je jezik za cijelu monarhiju opet bio njemački, pa je to i novo razdoblje germanizacije. Glavni su oslonci te apsolutističke vlasti bili: žandarmerija, svemoćan činovnički aparat i svećenstvo. B. a. bio je pokušaj bečkoga dvora da održi jedinstvenu carevinu kojoj je u velikim pokretima potlačenih naroda u revolucijama 1848—1849. prijetilo raspadanje. B. a. izazvao je golemo ogorčenje buržoazije. U privrednom pogledu B. a. je razdoblje kada se kapitalistička privreda razvija ali prvenstveno u korist njemačko-austrijske buržoazije. Kad je 1859. Austrija u ratu s talijanskom državom Pijemontom poražena, a u državi izbila financijska kriza, car je morao popustiti općem

zahtjevu za ukidanje apsolutizma. Bach se morao povući s vlasti, a slijedeće je godine opet zavedeno ustavno stanje.

BAGDADSKA ŽELJEZNICA, željeznička pruga koja je od Carigrada trebala da vodi sve do Perzijskog zaljeva. Gradnja pruge započela je 1888, a Turska je 1903. cjelokupnu gradnju povjerila njemačkim poduzećima, što je značilo jačanje njemačkog utjecaja u tom dijelu svijeta i djelomično ostvarenje njemačkog »Drang nach Osten« (v.). Time je osobito bila ugrožena Engleska u svojoj najvažnijoj koloniji Indiji. Ugrožena je bila i Rusija. B. ž. povećala je međunarodnu zategnutost uoči I svjetskog rata.

BAKANALIJE, svečanosti u starom Rimu u čast Bakha, boga vina i plodnosti.

BAKOVIĆ, Rajka (1920—1941), narodni heroj. Još kao mlada zagrebačka srednjoškolka postala je veoma aktivan član SKOJ-a, a tu aktivnost nastavlja i na fakultetu. Zbog toga je morala napustiti fakultet i Zagreb. U jesen 1941. vraća se u Zagreb i zajedno sa svojom sestrom Zdenkom vodi trafiku koja postaje veza i jedan od centara NOP. Kad je trafika bila prokazana, uhapšene su obje sestre i njihov brat. Zbog strahovitih mučenja Rajka je morala biti prebačena u bolnicu gdje je i umrla. Zdenka se još za vrijeme mučenja u zatvoru bacila kroz prozor.

BAKUNJINISTI, sljedbenici M. Bakunjina; v. Anarhizam.

BALKANSKA KOMUNISTIČKA FEDERACIJA, savez komunističkih partija Jugoslavije, Bugarske

i Grčke, osnovane 1920, kojem pristupa i KP Rumunjske. Zadatak je federacije što tješnja suradnja među tim partijama kako u radu u samim zemljama tako i u borbi protiv stranog utjecaja u balkanskim zemljama. Prestala postojati poslije 1930.

BALKANSKA SOCIJALDEMOKRATSKA KONFERENCIJA, održana je u Beogradu 1910. na podsticaj Socijaldemokratske partije Srbije. Prisustvovali su joj izaslanici iz Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine te Bugarske, Rumunjske i Turske. Osnovno pitanje konferencije bilo je pitanje međusobnih odnosa socijaldemokratskih partija balkanskih zemalja kao i odnosa balkanskih naroda. Donesena je rezolucija kojom se ističe potreba ujedinjenja balkanskih naroda u federaciju.

BALKANSKI RATOVI, ratovi što su ih 1912. i 1913. vodili balkanski saveznici. 1912. god. stvoren je sistem sporazuma između Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke, nazvan Balkanski savez. Cilj je saveza bio zajednička borba protiv stranih vlasti na Balkanu, posebno protiv Turske. Svaka je od balkanskih država imala još dijelove svoga nacionalnog teritorija pod turskom vlašću. Te su težnje potpomagale, osobito od aneksije (v.) Bosne i Hercegovine sile Antante (v.) ponajviše Rusija.

Prvi balkanski rat počeo je napadajem Crne Gore na Tursku (8. X 1912). Ubrzo su zaratile i ostale države saveznice. Za manje od mjesec dana turska je vojska na svim frontovima potisnuta i stjerana pred sam Carigrad. Sklopljen je mir u Londonu 30. V 1913. po kojemu se Turska morala odreći vla-

sti nad čitavim Balkanskim poluotokom; zadržala je samo usko područje oko Carigrada.

Drugi balkanski rat, započeo je iznenadnim napadajem Bugarske na Srbiju, svega mjesec dana nakon mira u Londonu. Bugarska, nagovorena od Austro-Ugarske kojoj jačanje srpskog utjecaja a time i ruskog na Balkanu nije išlo u račun, htjela je ratom proširiti svoje područje u Makedoniji. Kako pitanje Makedonije, a tako i pitanje Trakije, još nije bilo riješeno među balkanskim saveznicima, napadnutoj Srbiji priključile su se odmah Grčka, Crna Gora, a uskoro i Rumunija i Turska, svaka s vlastitom računicom. Bugarska, priklieštena i poražena na svim stranama, morala je ubrzo zatražiti mir, koji je sklopljen u Bukureštu 10. VIII 1913. Srbija, Grčka i Bugarska podijelile su sporna područja Makedonije, Turska je proširila granice do Drinopolja i Marice, a Rumunija je Bugarskoj oduzela južnu Dobrudžu.

Iza zbivanja u balkanskim ratovima stajale su evropske velesile, prije svega Austro-Ugarska i Rusija. Nastojale su pomoću balkanskih naroda ojačati svoje utjecaje na Balkanskom poluotoku, a interesi tih država su se upravo ovdje najviše ukrštavali. Tako su B. r. još više zaoštrili odnose među taborima evropskih država, pa ih s pravom mnogi nazivaju uvodom u prvi svjetski rat.

BALŠIĆI, zetska plemićka porodica, porijeklom iz okolice Bara. Nakon raspada Dušanova carstva (poslije 1355), B. su preuzeli vlast u Zeti i postali nezavisni od Srbije. Ubrzo su proširili svoju vlast ne samo na cijelu Zetu već i na primorske krajeve

sve do današnje Albanije. Porodica je izumrla s Balšom III godine 1421.

BAN, naziv visokih državnih dostojanstvenika; kod Hrvata u vrijeme kraljeva iz narodne dinastije b. je po položaju bio odmah iza kralja. Poslije 1102. od Arpadovića (v.) dalje, banovi su bili kraljevi namjesnici u Hrvatskoj. Naziv bana imali su i vladari srednjovjekovne Bosne do 1377. U vrijeme Habsburgovaca b. je također namjesnik kralja u Hrvatskoj.

BANOVINA HRVATSKA, nastala sporazumom Cvetković-Maček 1939. godine (v. Sporazum Cvetković-Maček).

BANSKA KRAJINA, v. Vojna krajina.

BANSKO VIJEĆE, državno tijelo koje je uspostavio ban Jelačić (v.) u jesen 1848, kad je pošao u rat protiv Madžara. To je bila prva građanska vlada Hrvatske. U vrijeme Bachova apsolutizma (v.) B. v. postaje »cesarsko-kraljevsko namjesništvo« bez ikakve samostalnosti, podvrgnuto bečkoj vladi.

BANJIČKI LOGOR, v. Koncentracioni logori.

BARBARI, kod starih Grka i Rimljana naziv za narode i plemena koja nisu bili Grci odnosno Rimljani. U povijesti ranog srednjeg vijeka pod barbarima razumijevamo ona plemena koja su nastavala područja izvan granica Rimskoga Carstva i svojim pljačkaškim upadima i osvajanjima pridonijela propasti Zapadnorimskog Carstva 476. godine.

Barbarske države, države tih barbara, stvorene na tlu bivšeg Rimskog Carstva. Među njima najpoznatija je bila Franačka Država (v.).

BARBARSTVO, v. Prethistorija.

BARTOLOMEJSKA NOĆ, noć uoči blagdana sv. Bartolomeja, 23. na 24. VIII 1572, kad je uz pristanak kralja izvršen u Parizu i drugim gradovima Francuske pravi pokolj hugenota (v.). B. n. ostala je kao pojam i u današnjem govoru za masovna ubijanja.

BASTILLE, naziv za tvrđave u francuskim srednjovjekovnim gradovima, ali se obično odnosi na tvrđavu-tamnicu u Parizu. Pariska Bastilja bila je simbol omraženog kraljeva sistema uoči velike buržoaske revolucije u Francuskoj. 14. VII 1789. izvršile su narodne mase Pariza juriš na Bastilju i osvojile je. To je bio početak oružane revolucije francuskog naroda. B. je nakon toga bila srušena, a to je bilo i simboličko rušenje omraženog feudalnog sistema i kraljeva apsolutizma. 14. srpanj slavi se danas u Francuskoj kao nacionalni praznik.

BAŠČANSKA PLOČA, kamena ploča iz o. 1100. g., nazvana po Baški na otoku Krku gdje se nalazila. B. p. je vrijedan historijski dokument. Na njoj je glagoljskim pismom uklesan tekst koji govori da je hrvatski kralj Zvonimir (1076—1089) darovao samostanu Sv. Lucije na Krku zemljište. Smatra se da je B. p. jedan od najstarijih hrvatskih glagoljskih natpisa.

BATONOV USTANAK, veliki ustanak ilirskih plemena protiv rimske vlasti od 6—9. godine, za vrijeme vladanja cara Augusta (v.). Na čelu je ustanka bio Baton, vođa ilirskih plemena u srednjoj i istočnoj Bosni. Ustanak se proširio na dio današnje Slavonije i Srijema. Rimska vojska, upućena

da uguši ustanak, morala je dobiti pojačanje i tek nakon tri godine ustanak je ugušen. Time je učvršćena i vlast Rimljana nad našim zemljama.

BAZILEJ (grč. basileus vladar), u vrijeme vojne demokracije kod Grka nalazio se na čelu saveza plemena kao vojskovođa, sudac i vrhovni svećenik. Kada se kod Grka (oko VIII st. pr. n. e.) formiraju države, b. je prerasao u vladara.

BEČKI KONGRES, održan je 1814—1815, nakon sloma Napoleona. Predstavnici evropskih feudalnih zemalja sastali su se na B. k. da bi sredili međusobne odnose, odredili nove granice evropskih država i po mogućnosti uspostavili stare političke i društvene odnose u Evropi. Odlukom Bečkog kongresa veći je dio Poljske ponovo došao pod carsku Rusiju, Austrija je opet dobila Lombardiju i Veneciju, zatim bivše mletačke posjede na našoj obali te područje nekadašnje Dubrovačke Republike. Francuska je vraćena u granice od 1792, Engleska je dobila Maltu i još neka uporišta na putu za Indiju (Kap u Južnoj Africi).

BEG, turski dostojanstvenik. U našoj su povijesti posebno poznati bosanski begovi, visoko plemstvo u Bosni za vrijeme turske vladavine. Smatra se da su bosanski begovi potomci bosanske srednjovjekovne vlastele koja je prihvatila islam te potomci visokih turskih činovnika.

BEGUNJE, v. Koncentracioni logori.

BELA CRKVA, mjesto u sjevernoj Srbiji gdje je 7. VII 1941. izvedena prva organizirana oružana akcija protiv okupatora i njegovih slugu. Taj se

događaj slavi kao Dan ustanka naroda Srbije (v. Jovanović Ž.).

BELA GARDA, naziv izdajničke vojne organizacije slovenske buržoazije u vrijeme narodnooslobodilačkog rata. Organizacija je kao suradnik Talijana sudjelovala u borbama protiv slovenskih partizana. B. g. likvidirana je od NOV i slovenskog naroda u ljeto 1943, nakon kapitulacije Italije.

Bijela garda, naziv je uopće za razne reakcionarne grupe. Poznati su belogardijci u Rusiji, protivnici sovjetske vlasti nakon pobjede oktobarske revolucije i suradnici intervencionista (v.). Naziv b. g. za reakcionarne pokrete dolazi od bijele boje zastave reakcionara koji su nakon sloma Napoleona nastojali u Francuskoj uništiti tekovine revolucije.

BENEFICIJ, u ranom feudalizmu (V—XI st.) imanje koje je dato na doživotno uživanje uz obavezu da korisnik toga imanja opremi sebe i određeni broj vojnika za rat.

BERAT, povelja kojom sultan daje nekoj osobi zemlju ili joj povjerava neku dužnost.

BERLINSKI KONGRES, kongres evropskih velesila održan u Berlinu 1878. Na zahtjev Engleske, Njemačke i Austro-Ugarske, Rusija je morala pristati na reviziju mirovnog ugovora kojim je okončan rat između Rusije i Turske. Tim je mirom (u San Stefanu 1878) znatno ojačao utjecaj Rusije na Balkanu, što nije išlo u račun spomenutih velesila. Berlinskim je kongresom odlučeno da se smanji teritorij Bugarske, a to je u tadašnjim prilikama značilo i slabljenje ruskog utjecaja, ali i vraćanje Makedonije pod Turke. B. k. priznao je nezavisnost

Srbije i njeno proširenje na južnim granicama; priznata je nezavisnost Crne Gore i njeno proširenje na crnogorsko primorje i neka područja u unutrašnjosti. Austro-Ugarska je od kongresa dobila mandat za okupaciju turskih pokrajina Bosne i Hercegovine.

B. k. bio je opet jedan od niza pokušaja rješavanja Istočnog pitanja (v.) na način koji su nametale evropske velesile.

BIANKINI, Juraj (1847—1928), političar i novinar, jedan od značajnijih pobornika za pobjedu narodnog jezika i narodne misli u Dalmaciji, za priključenje Dalmacije ostaloj Hrvatskoj. Veoma se mnogo zalagao i za privredno unapređenje tada ekonomski zaostale Dalmacije. Od 1881—1918. zastupnik u Dalmatinskom saboru, a od 1892. i zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču.

BIBLIJA, »sveta knjiga« Židova koja obuhvaća zbirku od nekoliko knjiga, nazvanih Stari zavjet. Nastala je u razdoblju od 1400. pr. n. e. do 100 g. Bibliju preuzima i kršćanstvo, dodajući joj još Novi zavjet, zbirku koja sadrži kršćanska naučavanja.

BIROKRACIJA (franc. bureau biro, ured i uredsko osoblje i grč. kratein vladati), naziv za sistem vladavine u kojoj činovništvo i kruti propisi imaju neobično važnu ulogu. Činovništvo u takvoj državi sačinjava dio vladajuće klase.

B. znači i upravni aparat (v. Administracija).

BISMARCK (Bizmark), Oto (1815—1898), od 1862. kancelar pruske države, a od 1871. kancelar Njemačkog Carstva. Dobio je nadimak »željezni kancelar« zbog toga što je istakao načelo

da Njemačku treba ujediniti »krvlju i željezom«, tj. ratom. To je i proveo u djelo ratom protiv Austrije 1866. i protiv Francuske 1870/71. Te dvije države bile su glavna smetnja ujedinjenju Njemačke. U unutrašnjoj je politici nepomirljiv prema svakoj opoziciji, a posebno prema radničkom pokretu (v. Ekskluzivni zakon). Cilj njegove vanjske politike: pretvoriti Njemačku u prvu silu Evrope. Bio je inicijator Trojnog saveza (v.).

BITKA NA GVOZDU, 1097. godine između hrvatskog kralja Petra i ugarskog kralja Kolomana koji je s vojskom pošao na osvajanje Hrvatske. Pobjedu je odnio Koloman. B. n. G. početak je kraja nezavisnosti Hrvatske u doba narodnih vladara (v. Arpadovići).

BITKA ZA RANJENIKE, jedna od najslavnijih bitaka NOV u vrijeme IV neprijateljske ofenzive. Oko 4000 ranjenika nalazilo se nedaleko Prozora. Neprijateljske snage približavale su se tom području i prijetila je opasnost da ranjenici budu opkoljeni. Tada je vrhovni komandant Tito naredio koncentraciju naših snaga na to područje sa zapoviješću da se po svaku cijenu spase ranjenici. U žestokim borbama 3. III—5. III 1943. neprijateljske, uglavnom njemačke snage bile su odbačene i ranjenici spaseni.

BIZANTSKO CARSTVO, država koja je nastala podjelom Rimskog Carstva 395. na Zapadnorimsko i Istočnorimsko Carstvo. Istočnorimskom Carstvu bila je prijestolnica Carigrad — Bizant — koji je podignut na ruševinama stare grčke kolonije Bizantiona. Po tom je gradu carstvo dobilo naziv.

U vrijeme svoje najveće moći (VI st. v. Justinijan), B. C. obuhvaćalo je osim Balkanskog poluotoka još i Italiju, dio Španije, Malu Aziju, istočne obale Sredozemnog mora, dijelove sjeverne Afrike i Egipat. Tako su i Slaveni prilikom naseljavanja na Balkanski poluotok naseljavali zemlje pod bizantskom vlašću. U prvim razdobljima južnoslavenskih država na Balkanu B. C. imalo je nad njima jak politički i kulturni utjecaj. Slavensko je pak stanovništvo značilo obnovu seljačkog staleža u carstvu, a time i pozitivno utjecalo na ekonomsko oživljavanje carstva. Od XII st. moć B. C. počinje slabiti, izdižu se i oslobađaju slavenske države na Balkanu. Carstvo je propalo 1453. kad su Turci osvojili i prijestolnicu Carigrad.

BLAJVAJS, Janez, v. Bleiweiss.

BLANC (Blan), Louis (1811—1882), francuski političar, republikanac, publicist i teoretičar nove generacije utopijskih socijalista. U revoluciji 1848. u Francuskoj postao je član revolucionarne vlade. Njegova zamisao »pravo na rad« za svakoga postala je i zahtjev francuske radničke klase u revoluciji 1848. I kasnije se B. bavio problemima radničke klase, napisao je i nekoliko rasprava o tome, ali sam nije aktivno sudjelovao u radničkom pokretu, štaviše, bio je protivnik Pariske komune (v.).

BLANQUI (Blanki), Louis (1805—1881), francuski socijalist, revolucionar. Smatrao je da se kapitalizam može srušiti pomoću male grupe organiziranih revolucionara bez povezanosti s masama. U svojoj je djelatnosti bio neumoran revolucionar i

širitelj socijalističke misli. Proveo ukupno 37 godina po zatvorima.

BLEIWEISS (Blajvajs), Janez (1808—1881), slovenski novinar i političar; igrao važnu ulogu u slovenskom nacionalnom preporodu i političkom životu. Bio je vođa onog dijela slovenske buržoazije koja je bila odana bečkom dvoru te surađivala s crkvom i plemstvom. Njegovom su zaslugom počele izlaziti 1843. novine »Novice«, koje postaju novine konzervativne struje u slovenskom nacionalnom pokretu.

BOGUMILI, pristalice heretičkog pokreta, koji se u X st. iz Bugarske proširio na Makedoniju i Srbiju. B. vjeruju u postojanje dvaju bogova — boga dobra i boga zla. Protive se svakoj oružanoj sili, nemaju svećenstva, zabranjuju upotrebu i nošenje oružja, provode jednostavan i skroman život. U tadašnjem procesu izgradnje feudalnog društva bogumilstvo je značilo jednu vrstu otpora potlačenih masa protiv klasnog feudalnog uređenja. Stoga su b. bili veoma žestoko proganjani u Srbiji za vrijeme Stevana Nemanje (v.). Izmijenjeno bogumilstvo i pod drugim imenima proširilo se i na Bosnu, dalmatinske gradove te dijelove Italije i Francuske.

BOKOKOTORSKI USTANAK MORNARA, ustanak mornara austrougarske mornarice 1—3. II 1918. Boka Kotorska bila je jedan od važnih pomorskih baza Austro-Ugarske. Tu je početkom 1918. bilo koncentrirano mnogo ratnih brodova, među kojima je osobito bio važan admiralski brod »Sankt Georg«. Od oko 6000 mornara, veliki ih je broj bio

iz Dalmacije a bilo je i pripadnika ostalih slavenskih naroda Austro-Ugarske. Među narodima Austro-Ugarske tada je već potpuno sazrela težnja za konačnim oslobođenjem. Pod utjecajem tih nastojanja i revolucionarnih pokreta u Evropi i ostalom svijetu kao odjek oktobarske revolucije, mornari na ratnom brodovlju Boke Kotorske odlučili su podići ustanak da zbace vlast Austro-Ugarske, dovedu do okončanja rata i uspostave socijalističku sovjetsku vlast. Centralni komitet pobunjenika nalazio se na »Sankt Georgu«. Admiral i oficiri bili su uhapšeni, organizirani su sovjeti mornara, brodovi su izvjesili crvene zastave. Među mornarima su nastale nesuglasice u vezi s daljom sudbinom ustanka. To je podvojilo njihove snage. Ustanak su austrijske vlasti nakon tri dana potpuno ugušile. Nad pobunjenim mornarima prijeki sud izrekao je četiri smrtne kazne, dok su ostali mornari osuđeni na razne vremenske kazne. B. u. bio je jedan od signala skore propasti dotrajale monarhije.

BOKSERSKI USTANAK, ustanak seljaka i sirotinje u Kini koji je izbio 1900. pod parolom »Brani domovinu, uništi stranca!« Bio je uperen protiv domaćih izrabljivača i stranih sila (Engleske, Njemačke, Francuske, SAD, Japana) koje su držale uporišta u Kini i iskorištavale bogatstva Kine. U gušenju ustanka složno su sudjelovale sve države porobljivači Kine, iako su među njima tada već postojale brojne nesuglasice. Kini su tada spomenuti imperijalisti nametnuli teške obaveze s obzirom na isplatu odštete za uništenu imovinu stranaca, a nad ustanicima provodili krvavu osvetu.

BOLIVAR, Simon (1783—1830), revolucionar, vojskovođa i borac za nezavisnost južnoameričkih zemalja koje su se nalazile pod španjolskom vlašću. Iz borbe za nezavisnost nastale su države Venezuela, Peru, Kolumbija i Bolivija koja je po njemu i dobila ime. Formiranje tih država završeno je 1830. g. U tim zemljama ukinuto je ropstvo, što je također zasluga Simona Bolivara. Njegova zamisao, ujedinjenje južnoameričkih zemalja u jednu državu, nije ostvarena.

BOLJARI, feudalni naziv vlastelina kod Rusa, Bugara i Rumunja.

BOLJŠEVICI (rus. boljšii veći), najprije oznaka za većinu u Ruskoj socijaldemokratskoj radničkoj partiji koju je predvodio Lenjin. Na kongresu RSDRP u Londonu 1903. došlo je do unutrašnjeg rascjepa u stranci (v. Menjševici). B. predvođeni Lenjinom zastupali su shvaćanje o potrebi i mogućnosti proleterske revolucije u tadašnjoj poljoprivrednoj i seljačkoj Rusiji. U pitanju djelovanja partije i njezina organizacionog oblika smatrali su da se radnička klasa mora povezati s revolucionarnim seljaštvom, da se u partiju mogu primati samo oni ljudi koji svojim radom djeluju u smislu ostvarenja programa partije. Menjševici su predstavljali manjinu i oportunističku struju u partiji. Konačni raskid između te dvije struje uslijedio je 1912. kad su b. osnovali samostalnu partiju boljševika, koja je 1918. izmijenila naziv u Komunistička partija Rusije (boljševika).

»BORBA«, organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije. Prvi broj »Borbe«, tada tjed-

nika s podnaslovom »nezavisan politički i društveni list«, izašao je u Zagrebu 19. II 1920. Pokretači lista bili su grupa članova KPJ koji su nastojali da putem jednog legalnog lista obavještavaju javnost o teškom političkom i socijalnom stanju tadašnje Jugoslavije. »B«. je od samog početka postala jedna od rijetkih novina koje su zastupale proleterske interese. Zbog svoga izrazito naprednog stava B. je bila neprestano na udaru policije. List je bio često zaplijenjen, urednici, kolporteri, pretplatnici i suradnici hapšeni i proganjani na razne načine. Izlaženje lista zabranjeno je definitivno 1929, nakon uvođenja šestojanuarske diktature.

Prvi broj obnovljene »Borbe«, organa KPJ, izašao je u oslobođenom Užicu oktobra 1941. Iako je u toku NOB-a izašlo samo 20 brojeva, jer se zbog neprijateljskih ofenziva nije moglo osigurati redovito izlaženje, B. je postala dragocjen dokument o zbivanjima toga razdoblja, informirajući o radu narodne vlasti, masovnih političkih organizacija itd. Redovito je počela izlaziti u oslobođenom Beogradu u jesen 1944. Godine 1954. Borba je postala organ SSRNJ.

BORUT, knez karantanskih Slavena (sredinom VIII st.). Ugrožen od Avara, B. se obraća za pomoć svojim zapadnim susjedima Bavarcima. Oni mu šalju vojnu pomoć, ali Karantaniji nameću svoju vlast. S bavarskom vlašću dolazi i kršćanstvo koje šire bavarski svećenici te time počinje i prodor germanizacije u našim krajevima.

BOSANSKO-HERCEGOVAČKI USTANAK 1875—1878, započeo je kao buna seljaka protiv turskog

feudalizma u okolici Nevesinja. Ubrzo se proširio na veći dio Bosne i Hercegovine. Kada je u ustanak ušlo i srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine u težnji da obori tursku vlast i provede priključenje Bosne Srbiji, ustanak je dobio i nacionalni karakter. Međutim, veća suradnja između buržoazije i seljaštva nije postojala. Seljaci, formirani u manje izolirane odrede, međusobno gotovo nepovezane, stradavali su u obračunu s turskom vojskom. U Hrvatskoj, Dalmaciji, Vojvodini osnivali su se tada odbori za pomoć ustanicima i izbjeglicama. Ustanak je postao predmet interesa evropskih velesila, od kojih Austro-Ugarska uspijeva na Berlinskom kongresu (v.) dobiti mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine.

BRAMANIZAM, religija stare Indije. Glavno božanstvo bog Brama. Vjerski propisi bramanizma, sadržani u Manuovu zakoniku (II tslj. pr. n. e.) bili su ujedno i državni zakoni. Zakonik dijeli društvo na četiri kaste, strogo odijeljene, a time i određuje prava i dužnosti pojedine kaste. Stvarnu vlast imali su jedino svećenici boga Brame, bramani, koji su imali isključivo pravo tumačiti vjerske propise i baviti se naukom.

BRANIMIR, knez Dalmatinske Hrvatske (879—892), značajan po pobjedi nad Mlečanima 887. kod Makarske. Tada su Mlečani bili prisiljeni da hrvatskom knezu plaćaju godišnji danak za slobodnu plovidbu uz dalmatinske obale. Za Branimira je Dalmatinska Hrvatska postala nezavisna od svake strane prevlasti.

BRANKOVIĆI, srpska plemićka porodica. *Vuk*, gospodar Kosova, borio se u Kosovskoj bici 1389. i nakon toga nastavio borbu protiv Turaka. Vuk je umro u progonstvu. *Đurađ* (1426—1456) morao je s Turcima voditi borbe za ostatak još slobodne Srbije. *Vuk Despot*, unuk Đurđa, prebjegao je u Ugarsku (1465), odakle je nastavio borbu protiv Turaka.

BRATOVŠTINE, vjerska udruženja građana u srednjovjekovnim gradovima, kod nas osobito u dalmatinskim. B. su ubrzo postale udruženja prema vrstama zanimanja te prema položaju u gradu i bogatstvu svojih članova.

BREGALNIČKA BITKA, bitka na rijeci Bregalnici i u njenom porječju između bugarske i srpske vojske, 30. VI—8. VII 1913. Tom je bitkom započeo II balkanski rat (v.). Bugarska je vojska bez objave rata napala noću preko rijeke Bregalnice srpsku vojsku. Konačan ishod te bitke bila je pobjeda srpske vojske i odbacivanje bugarskih trupa preko Bregalnice.

BRESTLITOVSKI MIR, mirovni ugovor potpisan 3. III 1918. između Sovjetske Rusije i Centralnih sila. Ugovor je bio nepovoljan za Sovjetsku Rusiju; (Rusija je morala napustiti baltičke zemlje, Poljsku, Finsku, demobilizirati vojsku itd.), pa su u jesen 1918, kad su Centralne sile bile poražene na zapadnom frontu, Sovjeti taj ugovor poništili.

BRIBIRSKI KNEZOVI, v. Šubići.

BRONČANO DOBA, prethistorijsko razdoblje koje slijedi iza kamenog doba (v.) a prethodi željeznom (v.). To je razdoblje u kome se bronca upotrebljava kao glavni materijal od kojeg se

izrađuje oružje, oruđe te nakit. U raznim zemljama trajalo je različito. U zemljama Staroga istoka započinje u III tisućljeću pr. n. e., u Evropi u II tslj. pr. n. e.

Nalazišta iz brončanog doba brojna su kako u cijeloj Evropi tako i kod nas. Osobito su gusta kod nas u dolinama rijeka Save, Drave, Dunava, Neretve, Une itd. To je vrijeme kad se na području Jugoslavije naseljavaju Iliri i Tračani. I jedni i drugi veoma su razvili kulturu brončanog doba.

Stupanj društvenog razvoja, koji se podudara s brončanim razdobljem, početak je klasne diferencijacije i raspadanja rodova na patrijarhalne porodice.

BROZ, Josip-Tito, predsjednik SFRJ, maršal Jugoslavije, generalni sekretar SKJ. Rođen je u Kumrovcu 25. svibnja 1892. Uoči prvoga svjetskog rata započinje njegova plodna revolucionarna djelatnost u radničkom pokretu, u borbi za mir i ravnopravnost među ljudima. U ruskom je zarobljeništvu u Sibiru dočekao februarsku i oktobarsku revoluciju 1917. U toku borbi između revolucionara i intervencionista sudjeluje aktivno na strani revolucionara, a kad je Sibir oslobođen od intervencionista vraća se 1920. u domovinu. Tu razvija veliku revolucionarnu djelatnost u redovima radničke klase. Zbog progona policijskih vlasti stare Jugoslavije mora neprestano mijenjati boravište i zaposlenje. G. 1927. dolazi u Zagreb, gdje se odmah uključuje u aktivan rad partijske organizacije i uskoro postaje sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Na VIII mjesnoj partijskoj konferenciji, održanoj u Za-

grebu 1928, jedno od važnih pitanja bile su frakcijske borbe unutar KPJ. Konferencija je pod utjecajem Josipa Broza odlučila da se Kominterni (v.) uputi pismo radi sređivanja prilika u KPJ. Kominterna je tada uputila Otvoreno pismo članstvu (v. KPJ). Uskoro je Josip Broz ponovo uhapšen i protiv njega organiziran je tzv. »bombaški proces«, nakon kojega je osuđen na pet godina robije. Robiju je izdržavao u Lepoglavi i Mariboru. Nakon izlaska s robije postaje član visokih partijskih tijela. Godine 1935. i 1936. proveo je u Moskvi. Upravo u to vrijeme položaj KPJ bio je takav da se u Kominterni pomišljalo na raspuštanje KPJ. Tada je Broz preuzeo zadatak da obnovi i ojača partiju. God. 1937. vraća se u domovinu i postaje generalni sekretar KPJ. Taj je događaj označio prekretnicu u historiji KPJ. Djelatnost Tita i najbližih suradnika u partiji ubrzo je dovela kako do ideološkog tako i do organizacionog jačanja KPJ. Peta zemaljska konferencija, održana u Zagrebu 1940, odala je priznanje rezultatima te djelatnosti.

Kad su u aprilu 1941. fašisti napali Jugoslaviju, CK KPJ na čelu s Titom postao je jezgro narodnog otpora protiv okupatora i njegovih slugu, ali i jezgro borbe za novi društveni poredak. Uloga Tita u ratu bila je svestrana. On je na čelu Vrhovnog štaba morao rješavati veoma složene zadatke ratovanja, a već u početku borbe bio je začetnik stvaranja narodne vlasti, od prvih NOO-a (v. Narodna revolucija) sve do AVNOJ-a. Na II zasjedanju AVNOJ-a Tito je izabran za predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, prve narodne vlade Jugoslavije, i za maršala Jugoslavije.

Borba maršala Tita u ratu i poslije završetka rata za obnovu zemlje i izgradnju socijalizma, za mirno rješavanje svih sporova među narodima čitavog svijeta, za aktivnu koegzistenciju, učinila ga je jednim od najutjecajnijih državnika u svijetu. Njegova djelatnost u tom pogledu i danas je jednako živa i poznata širom svijeta.

BRUNO, Giordano (1548—1600), talijanski filozof i učenjak, borac protiv zaostalosti u nauci i mračnih pogleda katoličke crkve. Zato je od crkve optužen kao heretik te spaljen na lomači u Rimu 1600.

BUDIZAM, religija i istovremeno filozofija. Začetnik je indijski plemić Gaumata (o. 560—o.480. pr. n. e.), nazvan Budha, što znači »prosvijetljeni«. Osnova budizma sastoji se u tome da su svi ljudi jednaki, da je život patnja, a najveće je savršenstvo koje se može postići nirvana, »ugasnuće«, tj. oslobađanje od života. Budhina je nauka pobuna protiv bramanističkog naučavanja o kastinskoj podjeli ljudi. Međutim, budizam ne poziva svoje sljedbenike na pobunu protiv takvog uređenja jer propovijeda pasivno podnošenje svega zla.

BULA, ima višestruko značenje u povijesti. To je vladarski pečat (u olovu, srebru i zlatu) utisnut na vrpcu vladarske povelje i isprave visokih crkvenih dostojanstvenika (obično papa); b. je i svečano papinsko pismo upućeno javnosti.

BURSKI RAT (1899—1902), rat između Engleske i Bura, potomaka holandskih naseljenika u Južnoj Africi. Tu su Buri formirali svoje države Oranje i Transval. Rat su započeli Englezi da bi se dokopali bogatih nalazišta zlata i dijamanata na području

burskih država. B. r. završio je pobjedom Engleza. 1909. zakonom parlamenta Velike Britanije o formiranju Južnoafričke Unije (proveden 1910) burske su države priključene Uniji.

BURZA, ustanova za razmjenu i trgovinu na veliko raznim vrijednosnim papirima i robom. Pojavljuje se već u srednjem vijeku, od XII st. dalje u vrijeme razvoja robno-novčane privrede (v.), kad su se u velikim trgovačkim gradovima zapadne Evrope (Brügge, Antwerpen) stjecali trgovci raznih zemalja. Kasnije su i ostali gradovi otvarali burze, pa su one danas najvažnije trgovačke ustanove u kapitalističkim zemljama.

BURŽOASKA REVOLUCIJA, socijalna revolucija u kojoj se buržoazija, obično uz sudjelovanje i podršku širokih slojeva naroda, bori za obaranje feudalnog sistema ili njegovih ostataka. Tom revolucijom buržoazija izvršava naprednu ulogu u razvoju ljudskog društva. Buržoaskoj revoluciji prethodi kapitalistički način proizvodnje koji je nastao još u uvjetima feudalnog društvenog sistema. Kad je buržoazija postala glavna ekonomska snaga u zemlji, morala je povesti borbu za osvajanje političke vlasti da bi postala i politička snaga, da bi u svome interesu donosila zakone i imala izvršnu vlast. U revoluciju buržoazija ulazi s veoma naprednim parolama, zahtijeva u ime naroda jednakost za sve i tako povlači široke mase u obračun s feudalnim sistemom. Međutim, kad buržozija postiže svoj cilj, tj. dobiva vlast u ruke, ostavlja mase i stavlja se iznad njih kao vladajuća klasa.

B. r. ne izbija u svim zemljama istovremeno.

Ovisi o ekonomskom razvitku zemlje i sazrijevanju same buržoazije. U evropskim zemljama prva je b. r. provedena u Holandiji (1579) dotada dijelu tzv. Nizozemskih provincija koje su se nalazile pod španjolskom vlašću. B. r. u Engleskoj (1642—1660) osigurala je engleskom novom plemstvu i buržoaziji potpunu vlast putem parlamenta koji je postao državno tijelo iznad kralja.

Te dvije revolucije nisu u tadašnjoj Evropi naišle na značajniji odjek, jer je ostala Evropa u ekonomskom pogledu još bila zaostala. Niz buržoaskih revolucija i rušenje feudalnog sistema u Evropi izazvala je tek velika buržoaska revolucija u Francuskoj 1789—1794. Ta je revolucija, kao i revolucija u Sjevernoj Americi, pokrenula i južnoameričke narode koji su se dotada nalazili pod vlašću Evropljana.

Na američkom kontinentu prva i najvažnija b. r. bila je u engleskim kolonijama Sjeverne Amerike, gdje su kolonisti zbacili vlast Engleske i proglasili Sjedinjene Američke Države 1776. U ovom slučaju nije u revoluciji bilo pitanje obračuna između buržoazije i feudalaca, nego pitanje političke nezavisnosti domaće buržoazije, koje se također rješava buržoaskom revolucijom.

Među buržoaske revolucije svrstavamo i srpske ustanke (v.) u kojima je rješavano i pitanje obračuna s feudalnim uređenjem kao i pitanje nacionalnog oslobođenja.

Obaranjem feudalnog sistema nije završeno razdoblje buržoaskih revolucija. U evropskim zemljama u toku XIX st. diže se čitav niz buržoaskih revolucija u kojima se kao glavni problem postavlja pitanje nacionalnog oslobođenja i proširenja

vlasti na najšire slojeve buržoazije. U tim buržoasko-demokratskim revolucijama i sada sudjeluju narodne mase kao i mlada radnička klasa, ali ipak sve te revolucije ne donose potpunu demokraciju. Ona se ostvaruje socijalističkim revolucijama (v.).

BURŽOAZIJA (franc. bourgeoisie, buržoazi, stanovnici grada) u prvobitnom smislu označava stanovništvo srednjovjekovnih gradova. Kasnije postaje pojam vlasnika sredstava za proizvodnju u gradu, bogataša; u kapitalističkom sistemu označava vlasnike sredstava za proizvodnju koji sačinjavaju vladajuću klasu i na temelju svoga vlasništva iskorištavaju najamni rad (v. Kapitalizam).

BUTMIR, mjesto kraj Sarajeva gdje su otkrivene velike količine oruđa i oružja iz mlađeg kamenog doba te veoma dobro uščuvane glinene posude, ukrašene raznim šarama kao i figurice od pečene gline. U Butmiru se našlo i ostataka živežnih namirnica, pšenice i ječma. B. je jedno od najpoznatijih nalazišta te vrste u Evropi.

C

CALVIN, Jean, švicarski crkveni reformator, v. Reformacija.

CAMPANELLA, Tommaso, v. Utopijski socijalizam.

CANOSSA, gradić u sjevernoj Italiji, postao je simbol pokornosti i poniženja. Pred zamkom toga mjesta, gdje je tada boravio papa Grgur VII, morao je u januaru 1077. stajati tri dana i tri noći po ljutoj zimi njemački car Henrik IV. Papa je nad njim izrekao anatemu (v.), te je car bio prisiljen da moli milost u pape. Zato izreka »ići u Canossu« označava neko poniženje.

CAPET, francuska dinastija. Prvi član te dinastije Hugo Capet izabran je za kralja 987. Dinastija je vladala Francuskom sve do 1848.

CARIGRADSKI DRUM, vodio je od Beograda dolinom Morave, Nišave i Marice do Carigrada. Dolinama tih rijeka sve od Rimljana, koji su u I st. izgradili cestu, pa do danas odvijao se promet putnika i robe, nadirale osvajačke vojske u jednom i drugom smjeru. U II polovini XIX st.

izgrađena je željeznička pruga, dio međunarodne saobraćajnice Orijent-expressa. Sa carigradskim se drumom kod Niša spajao Dubrovački drum koji je išao preko Crne Gore i Srbije. C. d. bio je veoma značajna veza između zapadne Evrope i istočnih zemalja.

CARINSKI RAT, obustavljanje normalnih trgovinskih odnosa između dvije države. Nastaje obično kada neka država zbog ekonomskih ili političkih razloga uvodi visoke zaštitne carine na robu druge države. Pogođena država obično odgovara sličnim protumjerama.

Carinski rat između Srbije i Austro-Ugarske počeo je 1906. god. Nerazvijena Srbija trgovinskim je ugovorima s Austro-Ugarskom 1882. i 1892. predstavljala povoljno tržište za austrijske proizvode, koji su preplavili Srbiju i zakočili ekonomski razvoj domaće, srpske industrije. Srbija je uz izvjesne carinske olakšice izvozila u Austro-Ugarsku poljoprivredne proizvode, svoj glavni izvozni artikl. Kada je 1902. trebalo obnoviti trgovački ugovor, srpska buržoazija, sada već ekonomski jača, protivila se obnavljanju ugovora pod dotadašnjim uvjetima. Kako je Austro-Ugarska ionako prijekim okom gledala na političko jačanje Srbije i na promjene u njezinoj vanjskoj politici, osobito nakon 1903 (v. Majski prevrat), smatrala je da će zabranom uvoza žive stoke i stočnih proizvoda iz Srbije prisiliti Srbiju na kapitulaciju. Srbija je na to odgovorila zabranom uvoza nekih industrijskih proizvoda iz Austro-Ugarske. Carinski rat nije imao onaj učinak koji je Austro-Ugarska očekivala. Sr-

bija je uspjela naći nova tržišta za svoje proizvode, a domaća se industrija podigla pa je djelomično trošila upravo one proizvode koji su carinskim ratom bili pogođeni. Normalni trgovački odnosi uspostavljeni su 1911. Time nije bila uklonjena i politička zategnutost između tih dviju država.

CASABLANCA, konferencija u Kazablanki održana u januaru 1943. između predsjednika SAD, F. Roosevelta i engleskog premijera W. Churchilla. Državnici su rješavali pitanja rata i zaključili između ostalog da se »drugi front« (v.) otvori tek 1944, jer je to prije, prema zaključku prisutnih šefova generalštabova britanske i američke vojske, bilo nemoguće provesti; nadalje, da se što prije poduzme invazija Sicilije i južne Italije te da se ubrzaju pošiljke ratnog materijala u SSSR.

CAVOUR (Kavur), Camillo (1810—1861), bio je 1852—1860. ministar predsjednik talijanske države Pijemonta, jedine države u tada još razjedinjenoj Italiji, koja je imala domaću dinastiju. Pokret za ujedinjenje Italije bio je već veoma jak, ali je C. smatrao da se ujedinjenje može provesti samo pod vodstvom Pijemonta, a uz pomoć neke druge vojne sile (Francuske). C. je predstavljao krupnu talijansku buržoaziju kojoj nije bilo u interesu da se Italija ujedini putem pokreta i revolucija narodnih masa, ali ih je znao iskoristiti kad mu je to išlo u račun. Ratom protiv Austrije, 1859, dobio je Lombardiju, 1861. zaslugom Garibaldija (v.) priključena je južna Italija i Sicilija. Potpuno ujedinjenje provedeno je 1870, onako kako je C. zamislio.

CEH, srednjovjekovna udruženja obrtnika iste struke. Nastaju u XIII st. u gradovima. C. je imao zadatak da spriječi svaku konkurenciju u gradu. Cehovski propisi određivali su koliko i kakva se vrsta robe može proizvoditi, koliko se šegrta i kalfa može uposliti u cehovskoj radionici. C. je imao i socijalnu ulogu. Pomagao je svoje iznemogle članove, brinuo se o djeci umrloga člana. Članstvo u cehu stjecalo se veoma teško. Cehovi su u kasnijem razdoblju postali kočnica privrednog razvitka. Počeli su se raspadati već pojavom manufakture (XVI st.), a tvornička industrija potkraj XVIII st., uništila je potpuno smisao postojanja cehova. U Habsburškoj Carevini cehovi su ukinuti 1853. za vrijeme Bachova apsolutizma.

CELIBAT, bezbračni život; zabrana kojom katolička crkva svojim svećenicima uskraćuje pravo na brak.

CELJSKI GROFOVI, žovneška gospoda, slovenska plemićka porodica domaćeg porijekla. Žovneški, nazvani po gradu Žovneku u Savinjskoj dolini, stekli su u početku XIV st. nove posjede, među njima i Celje. U XV st. C. g. proširili su svoja imanja i na dio Hrvatske i Slavonije. Porodica je izumrla 1456. Njihova su imanja naslijedili Habsburgovci koji su upravo u to vrijeme stjecali posjede po istarskim i slovenskim zemljama.

CENTRALIZAM, državni sistem u kojem je sva vlast usredotočena u centralnim državnim tijelima (vladar, izvršno tijelo, jedan parlament). Centralizacija vlasti proces je koji se u zapadnoevropskim državama provodi od XII st. dalje. Dotada su dr-

žave bile rasparčane na niz samostalnih feudalnih područja nad kojima je feudalac imao sudsku, upravnu i vojnu vlast. Vlast vladara gotovo i nije postojala. Centralizacijom vlasti vladari jačaju svoju vlast na štetu feudalaca, a time se stvara i jedinstveno državno područje.

CENTRALNE SILE, sile Trojnog saveza (v.), naziv koji se uobičajio u I svjetskom ratu. Tada je označavao blok država koje su se borile na strani Austro-Ugarske i Njemačke.

CETINJSKI SABOR, održan u Cetingradu, nedaleko Slunja, 31. XII 1526—3. I 1527. Na tom je saboru hrvatsko plemstvo izabralo za kralja Ferdinanda Habsburškog, nadvojvodu austrijskog. Opunomoćenici nadvojvode primili su obavezu da će kralj o svom trošku držati na granici prema Turskoj 1000 konjanika i 200 pješaka. Cetinskim izborom započelo je novo razdoblje hrvatske povijesti — vladavina Habsburgovaca.

CETINJSKI MANASTIR, dao je sagraditi 1484. crnogorski vladar Ivan Crnojević. Otada je ovdje boravio vladika, vjerski poglavar Crnogoraca. Manastir je postao i žarište otpora protiv Turaka, pa su ga Turci u nekoliko navrata bezuspješno pokušavali zauzeti, a tri je puta bio i spaljen. Potkraj XVII st. manastir je jezgro, oko kojega se stvara nova crnogorska država. Vladike postaju i državni poglavari. U XIX st. oko manastira se razvija naselje Cetinje koje postaje glavni grad crnogorske države.

CEZAR, Gaj Julije (100—44 pr. n. e.), rimski političar, vojskovođa i državnik. God. 60. pr. n. e. udru-

žio se s Pompejom i Krasom u prvi trijumvirat (v.). Kao prokonzul Transalpinske Galije (današnje Francuske) potpuno je pokorio cijelu Galiju i stekao veliko bogatstvo te sebi odanu vojsku. S njom osvaja Rim 49. god. Tako je postao diktator Rima. Međutim, bilo je još uvijek rimskih patricija koji su nastojali održati staro republikansko uređenje. Oni su skovali zavjeru protiv Cezara i 44. god. ubili ga u Senatu. Republika time nije bila spasena; ona pod Oktavijanom Augustom (v.) prelazi u carstvo.

CHAMPOLION, Jean-Francois (Šampolion 1790--1832), francuski učenjak koji je otkrio tajnu hijeroglifa (v.).

CHURCHILL, Winston (1874—1965), engleski državnik i političar, književnik, historičar i slikar. U više navrata bio je ministar raznih resora, a od 1940—1946. predsjednik vlade Velike Britanije. Nakon oktobarske revolucije bio je jedan od organizatora intervencije protiv Sovjetske Rusije. Uoči drugog svjetskog rata oštro je istupao protiv kolebljivosti i popustljivosti britanske vlade prema Hitleru. Kad je postao predsjednik vlade pokrenuo je sve snage za uništenje fašističkih osvajača. Uz Roosevelta i Staljina najpoznatiji državnik iz vremena II svjetskog rata.

CIOMPI (čompi), grebenari u firentinskim manufakturama sukna. God. 1378. ustali su protiv svojih poslodavaca. Ustanak je bio ugušen. Bio je to prvi ustanak najamnih radnika.

CK SKJ, kratica za Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (v. Komunistička partija).

CLUNYJEVSKI POKRET, pokret za provođenje reformi u kršćanskoj crkvi, nazvan prema francuskom samostanu benediktinaca Clunyju (Klini), odakle je u XI st. pokret proistekao. C. p. tražio obnovu strožeg redovničkog života i jačanje papinskog autoriteta.

COLBERT, Jean-Baptist (1619—1683), generalni kontrolor financija, stvarno prvi ministar francuskog kralja Louisa XIV. U privrednoj politici Francuske proveo je niz mjera da bi što više proširio trgovinu i ojačao manufakturu. Njegov sistem: »što veći izvoz, što manji uvoz« uvođenjem zaštitnih carina i uopće njegova ekonomska politika po njemu je nazvana kolbertizam (v. Merkantilizam).

COLOMBO, Cristoforo (1446?—1506), znameniti pomorac koji je 1492. otkrio Ameriku (v. Velika geografska otkrića).

COMMONWEALTH (Komonvelt), Britanska zajednica naroda koju sačinjavaju: Ujedinjeno Kraljevstvo Velika Britanija, Sjeverna Irska, Australija, Ceylon, Indijska Unija, Kanada, Novi Zeland i Pakistan. C. uveden je kao službeni naziv 1931. Zajednica nema danas čvršće povezanosti, članice su potpuno samostalne u svojoj unutrašnjoj i vanjskoj politici. Zajednička pitanja rješavaju se na konferencijama predstavnika Zajednice. I bivše britanske kolonije, koje su nakon II svjetskog rata postigle nezavisnost, sačinjavaju članove Zajednice.

COMPIÈGNE, gradić u Francuskoj, v. Kompjenska šuma.

COOK (Kuk), James (1728—1779), engleski moreplovac i istraživač otočja Tihoga oceana. Prvi je oplovio Zemlju od zapada prema istoku.

CRKVA, zajednica kršćanskih vjernika (katolička c., protestantska c., pravoslavna c.). Ipak se pojam najviše upotrebljava za oznaku katoličke crkve i njezina visokog svećenstva.

CRKVA BOSANSKA, u nauci naziv za poseban oblik bogumilstva (v.) koje je u srednjem vijeku bilo rašireno u Bosni među narodom i vlastelom. C. b., njezini su vjernici bošnjani, priznavala je vjerojatno postojanje dvaju bogova, dobra i zla. Dok pravi bogumili odriču klasnu nejednakost, brane nošenje i upotrebu oružja, bošnjani su surađivali s vlastelom, a »starci«, neka vrsta crkvenih starješina, nalazili su se na dvorovima bosanskih vladara. C. b. odigrala je važnu ulogu u obrani Bosne od ugarske vojske. Ugarska je vojska pod izlikom uništenja hereze u Bosni i papinskim odobrenjem pokušavala osvojiti Bosnu. Tada je c. b. postala organizator otpora protiv osvajačkih četa. Bosanski vladari, iako katolici iz političkih razloga, nisu dirali u crkvu bosansku. Padom Bosne pod tursku vlast, 1463, opada i uloga crkve bosanske. Njeni su pripadnici, osobito iz redova vlastele, prešli na islam.

CRNA RUKA, zavjerenička grupa srpskih oficira koji su izvršili atentat na kralja Srbije Aleksandra Obrenovića i njegovu ženu Dragu 1903 (v. Majski prevrat). Članovi grupe organiziraju se 1911. pod nazivom »Ujedinjenje ili smrt« (v.).

CRNOGORSKA ANTIFAŠISTIČKA SKUPŠTINA NARODNOG OSLOBOĐENJA (CASNO), izrasla je iz Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, osnovanog 15. XI 1943. u Kolašinu. Na svom III zasjedanju ZAV Crne Gore i Boke, 14. VII 1944. u Kolašinu, pretvara se u CASNO i konstituira se, u skladu s odlukama II zasjedanja AVNOJ-a, u najviše zakonodavno i izvršno tijelo Crne Gore. Na zasjedanju u Cetinju 15. IV 1945. CASNO donosi odluku o pretvaranju u Crnogorsku narodnu skupštinu. Na tom je zasjedanju donesen i zakon o osnivanju narodne vlade federalne Crne Gore.

CRNOJEVIĆI, zetska plemićka porodica iz Gornje Zete. Poslije Balšića preuzeli su vlast nad Zetom (XV st.). Otada Zeta nosi naziv Crna Gora. Ivan Crnojević dao je podići manastir u Cetinju, a Đurađ Crnojević je tamo smjestio prvu štampariju u Crnoj Gori, jednu od prvih uopće na Balkanu (1493). C., nalazeći se između turskih i mletačkih osvajanja, nisu mogli očuvati nezavisnost Crne Gore. Posljednji gospodari Crne Gore iz porodice Crnojevića, Đurađ i Stevan, morali su 1499. priznati tursku vlast.

CROMWELL (Kromvel), Oliver (1599—1658), glavna ličnost engleske buržoaske revolucije (v. Buržoaska revolucija). Kao vojskovođa vojske parlamenta izvojevao je veliku pobjedu nad kraljevom vojskom (1645. i 1648) i time ostvario ciljeve pobunjene buržoazije i novoga engleskog plemstva. Kralj je zarobljen i smaknut (1649), a Engleska je proglašena republikom. Pred opasnošću od kraljevih pri-

stalica kao i opasnošću od pobune širokih narodnih slojeva, C. je zaveo vojnu diktaturu; 1653. proglašen je lordom-protektorom. Nakon Cromwellove smrti ponovo je uspostavljena monarhija jer su ciljevi revolucije bili postignuti.

CRVENA ARMIJA, razvila se iz Crvene garde, (v.) oružane snage boljševika i oktobarske revolucije. Dekretom Sovjeta narodnih komesara osnovana je 28. I 1918. Radničko-seljačka Crvena armija, ili samo C. a., oružana sila mlade sovjetske vlasti. U sastav Crvene armije ušle su i jedinice bivše carske vojske koje se nakon oktobarske revolucije nisu raspale, te partizanski odredi za borbu protiv unutrašnje kontrarevolucije. C. a. kao oružana snaga SSSR zadržala je to ime sve do 1946, kad dobiva naziv Sovjetska armija.

CRVENA GARDA, oružani odredi radnika najprije u Petrogradu, koji se formiraju u toku februarske revolucije 1917. U razdoblju do oktobra C. g. prerastala je u vojničku organizaciju revolucije i u njoj su prevladali boljševici. U oktobarskoj revoluciji C. g. je izvršila odlučnu ulogu. Nakon revolucije postala je jezgro Crvene armije. Tako je C. g. postala oružana udarna snaga boljševika.

CRVENA POMOĆ, organizacija međunarodnog revolucionarnog pokreta osnovana 1921. Cilj je bio materijalno pomaganje radnika i naprednih ljudi te njihovih porodica kad bi zbog štrajkova, progona i zatvora ostajali bez materijalnih sredstava. U Jugoslaviji je C. p. osnovana 1922. Sredstva za uspješno funkcioniranje Crvene pomoći skupljala su se od pojedinih radnika, naprednih ljudi i radničkih

organizacija. Tako je C. p. postala još jedan oblik međunarodne suradnje naprednih ljudi u borbi protiv kapitalizma. U Jugoslaviji je njezina djelatnost osobito došla do izražaja u vrijeme šestojanuarske diktature. Djelovala je i za vrijeme narodnooslobodilačkog rata, sve do 1945.

CRVENI KRIŽ, međunarodna humana organizacija. Osnovao ga Švicarac Jean-Henry Dunant (Dinan) 1863. u Ženevi. Ideja za osnivanje jedne međunarodne organizacije za pomoć ratnim ranjenicima i zarobljenicima niknula je kod Dunanta u toku rata između Austrije i Pijemonta 1859, kad se suočio sa strahovitim stradanjima ranjenika koji dotada nisu bili zaštićeni od neprijateljskog ubijanja. God. 1864. donesena je Ženevska konvencija prema kojoj se ranjenici, sanitetsko osoblje i ustanove moraju smatrati kao neutralne ustanove. Otada C. k. postaje svjetska humana organizacija koja je proširila svoju djelatnost i na pružanje pomoći svima ugroženima i u ratu i u miru, bez obzira na rasu i nacionalnost. God. 1963. C. k. dobio je Nobelovu nagradu.

CVINGLI, v. Reformacija.

Č, Ć

ČABRINOVIĆ, Nedjeljko, v. Sarajevski atentat.

ČAJAVEC, Rudi (1911—1942), narodni heroj. Još kao učenik gimnazije u Banjaluci pripadao je naprednom omladinskom pokretu, pa tako i kao student na Sveučilištu u Beogradu. Poslije kapitulacije Jugoslavije 1941. vraća se u Banjaluku i odmah se uključuje u NOP. Mobiliziran je kao avijatičar u avijaciju NDH. Međutim, u maju 1942. preletio je avionom na oslobođeni teritorij nedaleko Prijedora. Time je uz Franju Kluza postao prvi partizanski avijatičar. Izvršio je niz borbenih zadataka. Početkom srpnja 1942. napao je i njemačke kasarne u Banjaluci. Tom prilikom bio je ranjen. Uspio je spustiti se nedaleko Klašnice, ali je ovdje zapao u četničku zasjedu i u sukobu poginuo.

ČARTIZAM, prvi organizirani radnički pokret, razvio se u Engleskoj u I polovini XIX st. G. 1832. provedena je u Engleskoj izborna reforma kojom su pravo glasa dobili bogatiji slojevi. Radnici su masovno sudjelovali u pokretu za reformu, ali su ostali bez političkih prava. Stoga nastavljaju pokret za reformu parlamenta. God. 1836. u Londonu je

osnovano »Londonsko udruženje radnika«. Svoje zahtjeve objavilo je udruženje u Nacionalnoj povelji (engl. charter povelja), odakle i ime pokretu. God. 1840. radnici su osnovali Nacionalni čartistički savez. To je prva organizirana radnička partija uopće. Čartisti su više puta (1839, 1842, 1848) upućivali povelju parlamentu, svaki je put nosila sve više potpisa, 1848 povelja je nosila oko 5 milijuna potpisa, a i zahtjevi su bili proširivani. Najosnovniji zahtjev čartista bio je opće pravo glasa kao i drugi zahtjevi koji bi omogućili da radnici dobiju ne samo pravo glasa već i da radnički predstavnici ulaze u parlament. Međutim, čartističko vodstvo nije bilo dovoljno revolucionarno, iako je postojala i struja koja je smatrala da treba povesti i oružani ustanak. Vodstvo je ostajalo pri mirnim sredstvima borbe. Čartističke mitinge rastjerala je policija, a učesnici nisu pružali znatniji otpor. Tako je bilo i 1848. Tada je bio zakazan veliki protestni miting ukoliko parlament ne bi prihvatio povelju. Postojala je i namjera da čartisti borbom prisile parlament na usvajanje povelje. Policija je rastjerala i ovaj skup, uslijedila su hapšenja. To je bio i posljednji miting čartista. Razlog zamiranju čartističkog pokreta bio je i u tome što je engleska buržoazija, eksploatirajući kolonije, mogla svojim radnicima, osobito kvalificiranima, pružiti dobre nadnice, a bio je donesen i zakon o 10-satnom radnom vremenu, što je za tadašnje prilike bilo veoma mnogo.

ČASLAV KLONIMIROVIĆ, raški župan (o. 928-950), digao je ustanak protiv Bugara, pod kojima se tada nalazila Raška. Vladao je i dijelom Bosne.

ČENGIĆ, Smail-aga, turski plemić, porijeklom iz hercegovačkog plemstva. Kad je 1840. pošao da u Drobnjaka, plemena na hercegovačko-crnogorskoj granici, pokupi harač, bio je ubijen. Taj je događaj opisao u svom velikom epu pjesnik Ivan Mažuranić.

ČERČIL, v. Churchill.

ČETNICI DRAŽE MIHAJLOVIĆA, ili »Jugoslavenska vojska u otadžbini«, oružani odredi londonske emigrantske vlade nastali nakon kapitulacije Jugoslavije tobože radi borbe protiv okupatora. U tu borbu č. se ni u samom početku nisu upuštali, već su ubrzo postali odredi za borbu protiv narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i suradnici okupatorske vlasti. Formirali su se na području Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine sa ciljem da se nakon završetka rata u Jugoslaviji uspostavi staro društveno i političko uređenje. Kod velikog dijela četničkih vođa postojala je i ideja o uspostavi »velike Srbije«. Takva su shvaćanja ubrzo dovela četnike u specifičan položaj izdajničkih formacija. Kad se razvila narodnooslobodilačka borba, četničke su formacije trebale onemogućiti tu borbu. To ih je već u jesen 1941. dovelo najprije u tajnu, a ubrzo i u otvorenu suradnju sa svim okupatorskim i izdajničkim snagama. Time su i č. započeli građanski, bratoubilački rat u zemlji. Četničko vodstvo održavalo je redovite veze s londonskom vladom, a od jeseni 1941. uspostavljeni su odnosi s engleskim štabom, pa zatim i sa savezničkim. To priznavanje četnika kao ratujuće »vojske u otadžbini« očitovalo se u slanju velikih pošiljki ratnog materijala četnicima sve do prekida odnosa Engle-

za sa četnicima u junu 1943, kad je već četnička izdaja bila potpuno očita. Američki vojni predstavnik ostao je u Mihajlovićevu štabu sve do proljeća 1945. Četničke snage naglo su opale nakon poraza koje im je nanijela NOV u toku IV neprijateljske ofenzive 1943. Manje četničke formacije djelovale su sve do svršetka rata. Nakon završetka rata narodna vlast obračunala je s ostacima četničkih grupa. Početkom 1946. uhvaćen je i Draža Mihajlović nad kojim je, nakon sudskog procesa, izvršena smrtna kazna.

ČIFLUČENJE, ili čiftlučenje, je otimanje seljačke zemlje. Taj se proces javlja u Turskom Carstvu već u II polovini XVI st. Što više opada moć turske države to č. zauzima sve više maha. Do pojave čiflučenja seljaci su bili vlasnici svoje zemlje, ali su bili obavezni da spahiji daju desetinu svega uroda. Č. koje uglavnom sprovode spahije, vojni komandanti i viši turski činovnici, prisiljava seljaka da se odrekne vlasništva nad zemljom. Seljak ostaje na zemlji samo kao radna snaga, čifdžija, te postaje vezan za zemlju i novoga gospodara — čifluk sahibiju.

ČOMPI, v. Ciompi.

ČELE KULA, kula u Nišu u koju su nakon poraza srpskih ustanika u prvom srpskom ustanku, 1809, po nalogu niškoga paše uzidane glave poginulih Srba. Po uzidanim lubanjama kula je dobila ime (tur. kele lubanja). Smatra se da je bilo uzidano oko 950 lubanja.

ČIRIL I METODIJE, »slavenski apostoli«, propovjednici kršćanstva u Moravskoj, u IX st. Mo-

ravski knez Rastislav zatražio je, 862, u bizantskog cara da mu pošalje propovjednike koji će na slavenskom jeziku širiti kršćanstvo u Moravskoj. Dotada su kršćanstvo u Rastislavljevoj državi propovijedali njemački svećenici, a time je prodirala i germanizacija. Bizantski car poslao je u Moravsku braću Konstantina i Metodija, Grke iz okolice Soluna, koji su dobro poznavali jezik svojih susjeda Slavena u Makedoniji, a imali su već i iskustva kao misionari. Kako Slaveni nisu imali dotada svoga pisma, to je Konstantin da bi mogao prevesti crkvene knjige na slavenski jezik morao stvoriti pismo prilagođeno slavenskim glasovima. Tako je Konstantin postao izumitelj glagoljice. U Moravskoj su braća naišla na podršku i kneza i naroda. Njemačko svećenstvo, suzbijeno u svom utjecaju, optužilo je braću kod pape da šire krivu vjeru. Zbog toga su braća morala poći u Rim da se opravdaju. Tu je Konstantin, zaredivši se, uzeo ime Ćiril, a Metodije postaje panonsko-sremski nadbiskup. Ćiril je u Rimu umro, a Metodije odlazi panonskom knezu Kocelju gdje nastavlja svojim misionarskim radom. Njemački svećenici i dalje istupaju protiv slavenskog bogoslužja i Metodija. Nakon Metodijeve smrti (885) slavenski svećenici i njihovi učenici protjerani su iz Moravske i panonske oblasti, dolaze u Bugarsku i Makedoniju. Jedno od veoma važnih žarišta slavenskog bogoslužja i slavenske književnosti postaje tada Ohrid. Tu djeluju Naum i Kliment, za koga se smatra da je izumitelj ćirilice.

D

D'ANNUNZIO, Gabriele, v. Fašizam u Italiji.

DACHAU, v. Koncentracioni logori.

DAHIJE, janjičarski glavari. God. 1801. četiri dahije, pošto su ubili beogradskog pašu Mustafu, zaveli su janjičarsku strahovladu u Beogradskom pašaluku. Janjičarski je teror izazvao neposredno I srpski ustanak (v. Srpski ustanci). Dahije su, videći da se sprema ustanak, započeli »sječu knezova« (1804). Kad su se ispred pobunjenih Srba sklonili na otočić Ada-kale (v.) bili su ovdje opkoljeni i ubijeni.

DALMACIJA, po ilirskom plemenu Delmata, Rimljani su Dalmacijom nazvali najprije kraj oko ušća Neretve, a kasnije u II st. to se ime proširilo na cijelu rimsku provinciju od Raše u Istri do današnje Albanije te u unutrašnjost sve do otprilike linije Banjaluka—Zvornik. U IX st. naziv Dalmacija označava samo područje tzv. Bizantske Dalmacije koja je obuhvaćala gradove: Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor te otoke Krk, Cres, Lošinj i Rab. Kad su se u toku XV st. Mlečani učvrstili

u našim obalama, pojam Dalmacije proširuje se na cjelokupno područje pod mletačkom vlašću (osim Istre). Kako su Mlečani u ratovima protiv Turaka širili svoju vlast i u unutrašnjost, tako se i naziv D. širio.

DALMATINSKA HRVATSKA, u historijskoj nauci naziv za područje od Raše u Istri do rijeke Cetine te za unutrašnjost do planine Gvozda. Naziv D. H. odnosi se na najraniji period hrvatske povijesti iz doba narodnih vladara.

DAN ARMIJE, u spomen osnivanja I proleterske brigade u Rudom, 22. XII 1941 (v. Jugoslavenska narodna armija).

DAN BORCA, 4. VII. Pošto je 22. VI 1941, na dan napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, CK KPJ uputio narodima Jugoslavije proglas da se dignu na ustanak, održan je, među ostalim pripremama, 4. VII 1941. sastanak Politbiro-a CK KPJ na kojem je odlučeno da se započne ustankom te da se po čitavoj zemlji osnivaju partizanski odredi kao prvi oblici oružanih snaga ustanka naroda Jugoslavije.

DAN REPUBLIKE, državni praznik 29. XI. Toga je dana 29. XI 1943. održano II zasjedanje AVNOJ-a (v.), a 29. XI 1945. godine Ustavotvorna skupština, izabrana na skupštinskim izborima 11. XI 1945, jednoglasno je izglasala odluku o ukidanju monarhije u Jugoslaviji i proglasila Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju. Time je odluka II zasjedanja AVNOJ-a o pitanju uređenja države provedena u djelo.

DAN USTANKA, praznik naših naroda koji se slavi kao spomen na dan kada je započeo ustanak.

Dan ustanka naroda Srbije, 7. VII. Toga je dana u selu Bela Crkva grupa partizana održala zbor i poslije toga napala žandarmeriju (v. Jovanović Žikica).

Dan ustanka naroda Crne Gore, 13. VII. Toga je dana u nekoliko mjesta Crne Gore došlo do prvih otvorenih borbi protiv talijanske okupatorske vojske.

Dan ustanka naroda Slovenije, 22. VII. Tada je partizanski odred napao njemačke vojnike u Kamniku.

Dan ustanka naroda Hrvatske, 27. VII. Toga su dana lički partizani napali ustaše u selu Srb.

Dan ustanka naroda Bosne i Hercegovine, 27. VII. Partizani Bosanske krajine napali su toga dana ustaše i domobrane u Drvaru i u još nekim mjestima BiH.

Dan ustanka naroda Makedonije, 11. X. Izvršen je napad prilepskih partizana na bugarsku policijsku stanicu u Prilepu.

DANAK U KRVI, odvođenje odabranih, zdravih i razvijenih dječaka kršćanskih podanika u Turskom Carstvu u janjičarsku vojsku. U Bosni i Hercegovini skupljana su djeca i od poturčenih seljaka. Skupljalo se u razmaku od 3—7 godina, ponekad i u većim vremenskim razmacima. Pravilo je bilo da četrdeset kuća daje po jednoga dječaka. Taj nije smio biti jedinac, oženjen ili na zanatu. Mnogi su roditelji izbjegavali odvođenje na taj način što su dječake veoma rano ženili ili bi ih u vrijeme sku-

pljanja skrivali po šumama. Ali bilo je i slučajeva da su neki roditelji smatrali čašću kada im je sin odabran. D. u k. ukinut je u XVII stoljeću. Poneki od odvedenih dječaka, ali ti su zaista bili rijetki, popeli su se u zrelim godinama i do najviših položaja u Carstvu, kao što je posebno poznat slučaj Mehmed-paše Sokolovića.

DANICZA HORVATZKA, SLAVONZKA I DALMATINZKA, tjedni književni prilog »Novina horvatskih« što ih je u vrijeme ilirskog pokreta počeo, 1835, izdavati Lj. Gaj. Slijedeće godine, u skladu s novim nazivom pokreta i štokavskim govorom, Danica mijenja naziv u »Danica ilirska« (v. Ilirski pokret).

DANILO I PETROVIČ i **DANILO II PETROVIČ**, v. Petrović Njegoš.

DANTON, Georges-Jacques (1759—1794), uz Robespierrea i Marata jedan od najpoznatijih vođa jakobinaca (v.). Pod optužbom da radi protiv jakobinske diktature D. je kasnije bio od samih jakobinaca uhapšen i giljotiniran.

DECEMVIRI (lat. decem deset, vir muž), naziv za grupu od deset Rimljana kojima je bio povjeren zadatak da popišu zakone u starom Rimu. Zakoni su 450. pr. n. e. objavljeni. To su »zakoni na dvanaest ploča« (v.) koje su bile izložene na rimskom forumu da bi svatko mogao kontrolirati ispunjavanje zakona.

DECENTRALIZACIJA, prenošenje vlasti sa centralnih državnih tijela na lokalna i područna tijela; proces suprotan centralizaciji (v.).

DECIMIRATI, desetkovati. Tu su kaznu kao jednu od mjera za održavanje discipline u vojsci zaveli Rimljani. U slučaju pobune ili nekog prekršaja vojnici bi bili postavljeni u stroj i svaki deseti bio bi izdvojen te ubijen bez obzira bio kriv ili ne. Decimiranje su provodili i fašisti u koncentracionim logorima (v.) kao jedan od mnogobrojnih načina ubijanja nevinih ljudi.

DEDAL, legendarni grčki graditelj i izumitelj. D. je sebi i svome sinu Ikaru načinio krila pomoću kojih su poletjeli. Ikar je, ne slušajući očeve savjete, stradao.

DEKABRISTI, ruski revolucionari plemići koji su u decembru (rus. dekabr) 1825. podigli u Petrogradu bunu protiv careva apsolutizma. Tražili su donošenje ustava i ukidanje kmetstva. Buna je bila krvavo ugušena. Mnogi su ustanici poginuli za samog ustanka, vođe su bili kasnije obješeni, drugi su pak poslani u Sibir i u progonstva. Bila je to prva buna protiv carskog apsolutizma u Rusiji i poticaj kasnijim ruskim revolucionarima.

DEKLARACIJA NEZAVISNOSTI, svečana izjava kojom su pobunjeni stanovnici engleskih kolonija u Sjevernoj Americi 4. VII 1776. proglasili svoje otcjepljenje i nezavisnost od Velike Britanije. Glavni sastavljač Deklaracije bio je Jefferson. D. n. ističe da su svi ljudi ravnopravni, da je prirodno pravo svakog čovjeka da bude slobodan. To je bio izraz napredne ideologije tadašnje buržoazije koja se borila za svoju vlast. Dan 4. juli slavi se kao nacionalni praznik u SAD.

DEKLARACIJA PRAVA ČOVJEKA I GRAĐANINA, svečana izjava prihvaćena u Ustavotvornoj skupštini pobunjene buržoazije u Francuskoj, objavljena 4. VIII 1789. Započinje isticanjem prirodnog prava čovjeka da bude slobodan te suvereniteta naroda. Tom se deklaracijom među ostalim proglašuje ukidanje staleža i nejednakosti građana po rodu, izjednačenje sviju podanika u pravima i dužnostima. Deklaracija je trebala da bude osnova za izradu novoga ustava buržoaske Francuske.

DELČEV, Goce (1872—1903), jedna od glavnih ličnosti VMRO (v.), borac za autonomiju Makedonije. D. zastupa i mišljenje o uključenju Makedonije u federaciju balkanskih država. Kad je 1903. dogovoreno da se podigne ustanak protiv Turaka (v. Ilindenski ustanak), D. je otpočeo organiziranje ustanka iako je smatrao da je ustanak preuranjen. Turci su ga ubili još prije izbijanja ustanka.

DELFIJSKO PROROČIŠTE, starogrčko proročište u Delfima gdje se nalazio hram posvećen bogu Apolonu. Svećenica Pitija, omamljena podzemnim parama, izgovarala bi nerazumljive riječi koje su svećenici hrama tumačili kao Apolonovu poruku. D. p. bilo je nadaleko čuveno pa su ne samo Grci već i pripadnici drugih naroda tražili ovdje savjet.

DEMOKRACIJA, (grč. demos narod, kratein vladati), vladavina naroda. U toku duge prošlosti od grčkih vremena do danas pojam d. prošao je kroz razna shvaćanja. Najstariji oblik demokracije je *vojna demokracija.* Plemena udružena u savez imala su svoje organe uprave. Odlučujuće tijelo bila je skupština naroda, bez čijeg se odobrenja

nisu mogli provesti nikakvi poslovi ni poduzeti ratni pothvati. Međutim, kako se u toku vremena pojavljuju unutar suplemenika klasne razlike, prava narodne skupštine sve se više sužuju, dok na kraju vojni starješina ne preraste u nasljednog vladara a rodovski starješine, pretvarajući se u rodovsko plemstvo, stvaraju svoj organ vlasti, vijeće rodovskog plemstva, koje kod raznih naroda nalazimo pod različitim imenima. Ono postaje odlučujuće tijelo koje se više ne obazire na interese naroda i na narodnu volju. Time je nestalo i vojne demokracije, nastala je klasna država.

U nekim starogrčkim državama razvio se nov oblik demokracije — *Robovlasnička d.* Bila je to d. samo za slobodan dio stanovništva. Najbolji primjer bila je Atena. Slobodni atenski građani — trgovci, obrtnici, zemljoradnici — zajedničkim imenom demos — izvojevali su pravo odlučivanja u svim državnim poslovima. Stranci, žene i robovi nisu imali nikakvih političkih prava. R. d. je prema tome poseban oblik demokracije kakav se javlja u starom vijeku.

Razvitkom buržoaske države javlja se i novi oblik demokracije — *buržoaska demokracija.* To je vladavina u kojoj se stvarna vlast nalazi u rukama jednog, bogatijeg dijela društva — buržoazije, iako svi punoljetni građani imaju pravo glasa, formalno uživaju pravo slobode štampe, slobodu udruživanja i druge političke slobode. I buržoaska država osigurava pravo privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju pa time ozakonjuje i političku neravnopravnost svojih građana.

Prava demokracija može nastati tek onda kada sredstva za proizvodnju postanu društveno vlasništvo i kad svi građani zemlje dobiju pravo da doista odlučuju o svim pitanjima državne i društvene zajednice. To je *socijalistička demokracija.*

DEMONJA, Nikola (1919—1944), potječe iz seljačke porodice s Banije. Zajedno s V. Gaćešom (v.) bio je jedan od prvih organizatora ustanka na Baniji. Njegovo se ime ubrzo pročulo zbog značajnih akcija na tom području. Potkraj maja 1942. prešao je sa svojom četom u Slavoniju gdje je i poginuo kao potpukovnik NOV-e. Proglašen narodnim herojem.

DEMOSTEN, (384—322. pr. n. e.), atenski govornik i političar. Držao je poznate oštre govore protiv makedonskog kralja Filipa II, kad je ovaj započeo svoja osvajanja Grčke. U svojim govorima D. je podsticao Atenjane na borbu protiv makedonske vlasti. Govori su nazvani filipike; i danas je to naziv za duge i žučljive govore.

DESANT, prebacivanje kombiniranih vojnih snaga na dio neprijateljskog teritorija sa svrhom da se osiguraju dalji prodori u neprijateljsko područje. Poznati su desanti iz II svjetskog rata: na Siciliju i južnu Italiju koje su u ljeti 1943. izvršile savezničke trupe; tada je Italija morala kapitulirati. Savezničkí desant na Normandiju i time otvaranje drugog fronta (v.) izvršen je 6. VI 1944.

Desant na Drvar, izvršen je u toku VII neprijateljske ofenzive, 25. V 1944. Tada su Nijemci izvršili zračni d. na Drvar. Taj su pothvat nazvali »Konjićev skok«. U njemu su osim zračnih jedinica,

prebačenih na područje avionima i jedrilicama, sudjelovale i kopnene vojne snage, ukupno oko 20.000 vojnika. U tom času u Drvaru se nalazio Vrhovni komandant NOV-e, maršal Tito, veći dio Vrhovnog štaba i članova AVNOJ-a. Cilj njemačkog desanta bio je zarobiti maršala Tita i rukovodioce naše revolucije, da bi na taj način svladali borbu naroda Jugoslavije. Njemački su padobranci, kao i ostale neprijateljske jedinice doživjele potpuni poraz, iako se tada ovdje nisu nalazile jače vojne snage NOV-e (v. Drvar).

DESPOTOVINA SRPSKA, razdoblje srpske srednjovjekovne države od 1402. do pada pod tursku vlast 1459. God. 1402. srpski je knez Stevan Lazarević (v.) dobio od bizantskog cara naslov despota. D. je kratko vrijeme obnove srpske države. Kad je d. pala pod tursku vlast, naziv despota nosili su, sve do 1537, srpski vojni zapovjednici u Južnoj Ugarskoj.

DIAZ, Bartolomeo, portugalski moreplovac, v. Velika geografska otkrića.

DIJASPORA, raseljavanje nekog naroda ili zajednica izvan domovine. U historiji se pojam d. upotrebljava za raseljavanje Židova nakon razorenja Jeruzalema (70. god.). Otada pa sve do 1948. god. Židovi nisu imali svoje države.

DIKTATOR, v. Magistrature.

DIKTATURA PROLETARIJATA, država prelaznog razdoblja iz kapitalizma u komunizam. Razlikuje se od svih dotadašnjih država po tome što je to vladavina u interesu većine, država u kojoj proletarijat organizira i ima vlast u svojim rukama.

Potrebna je da bi se stvorili uvjeti za dalji razvoj socijalističkog društva u komunizam. D. p. je samo jedna etapa koja mora postepeno prerasti u socijalističku demokraciju u kojoj država odumire da bi u komunističkom uređenju potpuno nestala.

DIMIĆ, Nada (1923—1942), narodni heroj. Već sa 15 godina postala je član SKOJ-a. Isticala se svojom revolucionarnom djelatnošću. 1941. stupila je u banijski odred u kojem se brzo pročula zbog junaštva i smionosti. Bila je uhapšena, ali je uspjela pobjeći na Kordun. Tada obavlja službu kurira, prenosi oružje i drugi materijal. Iste je godine ponovo uhapšena i zatvorena u zloglasni zatvor na Savskoj cesti u Zagrebu. Usprkos strahovitim mučenjima nije odala ni svoje ime. Početkom 1942. prebačena je u logor Stara Gradiška gdje je i ubijena.

DIMITROV, Georgi (1882—1949), bugarski revolucionar i političar. Bio je veoma aktivan ne samo u radničkom pokretu Bugarske uoči I svjet. rata nego i u međunarodnom radničkom pokretu. Zbog toga je morao, 1923, emigrirati iz Bugarske. Već je tada postao jedan od visokih funkcionera u III komunističkoj internacionali (v.). Većinom se zadržavao u Njemačkoj. God. 1933. nacisti su ga optužili za paljevinu zgrade parlamenta (v. Lajpciški proces). D. je morao biti oslobođen. Otada pa sve do oslobođenja Bugarske u II svjet. ratu živio je u SSSR-u. Bio je jedan od inicijatora Narodnog fronta (v.).

DIMNICA, ili ognjinščina, vrsta poreza u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Plaćala ga je seljačka kuća po ognjištu u korist Hrvatskog sabora. Dimnicu su, po kraljevskoj privilegiji, mogli ubirati i feudalni gospodari u svoju korist. Potpuno je ukinuta u Hrvatskoj tek 1852.

DIMOV, Cvetan (1910—1942), narodni heroj. Već kao mladi radnik uključio se u radnički pokret u Makedoniji i ubrzo postao jedan od značajnijih vođa u sindikalnom i partijskom radu. Nakon okupacije djeluje aktivno u cilju podizanja ustanka, organizira diverzije i sabotaže. Početkom juna 1942. pao je u ruke bugarske policije. Usprkos mučenju u skopskom zatvoru nije ništa odao. Tu je i ubijen.

DIOKLECIJAN, rimski car (284—305), uveo je neograničenu vladavinu, tzv. dominat; porijeklom je bio iz Dalmacije (okolica Salone?) a popeo se od običnog vojnika na carski prijesto. D. je pokušao brojnim reformama i zakonima spasiti Rimsko Carstvo koje više nije imalo prijašnju snagu. Gradio je putove i utvrđenja a najpoznatija je palača nedaleko Salone, današnjega Solina, u kojoj je živio kada se povukao s vlasti. Njegova je palača jezgro iz kojega se nakon prodora Slavena na Balkanski poluotok u VII st., razvio današnji Split.

DIPLOMACIJA, državni aparat u službi održavanja međudržavnih odnosa. Visoki diplomatski predstavnici jedne države u drugoj jesu: ambasadori, poslanici, konzuli. U užem smislu d. je vještina, snalažljivost, a znači i vanjsku politiku neke države.

DIPLOMATIKA, pomoćna historijska nauka koja proučava stare povelje i ocjenjuje njihovu vjerodostojnost.

DIREKTORIJ, razdoblje francuske države od 1795—1799, nakon velike revolucije, kada su na čelu države bila petorica direktora. U tom je razdoblju francuska buržoazija započela niz osvajačkih ratova.

DISKRIMINACIJA (lat. discriminare razlučivati, dijeliti), umanjenje ili potpuno nepriznavanje prava: dijelu građana vlastite države, nekoj državi u cjelini ili građanima te države. D. se provodi iz rasnih, vjerskih, nacionalnih, političkih ili drugih razloga. Rasnu diskriminaciju provodile su fašističke države prije svega prema Židovima; rasna d. prema obojenima postoji još i danas u Južnoafričkoj Uniji, a neslužbeno, iako žestoka, u južnim državama SAD.

DISRAELI, Benjamin (1804—1881), jedan od najpoznatijih državnika Engleske XIX st., vođa konzervativaca. Bio je porijeklom iz nižih građanskih slojeva, ali se svojom sposobnošću uzdigao u najviše slojeve britanskog društva, postao predsjednik vlade i lord. Doba njegova predsjednikovanja jedno je od najekspanzivnijih perioda britanskog imperijalizma. To je vrijeme potpunog učvršćenja britanske vlasti u Indiji te potpunog ovladanja svim putovima za Indiju. Smatrao da treba očuvati cjelinu Turskog Carstva.

DIVERZANTSKE AKCIJE, razaranje putova, veza, ratnih objekata, uništavanja neprijateljske imovine i ostalog u cilju onemogućavanja neprija-

telja. U našoj su zemlji d. a. započele ubrzo nakon okupacije, još prije podizanja oružanog ustanka. To su bile i početne borbe protiv neprijatelja. Kad se ustanak razbuktao d. a. bile su jedan od veoma važnih oblika borbe. Diverzantske grupe, obično 5—7 boraca, usklađivale su svoju aktivnost s djelatnošću partizanskih jedinica u pojedinom kraju. U toku NOR-a samo na pruzi Beograd—Zagreb—Rijeka u diverzantskim je akcijama uništeno 659 lokomotiva, 4672 vagona, a pruga Karlovac—Rijeka bila je diverzantskim akcijama onesposobljena od 1943. do kraja rata.

DIVIDE ET IMPERA! (lat. »podijeli pa vladaj!«), načelo rimske politike prema pokorenim narodima. To je načelo često primjenjivano u politici vladajuće nacije prema podložnim narodima, osobito u Habsburškoj Carevini. To su načelo primijenili i okupatori u našoj zemlji u II svjetskom ratu i tako izazvali bratoubilački rat.

DIVIZIJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU, v. JNA.

DIVLJAŠTVO, v. Prethistorija.

DIVOSELO, selo u kotaru Gospić, istaknuto mjesto u toku NOR-a. Tu su još prije početka oružanog ustanka formirane udarne grupe. Stanovnici Divosela vodili su u toku čitavog rata ogorčene borbe protiv neprijatelja, pa je selo 72 puta napadano i paljeno od svih mogućih neprijatelja. U borbama je izginulo dvije trećine stanovnika Divosela.

DJEVICA ORLEANSKA, v. Jeanne d'Arc.

DOBRILA, Juraj (1812—1882), istarski biskup, jedna od najznačajnijih ličnosti u istarskom narod-

nom preporodu. G. 1870. počeo je izdavati list »Naša sloga« u Trstu u kojem je pozivao na suradnju Hrvate i Slovence u Istri i Trstu za obranu nacionalnih prava.

DOBROLJUBOV, Nikolaj Aleksandrović (1836--1861), ruski revolucionarni demokrat, književni kritičar, vođa napredne studentske omladine u Rusiji. Izdavao ilegalne novine, pisao buntovne pjesme. D. je veoma značajno utjecao na revolucionarnu rusku omladinu svoga vremena.

DOLINA KRALJEVA, dolina na lijevoj obali Nila kod Luxora, gdje se nalazila stara Teba. Znamenita po grobnicama koje su izdubene u kamenim stijenama. Među njima posebno je poznata grobnica faraona Tutankamona, otkrivena 1922. To je dosad jedina otkrivena grobnica koja je ostala gotovo netaknuta. U grobnici se našlo neprocjenjivo bogatstvo, iako Tutankamon nije bio veliki faraon, a to nam govori o velikim bogatstvima koja su faraoni posjedovali.

DOMAGOJ, knez Dalmatinske Hrvatske (o. 864--876), poznat po svojim borbama protiv Mlečana, nazvan od njih najgorim knezom Slavena.

DOMBROVSKI, Jaroslav (1836—1871), poljski revolucionar, član I internacionale, aktivni učesnik Pariske komune (v.) vrhovni komandant svih oružanih snaga Komune. Poginuo na barikadama u obrani Komune.

DOMENA, u feudalnom uređenju obiteljski posjed vladajuće dinastije; dio feudalnog posjeda, neposredno vlasništvo feudalne porodice.

DONACIONALNI SISTEM (lat. donatio darovanje), oblik feudalnog sistema kakav se razvio najprije u Ugarskoj, a Arpadovići su ga od XII st provodili u Slavoniji i Hrvatskoj. Darovnicom kralj, kao vrhovni vlasnik sve slobodne zemlje, daruje posjede ili druge privilegije crkvi i svjetovnim licima. Ona na temelju kraljeve darovnice postaju plemićke osobe. Ukoliko izumre porodica darovanog ili se darovani ogluši o svoje obaveze prema kralju, posjed se vraća opet u kraljeve ruke. Darovani je obavezan da, prema veličini posjeda dovede kralju na poziv određeni broj opremljenih vojnika. Prva darovnica, podijeljena svjetovnom licu južno od Gvozda, potječe iz 1193. Tom darovnicom kralj Bela III daje krčkom knezu Bartolu Modrušku županiju, a ovaj mu zauzvrat mora dovesti o svom trošku opremljenih 10 oklopnika, ako se ratuje u zemlji, ili 4 ako se ratuje izvan zemlje. Darovani dobiva nad podijeljenim područjem i sudsku vlast.

DORANI, jedno od četiriju grčkih plemena; naselilo se najprije u srednju Grčku, a na Peloponez, oko 1200 pr. n. e. Tom su plemenu pripadali Spartanci.

DOŽINA BUNA, seljačka buna ugarskih kmetova, 1514, pod vodstvom G. Dozsa (Doža), kojoj su se pridružili i srpski seljaci u Južnoj Ugarskoj (v. Seljačke bune).

DRAGOVIČ, Radovan (1878—1906), propagator socijalističkih ideja u Srbiji, novinar i jedan od osnivača Srpske socijaldemokratske stranke. Kao omladinac upoznao se u inozemstvu s marksističkim idejama pa ih po povratku u Srbiju širio među rad-

ničkom i studentskom omladinom. Njegovim zalaganjem izlazi socijalistička štampa u Srbiji. On sam u njoj mnogo objavljuje. Nakon osnutka SD stranke Srbije postaje jedan od vodećih partijskih radnika sve do svoje smrti.

DRAKON, prvi atenski zakonodavac. Drakonovi zakoni, u suštini zapisano običajno pravo, objavljeni su 621. pr. n. e. Iako su donekle ograničili sudsku samovolju aristokracije, zakoni predviđaju i za najmanju krađu smrtnu kaznu. Takvi zakoni nisu zadovoljili atenski demos, pa je morala biti provedena nova reforma atenskog uređenja (v. Solon). »Drakonske mjere«, naziv za veoma stroge postupke.

»DRANG NACH OSTEN«, njemački »prodor na istok«. Iako se odnosi i na njemački prodor preko Labe u razdoblju od X—XIII st., obično se pod tim nazivom razumijeva njemačka imperijalistička politika od kraja XIX st. koja je nastojala zadobiti utjecaj nad zemljama Bliskog i Srednjeg istoka, a put ostvarenja te politike vodio je preko balkanskih zemalja. Ta politika bila je jedan od uzroka I svjet. ratu (v. Bagdadska željeznica).

DRAŠKOVIĆ, Janko, (1770—1856) grof, jedan od prvaka ilirskog pokreta i najvatrenijih iliraca iz redova hrvatskog plemstva, sastavljač političkog programa ilirskog pokreta (v. Ilirski pokret). Taj je program sadržan u »Disertaciji« koja je objavljena 1832. godine.

DREYFUSSOVA AFERA, afera koja je nastala optužbom francuskog kapetana Dreyfussa, 1894, da špijunira u korist Njemačke. Iako se ubrzo ustano-

vilo da je D. nevin i da je vojne tajne izdavao oficir iz redova visokog plemstva, vojni sud osudio ga je na doživonto zatočeništvo na Vražjem otoku. Cijela francuska javnost tada se podijelila na drajfusovce i antidrajfusovce, a to je bila podjela na napredni i konzervativni tabor. Među onima koji su ustali u obranu Dreyfussa bio je i Emil Zola koji je u novinama, 1898, objavio pismo pod naslovom »Optužujem«. Pod pritiskom javnog, demokratskog mišljenja D. je bio najprije pomilovan, a zatim, 1906, i rehabilitiran, pa čak odlikovan ordenom Legije časti, najvišim francuskim odlikovanjem.

DRUGA INTERNACIONALA, v. Internacionala.

DRUGA NEPRIJATELJSKA OFENZIVA, v. Narodna revolucija.

»DRUGI FRONT«, uobičajen naziv za front u II svjetskom ratu koji je trebalo uspostaviti nakon kapitulacije Francuske (1940). Uspostavljen je desantom savezničkih trupa na Normandiju, 6. VI 1944 (v. Drugi svjetski rat).

DRUGI SRPSKI USTANAK, v. Srpski ustanci.

DRUGI SVJETSKI RAT, započeo je 1. IX 1939. napadom Hitlerovih trupa na Poljsku, završio kapitulacijom Japana 2. IX 1945. Sve do napada na Poljsku Hitler nije u svojoj osvajačkoj politici naišao na otpor u zemljama zapadnih sila. Austrija je likvidirana Anschlussom (v.) 1938, Čehoslovačka je 1939. došla potpuno pod Hitlerovu vlast. I jednoj i drugoj Velika Britanija i Francuska obećavale su vojnu pomoć, ali su u kritičnim časovima zatajile. Tek napadom Hitlera na Poljsku Velika Britanija i Francuska shvatile su težinu situacije i objavile,

3. IX 1939, Njemačkoj rat. Po njemačko-sovjetskom sporazumu iz 1939, neposredno uoči rata, i Crvena Armija je 17. IX upala na poljski teritorij, na područja nastanjena ukrajinskim i bjeloruskim stanovništvom. Poljska je za mjesec dana morala kapitulirati. Od obećane pomoći zapadnih sila nije ni sada ništa bilo. Na zapadnom frontu dolazi do većih borbi tek u proljeće 1940, kad je Hitler naumio likvidirati Saveznike. U međuvremenu je SSSR započeo i rat protiv Finske (30. XI 1939) koji je završio kapitulacijom Finske (12. III 1940). U proljeće 1940. Hitlerova je Njemačka napala najprije Dansku, zatim Norvešku te nakon njihove kapitulacije (10. V) Holandiju, Belgiju i Francusku. Iako su sve te zemlje davale otpor i bile potpomognute britanskim i francuskim trupama i brodovljem nisu bile u stanju obraniti svoju nezavisnost. Francuske snage povlačile su se prema jugu, i kad je Francuska već bila pred kapitulacijom objavila joj je rat i Italija, kao i Velikoj Britaniji. Francuska je kapitulirala 22. VI 1940. Jedan manji dio Francuske ostao je »slobodan« pa je tu formirana tzv. »višijska vlada« (sjedište kupalište Vichy), koja je stvarno bila njemački satelit pod maršalom Petainom. Dalji njemački plan bio je invazija na Englesku. Nijemci su je pripremali strahovitim bombardiranjem engleskih luka i industrijskih centara. Zračni rat nije Nijemcima donio premoć. Invazija nije mogla biti izvršena. U međuvremenu otvoren je front u Africi. Tu je Musolini započeo akcije protiv engleskih trupa u Egiptu, ali bez uspjeha. Isto tako napao je i Grčku, ali su Grci pružili neočekivani otpor i protjerali Talijane u Albaniju koja je već

bila pod talijanskom okupacijom. Zbog neuspjeha Italije na grčkom frontu, Nijemci su onamo namjeravali prebaciti svoje trupe, a zatim napasti SSSR. Pod Hitlerovu vlast došle su u međuvremenu Rumunija, Bugarska i Madžarska pristupanjem Trojnom paktu. To je namjeravala učiniti i vladajuća buržoazija Jugoslavije. 25. III 1941. jugoslavenski ministar vanjskih poslova potpisao je u Beču pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Pri tome nije bilo uzeto u obzir raspoloženje naroda. Svega dva dana kasnije, 27. III, dolazi do puča u Beogradu, vlada je svrgnuta, formirana je nova, a narod je na uličnim demonstracijama predvođen sa KPJ tražio poništenje ugovora pod parolom »Bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob«. Tada je Hitler odlučio da raskomada Jugoslaviju. 6. IV 1941. započinje rat protiv Jugoslavije bombardiranjem Beograda. Nakon svega 12 dana jugoslavenska je vojska položila oružje. Još 10. IV uspostavljena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH), naravno potpuno podređena Njemačkoj, a ostali dio Jugoslavije podijeljen je između Njemačke, Italije, Bugarske i Madžarske. Narodi Jugoslavije ubrzo su ustali u obranu svoje slobode (v. Narodna revolucija).

Njemačka je nakon kratkog vremena svladala i Grčku, a zatim 22. VI 1941. napala SSSR. »Munjeviti rat«, pomoću kojeg je trebalo da Nijemci još prije zime uđu u Moskvu, nije se ostvario. Iako su Nijemci brzim prodorima dospjeli pred samu Moskvu (na jednom mjestu čak na 30 km udaljenosti), njemačka je ofenziva bila ovdje zaustavljena. Pod Moskvom je Crvena armija (u XII mj. 1941) prešla u protuofenzivu i njemačke su trupe morale odstu-

piti od Moskve. U decembru 1941. ušle su u rat i SAD. Japan je 7. XII izvršio zračni napad na američku pomorsku bazu Pearl Harbour (v.), pa je to bio povod za ulazak SAD u rat. Istovremeno Njemačka i Italija navijestile su rat SAD.

Od svih frontova, za neposrednu sudbinu Evrope bio je najvažniji istočni front. U proljeće 1942. Nijemci su obnovili ratne akcije. Bilo im je stalo da što prije dođu do naftonosnih polja u Kavkaskom bazenu. U jesen 1942. započela je jedna od najpoznatijih bitaka u historiji II svjet. rata, bitka za Staljingrad. Potrajala je sve do 2. II 1943, kad je Crvena armija odnijela pobjedu nad njemačkim trupama pod Staljingradom. Oko 300 000 njemačkih vojnika pod komandom generala von Paulusa položilo je oružje. Otada je Crvena armija prelazila u ofenzivu. Velika bitka kod Kurska (5. VII—23. VIII 1943), jedna od najvećih u II svj. ratu, potpuno je učvrstila premoć Crvene armije na Istočnom frontu.

U međuvremenu zbile su se značajne promjene na afričkom frontu. Još 1942. Nijemci su pritekli u pomoć Talijanima. Komandu nad afričkim frontom imao je njemački general von Rommel. Nakon promjenljivog uspjeha fašističke vojske na afričkom frontu, u jesen 1942. došlo je do iskrcavanja savezničkih trupa (engleskih i američkih) u sjevernoj Africi. Saveznička ofenziva na afričkom frontu dovela je napokon do potpune pobjede, pa su se fašističke trupe morale povući iz Afrike. Tada je uslijedilo iskrcavanje savezničkih trupa na Siciliju (9. VII 1943) i južnu Italiju. 8. IX Italija je kapitulirala, a 13. IX objavila i rat Njemačkoj. Musolini je

već prije toga bio svrgnut i interniran. Ipak to još nije bio mir na talijanskom frontu. Njemačke trupe preuzele su front u Italiji i tu su se vodile ogorčene borbe. U sjevernoj Italiji Nijemci su formirali republiku na čelu s Musolinijem kojega su uspjeli osloboditi iz zatvora. Saveznici nisu, doduše, mogli brzo napredovati, ali ih Nijemci nisu mogli ni izbaciti.

God 1943. Saveznici su stekli premoć i u zraku. Bombardiranje Engleske je popustilo, a pojačalo se savezničko bombardiranje njemačkih gradova.

Najznačajniji događaj u I polovini 1944. bio je iskrcavanje savezničkih trupa u Normandiji, 6. VI, i time otvaranje drugog fronta (v.). Potpomognuti pokretima otpora Francuza, Belgijanaca i Holanđana, Saveznici su u jesen 1944. prodrli do njemačke granice. Crvena armija potpuno je oslobodila svoj teritorij, imala odlučnu ulogu u oslobođenju Rumunjske (VIII mj.), Bugarske (IX mj.) te Poljske (I mj. 1945), a u proljeće 1945. je zakoračila na tlo Njemačke.

Proljeće 1945. donijelo je Saveznicima pobjedu na svim frontovima. Njemačka je bila iznemogla. Obruč oko Berlina sve se više stezao. 30. IV 1945. Hitler je u svom bunkeru u opkoljenom Berlinu počinio samoubistvo. Svega dva dana kasnije Crvena armija zauzela je Berlin. 8. V 1945. službeno je proglašena kapitulacija Njemačke. Rat je u Evropi, osim za Jugoslavensku armiju, bio završen.

Ratovalo se još na Dalekom istoku. Tu su Japanci od svog ulaska u rat imali velikih uspjeha i izvršili okupaciju ne samo znatnog dijela azijske obale Tihoga oceana nego i Sundajskih otočja. U augustu

1942. saveznici su prešli u protuofenzivu, ali unatoč žestokim bitkama na Pacifiku nisu postigli značajnije uspjehe u protjerivanju Japanaca. Tek 1945. Japanci su se morali naglo povlačiti pred američkom mornaricom, avijacijom i pješadijom. Tada je došlo i do događaja koji će se osobito pamtiti. 6. VIII 1945. na japanski grad Hirošimu (v.) bačena je prva atomska bomba. Dva dana kasnije i SSSR je objavio rat Japanu. 9. VIII bačena je i druga atomska bomba, ovaj put na grad Nagasaki. 2. IX 1945. i Japan je potpisao kapitulaciju. Tim događajem završio je drugi svjetski rat, rat koji je stajao oko 55 milijuna ljudskih žrtava i 35 milijuna ranjenika. Neposredni vojni rashodi zaraćenih država iznosili su 1384 milijarda dolara, a razaranje u samoj Evropi počinila su štetu od 300 milijardi dolara.

DRUŠTVO NARODA, v. Liga naroda.

DRVAR, mjesto u zapadnom dijelu Bosne. U toku NOR-a D. je bio jedno od najvećih žarišta oružane borbe u Jugoslaviji. Od prvih oružanih akcija protiv ustaša i domobrana, 27. VII 1941 (v. Dan ustanka Bosne i Hercegovine), bio je žarište borbe u Bosanskoj krajini. U maju 1944. ovdje se nalazio Vrhovni štab, AVNOJ, tu je djelovala oficirska škola Vrhovnog štaba te partijska škola CK KPJ. U to vrijeme održavao se i II kongres USAOJ-a. Neprijatelj je smatrao da će uništenjem tih naših najviših vojnih i političkih tijela uništiti revoluciju. Stoga je 25. maja 1944. izvršio zračni desant (v.) na Drvar. Pokušaj je nakon ogorčenih borbi bio suzbijen.

DRŽAVA, organ prinude vladajuće klase za potčinjavanje potlačene klase. Nastala je kao posljedica razvitka proizvodnih snaga, a time i društva. Razvoj proizvodnih snaga omogućio je da se iz prvobitne zajednice izdvoji patrijarhalna porodica koja već dovoljno proizvodi da bi se mogla održati. Sredstva za proizvodnju postala su tada vlasništvo samo te porodice pa se time javio i osnovni uvjet postanka klasnog društva — privatna svojina. Zahvaljujući tome što su jedni posjedovali više od drugih, nastale su među ljudima razlike u imetku i podjela društva na bogate i siromašne, na vlasnike sredstava za proizvodnju i na one koji ih nisu imali. Time su nastale klase (v.) Posjednici su tada morali stvoriti svoju organizaciju koja će ih osigurati od pobuna onih koji nemaju sredstava za proizvodnju te ih prisiliti na pokoravanje. U interesu manjine organizira se vojna sila, činovnički i upravni aparat, doneseni su propisi i zakoni, uvedeni su porezi. Stvaranjem svih tih faktora vlasti posjedničke klase stvorena je i država.

U historiji susrećemo države različitog tipa i oblika. Po svom obliku one su monarhije i republike. Svaka od njih može se još razlikovati po svom unutrašnjem uređenju. Po tipu države se razlikuju na eksploatatorske i socijalističke (v. Diktatura proletarijata).

Prelaskom klasnog društva u socijalizam i komunizam nastaje proces *odumiranja države.* Socijalistička država još mora imati aparat prinude, ali u njoj nema osnovnog razloga podjele društva na klase — privatne svojine. Time postepeno nestaju i klasne razlike među ljudima, pa prema tome po-

stepeno nestaje i potreba održavanja prinudnog aparata. Upravljanje svim poslovima zajednice prelazi na same članove zajednice. I što je društvo bliže komunizmu, to država kao sila iznad društva sve više nestaje, da bi u komunizmu potpuno nestala.

DRŽAVNI KAPITALIZAM, v. Kapitalizam.

DRŽAVNI STALEŽI, staleška skupština u Francuskoj, nastala 1302. Uz prekide za vrijeme apsolutizma u Francuskoj postojala je sve do 1789, do vremena francuske buržoaske revolucije. Kad je 1302. francuski kralj Filip IV u savjet plemstva i svećenstva pozvao još i predstavnike gradova, bio je to prvi slučaj u povijesti Francuske da se građanstvo pojavilo i kao politički faktor u državi. Prema tadašnjim propisima svećenstvo je predstavljalo prvi stalež, drugi je bilo plemstvo, a ostalo stanovništvo treći stalež. U ovome je, naravno, građanstvo bilo zastupano. Svaki je stalež prilikom zasjedanja Državnih staleža zasjedao odvojeno, pa su pri donošenju odluka prva dva staleža prevagnula nad trećim.

DRŽAVNI UDAR, nasilna promjena vlasti, koju obično pomoću vojske provodi manja grupa ljudi, u većini slučajeva dotadašnji visoki državni ili vojni funkcionari.

DUALIZAM, u povijesnom značenju naziv za unutrašnje uređenje Austro-Ugarske nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe 1867 (v.).

DUBROVAČKA REPUBLIKA, razvila se iz komune Dubrovnik (lat. Ragusium). U vrijeme svoje najveće moći, u XV st., kada se već upotrebljava

izraz »Respublica Ragusina«. Dubrovačka republika obuhvaćala je područje od Neretve i Pelješca do Boke Kotorske. U toku višestoljetne povijesti Dubrovnik je uvijek znao sačuvati svoju unutrašnju nezavisnost. Priznavajući vlast Bizanta (do 1204), Venecije (do 1358), ugarskih kraljeva (do XV st.) i napokon Turske, Dubrovnik je osiguravao i svoje trgovačke veze s unutrašnjošću Balkanskog poluotoka. Kad su 1806. godine francuske trupe ušle u Dubrovnik bio je to kraj samostalnosti Dubrovačke Republike, iako je ustav Republike bio ukinut 1808. Dubrovnik je tada uključen u ostali teritorij Dalmacije pod francuskom upravom. Nestankom Ilirskih provincija, 1813, Dubrovnik zajedno s ostalom Dalmacijom dolazi pod vlast Austrije i ostaje pod njom sve do propasti Austro-Ugarske, 1918.

DUKLJA ili Zeta, u ranom srednjem vijeku oblast koja se prostirala od Boke Kotorske do Bojane u primorju i u unutrašnjosti po prilici od Risna do izvora Pive. Do X st. upotrebljava se naziv Duklja (prema rimskom naselju Doclea), a otada prevladava naziv Zeta. U XV st. za područje u unutrašnjosti od primorskih planina te današnje Hercegovine na sjeverozapadu i rijeke Zete i Morače na jugu i jugoistoku, prevladava naziv Crna Gora. Ime Crna Gora je kasnije, razvojem države, osobito u XIX st., obuhvatilo cijelo područje današnje SR Crne Gore.

DUMA, skupština u carskoj Rusiji, uspostavljena carskim dekretom od 30. X 1905. pod pritiskom revolucije koja je u toku čitave te godine plamtjela u Rusiji. Glavni je zahtjev te revolucije bio ukida-

nje careva apsolutizma i uspostava skupštine. D. je, iako je njome formalno dokinuto samodržavlje, uskoro zahvaljujući izbornom zakonu i pritisku carske policije postala sredstvo cara, spahija i krupne buržoazije u borbi protiv radničke klase i ostalih naprednih snaga Rusije. Posljednja d. raspuštena je uoči oktobarske revolucije.

DUNANT, Henry (1828—1910), osnivač Crvenog križa (v.).

DUŠAN SILNI, (o. 1308—1355), srpski kralj i car iz porodice Nemanjića, v. Nemanjići.

DUŠANOV ZAKONIK, prvi pisani zakonik u Srbiji, izdan za vladanja cara Dušana. Ozakonjuje postojeći feudalni poredak i dragocjen je izvor za poznavanje društva, običaja i odnosa u tadašnjoj Srbiji. Sastoji se od 201 člana. Nije se sačuvao u originalu, nego samo u prijepisima. Prvi je dio Zakonika usvojen na saboru u Skoplju 1349, proširen 1353. i 1354. Rađen je prema bizantskom pravu, a sadrži još i običajno pravo Srbije te povelje i propise koje su srpski vladari dotada izdali.

Đ, DŽ

ĐAKOVIĆ, Đuro (1886—1929), metalski radnik, istaknuti vođa radničkog pokreta. Već u razdoblju prije I svjetskog rata veoma je aktivno sudjelovao u radničkom pokretu Bosne. Bio je tada i član odbora Saveza metalskih radnika. Pod vodstvom toga Saveza izbili su u razdoblju od 1907—1912 mnogi štrajkovi, od kojih je većina završila uspjehom. Djelatnost Đakovića nije prestajala ni za vrijeme rata, pa je zbog toga bio čak osuđen na smrt. Kazna mu je bila pretvorena u prisilni rad. Nakon rata, u tek formiranoj KPJ, Đ. nastavlja svoju djelatnost revolucionara. God. 1920. izabran je za komunističkog poslanika u Ustavotvornu skupštinu. Bio je jedan od najvećih pobornika za uklanjanje frakcionaških borbi u KPJ. Policija stare Jugoslavije neprestano ga je progonila, bio je interniran i zatvaran. God. 1927. otišao je u Moskvu, ali se ubrzo vratio da bi poradio na jedinstvu KPJ. Na IV kongresu KPJ, u Dresdenu (v. KPJ), izabran je za organizacionog sekretara partije. Tada se vratio u domovinu. Njegovo djelovanje na sređivanju prilika u Partiji nije bilo duga vijeka. Uvođenjem šesto-

januarske diktature režim se osobito oborio na KPJ. Tada je zagrebačkoj policiji uspjelo uhvatiti Đakovića. Nakon mučenja u zagrebačkom zatvoru bio je policijski sproveden na austrijsku granicu i tamo, u aprilu 1929, ubijen.

DŽINGIS-KAN, (1155—1227) osnivač mongolske države. Pravo mu je ime Temudžin. Pod svojom je vlašću ujedinio mongolska plemena i bio izabran za velikoga kana, Džingis-kana, 1206. Njegova dobro organizirana i disciplinirana vojska, u kojoj je glavnu ulogu imala konjica, osvojila je velika prostranstva Azije od obala Tihoga oceana do Crnoga mora i Perzijskog zaljeva. U borbi s ruskim knezovima Džingis-kanova je vojska osvojila Povolžje i područje Crnog mora. Nakon Džingis-kanove smrti (1227) država je bila podijeljena među njegova četiri sina.

E

EDIKT, naređenje koje su u starom Rimu objavljivali pretori (v. Magistrature), a u vrijeme Rimskog Carstva tako su se zvale izvanredne carske odluke. Poznati je Milanski e. iz god. 313. cara Konstantina Velikog kojim proglašava kršćanstvo ravnopravno s ostalim priznatim religijama u Rimskom Carstvu.

EDINOST, kulturno-političko društvo Slovenaca u Trstu, osnovano 1874. Zadatak mu je bio zajednička borba Slovenaca Trsta i Primorja za narodni jezik i narodna prava i povezanost s Hrvatima Istre. Društvo je od 1876. izdavalo svoj istoimeni list koji je imao važnu ulogu u širenju ideja narodnog preporoda. E. je nastavilo svojim djelovanjem i nakon talijanske okupacije Istre i Tršćanskog primorja, pa je zbog toga doživljavalo progone od fašističkih vlasti, a 1928. moralo je biti raspušteno, pa je i list »E« prestao izlaziti.

EFORI, visoki državni činovnici u Sparti. Vijeće od pet efora predstavljalo je najviši državni organ koji je imao nadzor i nad kraljevima, izvršavao naj-

višu sudačku vlast, sazivao skupštinu i vodio vanjsku politiku.

EGEJSKA KULTURA, v. Kretsko-mikenska kultura.

EGIPATSKO CARSTVO, robovlasnička država Staroga Orijenta. Pripada najstarijim državama svijeta. Nastalo je o. 3200. pr. n. e. ujedinjenjem Gornjeg i Donjeg Egipta. Carstvo je uz manje prekide uspjelo sačuvati svoju nezavisnost sve do pada pod perzijsku vlast, 525. pr. n. e. Otada pa sve do najnovijeg doba Egipat se nalazio pod tuđinskom vlašću. Mnogobrojni ostaci građevina, među kojima posebno mjesto zauzimaju Keopsova piramida, hramovi, grobnice faraona te sačuvani kipovi, crteži i drugo, govore o visokim dostignućima egipatske kulture. Svoj najveći opseg Carstvo je imalo u II polovini II tislj., u vrijeme faraona Tutmosisa III, kad je obuhvaćalo pored doline Nila i Nubije još Palestinu, Fenikiju i Siriju. Kad je Carstvo palo pod perzijsku vlast započinje i nazadovanje njegove kulture. Egipat je postao opet važno kulturno središte za vrijeme Aleksandra Makedonskog (IV st. pr. n. e.) koji je u delti Nila podigao grad Aleksandriju. Aleksandrija je bila najveće žarište helenističke kulture.

EKSKLUZIVNI ZAKON, zakon protiv socijalista u Njemačkoj objavljen 1879. Zakon je bio djelo kancelara Bismarcka. Zabranjuju se sve socijalističke organizacije, štampa i sastanci, socijalisti su izvrgnuti progonima i hapšenjima. E. z. trebao je uništiti svaki utjecaj socijalista u njemačkom radničkom pokretu. Međutim, socijalisti su pronašli

načina da i u tim izvanrednim okolnostima nastave svoju djelatnost. Tako zakon nije imao većih rezultata i 1890. bio je ukinut.

EKSPLOATACIJA, u povijesnom značenju iskorišćivanje tuđe, ljudske radne snage, izrabljivanje čovjeka od čovjeka. Nastaje zbog postojanja privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Vlasnik sredstava za proizvodnju iskorišćuje radnu snagu onih ljudi koji ta sredstva ne posjeduju (robovi, kmetovi, najamni radnici).

ELIDA, pokrajina u staroj Grčkoj, na Peloponezu, u kojoj se nalazilo mjesto Olimpija. Tu je bio hram posvećen bogu Zeusu uz koji su se održavale znamenite Olimpijske igre.

ELIZABETA I, engleska kraljica (1558—1603), kćerka Henrika VIII. Za njezina vladanja naglo se podiže proizvodnja, trgovina, naročito pomorstvo Engleske. U pomorskom sukobu sa Španijom (1588) Engleska je odnijela pobjedu i time utemeljila prevlast na moru. Za njezina vladanja osnovana je i prva engleska kolonija, Virginija, u Sjevernoj Americi (1584). Izvršen je i trgovački prodor u Indiju kao početak engleskog osvajanja Indije.

EMANCIPACIJA (lat. emancipare proglasiti se nezavisnim), riješiti se nečijeg skrbništva, nadzora, zavisnosti. Govorimo o emancipaciji žena, tj. izjednačenju žena u pravima s muškarcima, o emancipaciji Crnaca, tj. izjednačenju u pravima s bijelcima.

ENCIKLOPEDISTI, zajednički naziv za učenjake, književnike, filozofe koji su pod vodstvom učenjaka i filozofa Diderota sudjelovali na sastavljanju Enci-

klopedije. Enciklopedija je izlazila (1751—1772) uoči velike buržoaske revolucije i postala najveći zbir znanja u Francuskoj. U tadašnjoj situaciji odigrala je revolucionarnu ulogu. E. su bili napredni mislioci i izražavali su težnje buržoazije u njenoj borbi za vlast. U svojim djelima i tumačenjima pojedinih pojmova u Enciklopediji oni su iznosili misli koje su se kosile sa službenim feudalnim shvaćanjima. Jedna od osnovnih misli na kojoj su se temeljila njihova tumačenja bila je pravo svakoga čovjeka da bude slobodan. E. su svojim djelovanjem također pripremili francusku buržoasku revoluciju.

ENGELS, Friedrich (1820—1895), uz Marksa osnivač revolucionarnog radničkog pokreta, teoretičar naučnog socijalizma i filozof. Rodio se u njemačkom gradu Barmenu, u bogatoj trgovačkoj obitelji. Iako mu je otac namijenio zvanje trgovca, mladi se E. veoma rano oduševljava idejama napredne njemačke omladine, pa je već kao dvadesetgodišnji mladić objavio u novinama niz članaka o književnosti, filozofiji i svojim pogledima na društvo. Boraveći u Engleskoj kao namještenik trgovačke firme svoga oca, E. upoznaje život radničke klase Engleske i 1845. izdaje djelo pod naslovom »Položaj radničke klase u Engleskoj«. Nekako u isto vrijeme upoznaje se s Marksom i otada ih vezuje nerazdruživo, iskreno prijateljstvo. Obojica razrađuju teoriju o prelazu klasnog društva u besklasno. Zajedno sastavljaju program »Saveza komunista« (v.) i objavljuju ga 1848. kao »Manifest Komunističke partije« poznat pod imenom Komunistički manifest

(v.). U Manifestu su već potpuno izražene misli o uništenju kapitalističkog društva i ulozi radničke klase. G. 1848. E. uz Marksa aktivno sudjeluje u revoluciji u Njemačkoj, a 1864. u osnivanju I internacionale (v.). E. je organizator II internacionale, 1889. Osim brojnih članaka, rasprava i knjiga što ih je napisao u zajednici s Marksom, objavio je i nekoliko samostalnih djela među kojima su osobito poznata »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« te »Anti Dühring«, djelo koje je imalo izvanredno značenje u populariziranju marksističkih ideja.

ENGLESKA REVOLUCIJA, v. Buržoaske revolucije.

EPIDAUR, starogrčki grad na sjeveroistoku Peloponeza. Do danas se ovdje veoma dobro uščuvalo starogrčko kazalište koje zadivljuje po svojoj akustici te se u njemu još uvijek daju predstave.

Epidaur, starogrčka kolonija na Jadranskom moru nedaleko današnjeg Cavtata, osnovana u IV st. pr. n. e. Grad su u početku VII st. razorili Slaveni, a izbjegli stanovnici grada, Romani, osnovali su u blizini novo naselje, Ragusium, iz kojega se razvio Dubrovnik.

ERFURTSKI PROGRAM, program SD stranke Njemačke, donesen u Erfurtu 1891. Maksimalni dio programa traži podruštvovljavanje sredstava za proizvodnju, a time i likvidaciju kapitalističkog sistema i ostvarenje socijalističkog. U minimalnom dijelu programa postavljeni su zahtjevi njemačke radničke klase koji treba da se ostvare u okviru buržoaskog poretka. Engels i Lenjin podvrgli su taj

program kritici. E. p. služio je kao uzor mnogim SD partijama, između ostalih i jugoslavenskim uoči I svjetskog rata.

ESCORIAL, mjesto nedaleko Madrida u kojem se nalaze palače španjolskih kraljeva, samostani, crkve. Tu su smještene bogate biblioteke, brojne umjetnine — slike, gobleni, freske. Stoga cijelo mjesto predstavlja veoma bogatu riznicu i muzej.

ESERI, Socijalisti revolucioneri (SR), sitnoburžoaska stranka u carskoj Rusiji osnovana 1902. Traže uspostavu demokratske federativne republike i zastupaju »seljački socijalizam« putem organiziranja seljačkih zadruga. Godine 1917. lijevi dio esera surađuje s boljševicima, međutim 1918. ta se suradnja potpuno razbija, dok su desni eseri bili otvoreni protivnici boljševika. Stranka prestala postojati 1922. Dio lijevih esera prešao je tada boljševicima.

ETATIZAM (franc. etat država), teorija koja se zalaže za što veći utjecaj države u društvenom i ekonomskom životu.

Etatizirati, podržaviti. Etatiziranje npr. teške industrije znači da država određuje i raspolaže vrstom, količinom i raspodjelom proizvoda teške industrije.

ETATS GENERAUX (eta ženero), Državni staleži (v.), staleška skupština u Francuskoj.

ETRUŠČANI, narod koji je u I tislj. pr. n. e. nastavao Italiju i stvorio visoko razvijenu kulturu. Etruščanska država, zapravo niz gradova-država, obuhvaćala je pored današnje Toskane u doba svog najvećeg opsega još i Rim. Potkraj VI st. pr. n. e.

Rimljani su zbacili etruščansku vlast, a kasnije i sami zavladali Etruščanima. E. su imali pismo slično grčkom alfabetu, ali do danas nije otkriven način čitanja toga pisma. U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se najdulji dosad pronađeni etruščanski natpis. Ispisan je na platnenim povojima u koje je umotana egipatska mumija neke žene. Taj je natpis predmet velikog broja rasprava učenjaka koji se bave etruščanskom kulturom.

EUPATRIDI, rodovska aristokracija u staroj Ateni. U prvo vrijeme atenske države (do kraja VI st. pr. n. e.) imali su vlast u Ateni u svojim rukama. U toku razvoja Atene morali su je podijeliti s demosom, štaviše, u kasnijem razdoblju (V st. pr. n. e.) e. vlast su morali ustupiti atenskom demosu.

EVANS, Artur (1851—1941), engleski arheolog. Njegova su najpoznatija istraživanja na Kreti, početkom ovoga stoljeća, otkrila brojne ostatke Kretske kulture, među ostalim i ruševine palače legendarnog kralja Minosa, znameniti Labirint. Napisao je i nekoliko djela o našim nalazištima.

F

FABIJANSKO DRUŠTVO, socijalističko udruženje u Velikoj Britaniji, osnovano 1883. Ime udruženja je prema Fabiju Kunktatoru (Oklijevalo), rimskom vojskovođi iz II punskog rata (III st. pr. n. e.) koji je oklijevao da se upusti u borbu s Hanibalom (v.). Program fabijevaca sastoji se, naime, u tome da se do socijalizma dođe postepeno, putem niza reformi. Zbog toga fabijevci niječu potrebu proleterske revolucije. Društvo obuhvaća uglavnom intelektualce i nije mnogo utjecalo na radnički pokret Engleske. Među poznatim ličnostima, članovima toga udruženja, bili su i britanski pisci B. Shaw i H. G. Wells. Članovi toga udruženja postajali su i aktivni članovi Laburističke partije (v.) i zauzimali istaknute položaje u političkom životu.

FAKTORIJE, naselja evropskih trgovačkih kompanija koja se od XVI st. nadalje podižu u prekomorskim zemljama — Africi, Aziji, Americi. F. su služile kao trgovačke baze i u većini slučajeva bile početne tačke za uspostavljanje kolonijalne vlasti evropskih država u dotičnoj zemlji.

FALANGA, bojni red teško naoružanih pješaka kod starih Grka i Makedonaca.

FALANSTERIJ, v. Utopijski socijalizam — Fourier.

FANARIOTI, grčki svećenici na Balkanu u doba turske vlasti, nazvani po carigradskom predjelu Fanar koje je bilo naseljeno Grcima. F. su bili suradnici turskih vlasti i uživali njihovu potporu. Sve do polovine XIX st. njihov utjecaj nad pravoslavnim stanovništvom Makedonije bio je veoma jak. Kod slavenskog stanovništva Makedonije nisu uživali simpatije.

FANATIZAM (lat. fanaticus bijesan, pomaman), pretjerano zanesenjaštvo za neku ideju — političku, vjersku, naučnu ili za neku ličnost. Tako se posebno spominje vjerski f. prvih kršćana, vjerski f. muslimana.

FAŠIZAM, prema talijanskoj riječi fascismo (tal. fascio snop povezanih stvari), naziv za najreakcionarniji oblik vladavine krupne buržoazije. Osnovne ideje fašizma: država je iznad svega, njoj treba da budu podređeni interesi svih građana, ona ima pravo da određuje sav politički, ekonomski i kulturni život. Oličenje takve države je »vođa«, duce, Führer.

F. kao moderan oblik diktature krupne buržoazije pojavio se neposredno poslije I svjetskog rata najprije u Italiji, koja je tada zahvaćena jakim revolucionarnim valom. Tvorac fašizma je Benito Mussolini. On 1919. stvara »fasci di combattimento«, borbena udruženja, a kao simbolički znak uzima rimski fasces, snop pruća povezan kožnatim kajiši-

ma u koji je bila utaknuta bojna sjekira, a nosio se pred vojskovođama i imperatorima. Fašistički odredi, u koje stupa sitna buržoazija, osobito njezin deklasirani dio, ubrzo su stekli potporu krupnog kapitala, koji je ugrožen revolucionarnim raspoloženjem masa u Italiji. Već 28. X 1922. fašisti su izvršili »marš na Rim«. Fašističkom maršu nisu se suprotstavile ni vojne ni civilne vlasti, štaviše kralj Viktor Emanuel, koji će odsada biti samo figura, Mussoliniju povjerava predsjedništvo vlade. Tako je u Italiji započela era najreakcionarnijeg režima, uperena prije svega protiv radničkog i socijalističkog pokreta, protiv sloboda talijanskog naroda i slobode drugih naroda. S Mussolinijevim odredima surađivali su i slični odredi »arditi« čiji je vođa bio pjesnik i filozof D'Anunzio, okupator Rijeke 1919. Dio ovih odreda ubrzo se utopio u fašističkim odredima. Fašisti nisu iz talijanskog parlamenta odmah izbacili poslanike drugih stranaka, ali su izvršili takav pritisak na stranke da su poslanici opozicionih stranaka (komunisti, socijalisti i drugi) već 1924. napustili parlament.

Za fašističkim režimom u Italiji ubrzo se povela buržoazija u mnogim evropskim zemljama. Nicali su fašistički pokreti pod raznim imenima, od kojih su najmoćniji postali nacionalsocijalisti (v.) u Njemačkoj. Ti su fašistički pokreti osobito ojačali nakon dolaska nacionalsocijalista na vlast u Njemačkoj, 1933.

Fašističke diktature ostale su u povijesti zabilježene kao najteža razdoblja novije povijesti. F. je punio tamnice i koncentracione logore u kojima su milijuni ljudi našli smrt. Imperijalistička politika

fašističkih država dovela je do porobljavanja čitavog niza zemalja. God. 1935. Italija je napala i porobila Etiopiju, potpomogla građanski rat u Španiji (v.) 1936—1939. 1938. izvršeno je priključenje Austrije Njemačkoj, a 1939. u proljeće fašistička je Njemačka prisilila na kapitulaciju Čehoslovačku. II svjetski rat (v.) izazvan je napadom nacističke Njemačke na Poljsku 1. IX. 1939.

U Jugoslaviji se prva organizacija fašističkog tipa pojavila već 1921. (v. Orjuna). Nicale su i druge, ali zahvaljujući otporu radničke klase i drugih naprednih ljudi one nisu mogle nametnuti fašistički režim u Jugoslaviji. Šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra (v.) bila je također svojevrstan oblik fašističkog režima. Veći utjecaj organizacije fašističkog tipa zadobile su osobito za vrijeme vladavine M. Stojadinovića (v.). Tada jačaju i profašistička strujanja u redovima hrvatske, srpske i slovenačke buržoazije. Te organizacije šire šovinizam, rasnu i vjersku netrpeljivost, izazivlju sukobe i napadaje na komuniste i antifašiste. Posebnu ulogu odigrali su ustaše u Hrvatskoj, ljotićevci u Srbiji i još neki drugi koji su se u vrijeme napada na Jugoslaviju stavili u službu okupatora i bili glavni oslonac za vrijeme okupacije.

Fašističkim organizacijama i strankama kod nas i u svijetu radnička klasa i demokratska javnost pružale su otpor u antifašističkom pokretu (v.). Taj je osobito ojačao poslije 1935. kada se stvaraju organizacije Narodnog fronta kao jedinstvene organizirane snage protiv sve agresivnijeg fašizma.

Neofašizam, obnavljanje organizacija s fašističkim idejama nakon II svjetskog rata. Takve su se

organizacije i pokreti pa i stranke pojavile u SR Njemačkoj i Italiji, u nekim zapadnoevropskim zemljama pa u Južnoj i Sjevernoj Americi, gdje takve pokrete uglavnom sačinjavaju izbjeglice iz bivših fašističkih zemalja.

FEDERACIJA (lat. foedus savez), unutrašnje uređenje neke države koja je sastavljena od dvije ili više država, federalnih jedinica, od kojih svaka ima svoj ustav, zakonodavstvo i svoju upravu. U federaciji postoji i zajednički, savezni ustav, zajedničko zakonodavno tijelo i savezna uprava za poslove zajedničke svim federalnim jedinicama. U vanjskoj politici f. nastupa kao jedinstvena država.

Konfederacija, savez država. Članice konfederacije na svom su području potpuno samostalne, mogu voditi i vlastitu vanjsku politiku. U konfederaciji nema takvih zajedničkih državnih tijela koja bi rješavala dio poslova članice konfederacije. Postoji zajednička skupština, ali je ona samo organ dogovora među članicama konfederacije.

FENIKIJA, zemlja staroga vijeka na istočnim obalama Sredozemnog mora u području današnjeg Libana. U političkom smislu F. je bila savez gradova-država. Najznačajniji od njih bili su gradovi Tir i Sidon (oko 1000. pr. n. e.). Ti su gradovi imali naizmjence i prevlast nad čitavom Fenikijom. Stanovnici Fenikije, Feničani, bili su pomorsko trgovački narod. Njihove su lađe plovile sve do Engleske i smatra se da su bile prve koje su oplovile Afriku. Na obalama Sredozemnog mora osnivali su Feničani svoje trgovačke naseobine, među kojima je najpoznatija postala Kartaga (v.), koja je me-

đutim već u IX st. pr. n. e. postala samostalna država. Feničani se smatraju izumiteljima prvoga glasovnog pisma.

FEUDALIZAM, klasno društveno uređenje, karakteristično za srednji vijek. U evropskoj prošlosti počelo se formirati u V st. i potrajalo do početka XIX st. Osnovne su klase toga društva feudalci, koji posjeduju sredstva za proizvodnju, i kmetovi, eksploatirana klasa. Feudalna klasa razvila se iz nekoliko elemenata od kojih je najznačajniji izvor bilo vojničko plemstvo. Ono je od vrhovnog vladara dobivalo zemljišni posjed ili drugi neki feudalni privilegij. Darovani bio je *vazal*, podložnik darovatelja, *seniora*. Vazal je bio obavezan da opremi sebe i određeni broj vojnika te da ih na seniorov poziv povede u rat. Iako su se zemlje u ranijem razdoblju dobivale samo na doživotno uživanje, već u IX st. postaju trajno vlasništvo pojedinih porodica — *feudi*. Feud je mogao naslijediti samo najstariji sin i nije se mogao dijeliti među braćom. Klasi feudalaca pripadalo je i visoko svećenstvo. Kako je crkva darivana velikim imanjima, to je putem svojih crkvenih dostojanstvenika (biskupa i nadbiskupa, nadstojnika samostana itd.) sačinjavala dio vladajuće klase.

Potlačena klasa, kmetovi, nastala je većinom od slobodnih seljaka. U vrijeme naseljavanja barbara seljaci su živjeli kao slobodni ljudi u svojim seoskim općinama. U toku razvitka feudalnog društva seoske su općine dolazile bilo vladarevom privilegijom bilo putem nametanja vlasti sa strane feuda-

laca u zavisnost od feudalnih gospodara. Proces pretvaranja slobodnih seljaka u zavisne kmetove odvijao se u Evropi od V do otprilike XI st. To se razdoblje zove *rani feudalizam.* Razdoblje od XI—XV st., kada je feudalizam na svom vrhuncu, *doba je razvijenog feudalizma.* Od XV st. nastaje *doba slabljenja feudalizma.* Feudalci su tada još uvijek nosioci političke vlasti, ali feudalni poredak ekonomski propada a nova ekonomsko društvena snaga, buržoazija, koja se razvija još u doba razvijenog feudalizma, započinje svoju borbu za vlast. Feudalni način proizvodnje — izrabljivanje kmetova kao osnovnog proizvođača — u tom razdoblju uzmiče pred kapitalističkim načinom proizvodnje i iskorišćivanjem najamne radne snage.

Kod Južnih Slavena zameci klasnog raslojavanja, a time i feudalnog društva, razvijaju se osobito u vrijeme naseljavanja Slavena na Balkanski poluotok i alpske zemlje u VI i VII st. Tada se iz rodovsko-plemenskog društva izdižu pojedinci i čitavi rodovi koji se razlikuju po svom imovnom položaju kao i ugledu od ostalih suplemenika. To su začeci buduće vladajuće klase, buduće plemstvo, koje se u vrijeme organiziranih slavenskih država od IX st. nadalje učvršćuje vladarskim darovnicama na zemljišni posjed i na ostale privilegije darovanog. Potpuna slika nastanka feudalnog društva kod Južnih Slavena nije još danas u našoj historijskoj nauci dovoljno razjašnjena. Svaki od naših jugoslavenskih naroda imao je neke specifičnosti u razvitku feudalnog društva.

FOČANSKI PROPISI, propisi Vrhovnog štaba o narodnooslobodilačkim odborima, doneseni u Foči februara 1942. Ti su propisi jedan od prvih zakonodavnih temelja u razvitku narodne vlasti. Odnose se na zadatke i organizaciju NOO-a te daju objašnjenja i upute za rad NOO-a. Ističu da su NOO-i privremeni organi narodne vlasti kojima je zadatak okupiti narod za borbu, snabdjevanje vojske, ali i za rukovođenje privredom, prosvjetom i svim oblicima života na svom području. NOO-i moraju djelovati po principu odgovornosti narodu. Tako su F. p. ozakonili NOO-e najprije kao privremene oblike narodne vlasti, a u septembru 1942. novim su propisima proglašeni i stalnim organima vlasti (v. Narodnooslobodilački odbori).

FORUM ROMANUM, glavni trg u starom Rimu. Tu su mnogi rimski vojskovođe i vladari podizali hramove, bazilike i slavoluke, tu su se nalazile najvažnije javne zgrade, odvijao politički i ekonomski život starih Rimljana, održavale skupštine i proslavljali trijumfi.

FOURIER, Charles, v. Utopijski socijalizam.

FRAJKORI, dobrovoljački odredi (Freicorps) Srba u vrijeme austrijskog rata protiv Turaka (1788—1791). Pozvani od austrijske vojske na ustanak, mnogi su Srbi, iz pašaluka prebjegli na austrijsku stranu i ratovali u sastavu austrijske vojske. Napose se pročuo frajkor Koče Anđelkovića koji je veoma uspješno ratovao po sjevernoj Srbiji. Ratovanje Koče Anđelkovića nazvano je Kočina krajina. Mnogi vođe u I srpskom ustanku ratovali

su u frajkorima pa su svoje vojno iskustvo prenijeli na ustanak.

FRANCI, skupina germanskih plemena koja su u doba seobe naroda prodirala preko Rajne, u rimsku provinciju Galiju, i u V st. osvojila Galiju. Franci su ovdje organizirali državu koja je postala najznatnija barbarska država ranoga srednjeg vijeka. Franačka država došla je do najveće moći u doba Karla Velikog (v.). God. 843. Karlovi unuci podijelili su državu. Od zapadnog dijela razvila se današnja Francuska, od istočnog današnja Njemačka. Kod Franaka su se temelji feudalnog društva razvili ranije nego kod ostalih barbarskih naroda, pa je franačko društveno uređenje ubrzavalo razvoj feudalnih odnosa kod podvlaštenih naroda, tako kod Slovenaca i Hrvata.

FRANCUSKA BURŽOASKA REVOLUCIJA, v. Buržoaske revolucije, Jakobinci.

FRANCUSKO-PRUSKI RAT (1870—1871), izbio je objavom rata francuskog cara Napoleona III Pruskoj. Pruska država na čelu s kancelarom Bismarckom provodila je u to vrijeme ujedinjavanje Njemačke. Pruska je željela rat protiv Francuske, najvećeg protivnika ujedinjenju Njemačke. Spretnim smicalicama Bismarcka Francuska je bila izazvana. Pruska vojska, neusporedivo bolje naoružana i izvježbana nego francuska, u kratkom je roku unijela rasulo u francusku armiju. Sam je car kapitulirao, kod Sedana (2. IX 1870). Tada je u Parizu proglašena republika, ali privremena vlada nije napregla sve snage da bi spasila Francusku. Nezadovoljne su mase zahtijevale obranu domovine

i pristupale u odrede Nacionalne garde (v. Pariska komuna). Francuska je buržoazija i iz straha pred naoružanim masama stupila u pregovore s Prusima i u maju 1871. sklopila mir. Po mirovnom ugovoru Francuska se morala odreći Alzasa i Lotaringije, dviju oblasti bogatih željeznom rudačom i ugljenom, te Njemačkoj platiti veliku ratnu odštetu.

FRANKOPANI, jedna od najznačajnijih velikaških porodica srednjovjekovne Hrvatske. Krčki knezovi, kasnije (u XV st.) uzimaju naziv Frankopani, spominju se već u XII st. Knez Bartol Krčki dobio je 1193. darovnicu od kralja Bele III kojom mu se podjeljuje posjed nad Modruškom županijom. Ta je darovnica predmet mnogih rasprava naših historiografa o postanku feudalnih odnosa u Hrvatskoj.

Porodica Frankopana izumrla je s Franjom Krstom koji je zajedno s banom Petrom Zrinjskim namjeravao podići ustanak u Hrvatskoj protiv bečkog dvora. Smaknuti su 1671.

FRANKOVCI, sljedbenici Josipa Franka (1844—1911), idejnog i stvarnog vođe Čiste stranke prava, građanske stranke u Hrvatskoj, osnovane 1895. Frank je tu stranku učinio oruđem u službi vladajućih krugova Monarhije, prije svega Beča, ali i Pešte. U interesu tih krugova Frank razvija šovinizam u odnosima i između Hrvata i Srba (v. Khuen-Hedervary), naglašavajući postojanje samo hrvatske nacije u Hrvatskoj i potrebu da Hrvati surađuju s vrhovima Habsburške Monarhije protiv Srba. F. su tako postali izraz velikohrvatskog šovinizma. Idejni nasljednici frankovaca bili su ustaše

(v.) koji su u službi fašističkih zemalja izvršili strahovito uništavanje srpskog žiteljstva u Hrvatskoj u II svjetskom ratu.

FRIEDJUNGOV PROCES, proces protiv bečkog historičara i publiciste Friedjunga, koji se vodio u Beču 1909 (v. Hrvatsko-srpska koalicija).

FULTON, Robert (1765—1815), američki izumitelj, prvi je primijenio parni stroj za pogon brodova. Prvi njegov parobrod zaplovio je već 1803, ali je tek 1807. ušao u redoviti promet.

G

GAČEŠA, Vasilj (1908—1942), jedan od prvih organizatora narodnooslobodilačke borbe na Baniji; zemljoradnik s Banije, gdje je još u vrijeme stare Jugoslavije podsticao borbu seljaka protiv žandarmerije i zbog toga bio proganjan. Među prvima se odazvao pozivu KPJ za ustanak. Već je u julskim danima formirao odred naoružanih seljaka i započeo borbu protiv ustaša. Njegova slava ubrzo se pročula. Postao je komandant I banijskog odreda. Poginuo 1942, proglašen za narodnog heroja 1944.

GAČINOVIĆ, Vladimir (1890—1917), v. Mlada Bosna.

GAJ, Ljudevit (1809—1872), prvak ilirskog pokreta i jedna od najznačajnijih političkih ličnosti Hrvatske u I pol. XIX st. Rođen u Krapini, u porodici u kojoj je dobio prve pobude kasnijem svom djelovanju. Gajevo političko djelovanje počinje u momentu nasrtaja madžarskog nacionalizma na hrvatska prava i pokušaja madžarizacije Hrvatske. Gajeva reforma pravopisa »Kratka osnova horvatsko-slavonskog pravopisanja« izašla je 1830. i bila je ujedno i politički akt. Tim je djelom Gaj postao

i priznati vođa ilirskog pokreta. Gaj je shvatio koliku ulogu u formiranju nacionalne svijesti ima književnost i jezična jedinstvenost. Jedinstvenim pravopisom trebalo je objediniti najprije sve kajkavce pa zatim povezati štokavštinom sve Južne Slavene. Stoga je svim silama nastojao da dobije odobrenje za izdavanje novina na hrvatskom jeziku kako bi u njima mogao propagirati ilirske misli. Tako je 1835. počeo izdavati »Novine Horvatzke« s tjednim književnim prilogom »Danica horvatzka, slav. i dalm.« (v.) na kajkavskom narječju. Slijedeće godine daje novinama i »Danici« naziv »Ilirske novine« i »Danica ilirska« i štampa ih na štokavskom narječju. Svojom aktivnošću u širenju ilirskih ideja G. je veoma zaslužan, manje kao književnik i pisac, više kao politički propagator. Kad je 1843. bečki dvor zabranio upotrebu ilirskog imena i ilirskih znakova, i Gajeva je slava počela opadati. U prvim mjesecima pokreta 1848. u Hrvatskoj još jednom G. izbija na površinu. Na njegov je podsticaj održana Narodna skupština u Zagrebu, 25. III, koja je donijela politički program hrvatske buržoazije u »Narodnim zahtjevima«. Međutim, njegova je slava samo za kratko vrijeme oživjela. Neprestano u financijskim neprilikama, G. postaje režimski čovjek i 1849. prodaje svoje novine bečkom dvoru pa one postaju službeni list Beča. To je bio i konačni kraj Gajeve političke slave.

GALILEI, Galileo (1564—1642), talijanski fizičar, filozof i astronom. Zbog svojih naučnih gledanja na prirodu, naučnih istraživanja, a posebno zbog priznanja Kopernikova heliocentričnog sistema, cr-

kva ga je progonila kao heretika. Protiv njega održan je (1633) proces, iako je tada G. imao 70 godina. Usprkos progonima kojima je bio i nakon toga izvrgnut, nije odustajao od svojih naučnih spoznaja i naučnog djelovanja.

GAMA, Vasco da (1460?—1524), portugalski moreplovac, prvi Evropljanin koji je oko Afrike doplovio do Indije (v. Velika geografska otkrića).

GAMBETTA, Leon (1838—1882), francuski političar, vođa republikanaca u doba Drugog carstva (60-ih gdina XIX st.). Nakon careve kapitulacije kod Sedana (v. Francusko-pruski rat) proglasio je u Narodnoj skupštini republiku. Zalagao se za organiziranje vojnih odreda za obranu zemlje protiv Prusa.

GANDHI, Mahatma, »velika duša« (1869—1948), indijski političar i vođa borbe protiv britanske vlasti nad Indijom. Bio je predsjednik stranke »Indijski nacionalni kongres« koja je odigrala veliku ulogu u oslobođenju Indije. Ghandijeva se taktika u nacionalnoj borbi protiv Engleza sastojala u mirnim sredstvima otpora: uskraćivanju poslušnosti vlastima, odbijanju svake suradnje s njima i dr. Svojom upornošću »štrajkovima glađu« i cjelokupnom aktivnošću stekao je veliki ugled ne samo u Indiji nego i u svijetu. 1934. odrekao se predsjedništva u stranci. Na njegovo je mjesto došao mnogo aktivniji u nacionalnoj borbi, Nehru (v.). Ghandi je i nadalje vodio na svoj način borbu za oslobođenje Indije. God. 1948. ubio ga je atentator.

GARAŠANIN, Ilija (1812—1874), srpski političar, v. »Načrtanije«.

GARIBALDI, Giuseppe (1807—1882), talijanski revolucionar. Svoj je život posvetio borbi za ujedinjenje tada još rasparčane Italije i borbi potlačenih naroda za oslobođenje. Tridesetih godina XIX st. G. sudjeluje u borbama ustanika protiv portugalske vlasti u Južnoj Americi (Brazil, Urugvaj). God. 1848. bori se opet u Italiji protiv austrijske vlasti. Kad je 1859. Pijemont (v. Cavour) poveo rat protiv Austrije, G. opet sudjeluje, a slijedeće godine prelazi sa svojim dobrovoljcima »Hiljada« na Siciliju. Tada oslobađa Siciliju i Južnu Italiju, koje su dotad bile pod stranom dinastijom, i proglašuje njihovo priključenje Pijemontu. Kako papinska država nije još ušla u sastav Kraljevine Italije (proglašena 1861), pokušava sa svojim dobrovoljcima osloboditi i taj dio Italije, ali nije naišao na podršku pijemontskih vlasti. Ovima nije bilo u interesu da se ujedinjenje Italije provede uz učešće najširih masa. God. 1870. neumorni G., iako već ostario, sudjeluje u borbama francuskog naroda protiv Prusa (v. Francusko-pruski rat).

GENEALOGIJA (grč. genea pokoljenje, logos nauka), rodoslovlje; proučavanje porijekla i razvoja neke porodice ili plemena.

GENOCID (lat. genus pleme, occido ubijam), zločin masovnog ubijanja ili uništavanja čitavih naroda, plemena ili vjerskih zajednica. Poveljom OUN taj je zločin okvalificiran kao kažnjivo djelo.

GENS, v. Rod.

GENTRY (džentri), engleski naziv za srednje i sitno plemstvo. U povijesti posebno govorimo o ulozi gentryja u engleskoj buržoaskoj revoluciji, a

taj se naziv primjenjuje i na iste društvene slojeve u nacionalnom pokretu Madžarske.

GERILA (šp. guerilla mali rat), španjolska riječ kojom se označuje ratovanje manjih neregularnih odreda rodoljuba protiv okupatorskih vlasti ili protiv domaćeg režima. Takav su rat vodili španjolski rodoljubi protiv Napoleonove vlasti, Rusi u vrijeme Napoleonove najezde, a takav se oblik borbe primjenjivao i u II svjet. ratu protiv fašističkih okupatora gotovo kod svih porobljenih naroda u manjoj ili većoj mjeri.

GERMANIZACIJA, ponjemčivanje, proces nametanja njemačkog jezika, kulture i običaja nenjemačkim narodima. Slavenska plemena bila su već vrlo rano, od VII st. dalje, izložena germanizaciji. Dolaskom Habsburgovaca na hrvatsko prijestolje i Hrvatska je, iako mnogo slabije, također bila izvrgnuta germanizaciji. Spominjemo posebno dva razdoblja germanizacije: u vrijeme cara Josipa II, u II polovini XVIII st., i u doba Bachova apsolutizma (v.).

GESTAPO, Geheime Staatspolizei (Gehajme Statspolicaj), zloglasna tajna politička policija nacističke Njemačke. Organizirana je odmah po dolasku nacista (v.) na vlast i postala strah i trepet najprije samih Nijemaca, a onda i naroda pod njemačkom okupacijom. Gestapovci su »do savršenstva« razvili uhodarstvo ne samo u javnom nego i u privatnom životu. Ta je policija organizator koncentracionih logora (v.) i odgovorna za likvidiranja žrtava ne samo u logorima nego i u zatvorima i u drugim okolnostima.

GETO (tal. ghetto), gradska četvrt u kojima su počevši od srednjeg vijeka morali živjeti Židovi odvojeno od ostalog stanovništva grada. Bile su to sirotinjske četvrti, iako su poneki od Židova stekli bogatstvo. U vrijeme progona Židova geta su bivala potpuno uništena, a stanovnici izvrgnuti masovnim ubijanjima. Hitler je u Varšavi, kao i po cijeloj Poljskoj, osnivao geta. U njima je vladala strahovita bijeda, glad i zaraze, pa su ljudi masovno umirali. God. 1943. došlo je u varšavskom getu do ustanka. Nakon ogorčenih borbi ustanika Hitler je ugušio ustanak potpunim istrebljenjem svih stanovnika geta.

GILDA, udruženje trgovaca u srednjovjekovnim gradovima, ili zajednica trgovaca više trgovačkih gradova. Najpoznatije takvo udruženje bila je Hanza (v.). G. je sprečavala konkurenciju stranih trgovaca u gradovima, osiguravala trgovačke putove i pružala zaštitu svojim članovima.

GLADIJATOR (lat. gladius mač), mačevalac u starom Rimu. Gladijatori su bili odgajani u posebnim školama da bi se što bolje naučili vještini rukovanja mačem. Uglavnom su to bili robovi. Izučeni gladijatori morali su nastupati pred publikom u cirkusima i arenama bilo u međusobnoj borbi ili u borbi s zvijerima. U povijesti posebno je poznat gladijator Spartak, vođa velikog ustanka robova (v. Spartakov ustanak).

GLAGOLJAŠI, svećenici koji su obavljali bogoslužje na slavenskom jeziku i upotrebljavali crkvene knjige pisane glagoljicom. Među Južnim Slavenima glagoljaštvo se počelo širiti dolaskom

učenika Ćirila i Metodija (v.) na Balkanski poluotok potkraj IX st. Slavensko je bogoslužje narod mnogo radije primao nego latinsko ili grčko. U Hrvatskoj, gdje su i latinski svećenici iz dalmatinskih gradova širili kršćanstvo, ubrzo je izbio sukob. Latinski svećenici nastojali su potisnuti glagoljaše, bojeći se da će izgubiti prihode. To je došlo do izražaja u vrijeme kralja Tomislava. Tada su održana dva crkvena sabora u Splitu (925. i 928) koja su imala prvenstveno riješiti pitanje vrhovne crkvene vlasti nad Hrvatskom i dalje upotrebe glagoljice i narodnog jezika kao crkvenog. Sabori su odlučili u korist latinskog svećenstva. Zabrane glagoljaštva u obredima i zatvaranje glagoljaških crkvi u Hrvatskoj bile su obnavljane, ali nisu mogle uništiti i glagoljaštvo. Polovinom XVIII st. papa dozvoljava upotrebu glagoljice i slavenskog bogoslužja na području senjske biskupije i na otoku Krku. Glagoljaštvo se očuvalo, osim na spomenutim područjima, još i u Istri, na nekim manjim dalmatinskim otocima pa i u zaleđu. Glagoljaštvo je u prošlosti bilo i izraz narodnog otpora protiv tuđinskog utjecaja i tuđinske vlasti.

GLASINAC, mjesto u Bosni gdje su otkrivena bogata nalazišta iz ilirskog doba. Našlo se nakita, oruđa, oružja, ostataka naselja, predmeta iz keramike a sve to pripada razdoblju od starijeg brončanog do mlađeg željeznog doba.

GLAVINOV, Vasil (1896—1929), jedan od prvih propagatora socijalističke ideje i organizator radničkog pokreta u Makedoniji. Osnovao je u Sofiji prvu makedonsku socijalističku grupu,

a 1894. prvo radničko prosvjetno društvo u Velesu i u Makedoniji uopće. Njegovom su se zaslugom socijalističke ideje počele širiti Makedonijom najprije među intelektualcima, a zatim i u radničkoj klasi.

GORDIJSKI ČVOR, čvor koji je prema legendi razriješio Aleksandar Makedonski. U gradu Gordiju, na obali Male Azije, dao je osnivač grada, kralj Gordion, načiniti kola na kojima je bio zamršen uzao. Postojalo je vjerovanje da će onaj tko razriješi čvor postati gospodar svijeta. Aleksandar je došavši u Gordij na svom pohodu protiv Perzijanaca jednostavno mačem presjekao čvor, pa se to smatralo znakom njegovih velikih ratnih uspjeha. I u današnjem govoru upotrebljavamo taj izraz ako želimo označiti veoma zamršeno pitanje.

GORIČKI GROFOVI, feudalna porodica porijeklom iz Koruške koja je u XII st. stekla mjesto Goricu i po njoj uzela ime. Uskoro je to postala moćna feudalna porodica. Njena imanja prostirala su se u Posočju, na Krasu, Goričkim brdima, Istri i Furlaniji te u XIII st. i na dio Tirola. Tada su nastale i dvije grane ove porodice: gorička i goričko-tirolska. Za kratko vrijeme goričko-tirolska loza proširila je svoje posjede i na Kranjsku i Korušku. Nekako u isto vrijeme i Habsburgovci su počeli širiti svoje posjede u tim područjima. Nakon izumiranja obiju grana goričkih grofova, početkom XV st., imanja goričkih grofova prelaze u vlast Habsburgovaca.

GORTAN, Vladimir (1904—1929), istarski borac protiv fašističkog režima. Cilj njegove borbe bio je

priključenje naših zemalja pod talijanskom okupacijom Jugoslaviji. Fašisti su ga osudili na smrt i strijeljali.

GOSPOSVETSKO POLJE, poljana nedaleko Celovca, glavnog grada Koruške, na kojoj su se prema tradiciji ustoličavali koruški vojvode sve do XVII st. Tradicija je potjecala još iz vremena kada je ovo područje bilo centar slobodne države Karantanskih Slavena, jedne od skupine plemena iz koje će se razviti slovenska narodnost. Sve do danas sačuvali su se ostaci obreda ustoličavanja a to su kameno vojvodsko prijestolje (izgrađeno u IX ili X st.), koja se još i danas nalazi na Gosposvetskom polju, i kneževski kamen koji se čuva u muzeju u Celovcu.

GOTI, germanska skupina plemena koja se u toku II st. naselila na obalama Crnoga mora. Tu su se G. sukobili sa slavenskim plemenima. Potkraj IV st. G. se, tada već razdijeljeni u dvije veće skupine — Zapadne Gote i Istočne Gote — preseljavaju na područje Rimskog Carstva. Zapadni G. prošli su pljačkajući od Crnoga mora preko čitavog Balkanskog poluotoka, Apeninskog poluotoka i grada Rima sve do Galije. Tu su osnovali prvu barbarsku državu na teritoriju nekadašnjeg Rimskog Carstva (oko 414).

GRADEC, »plemenita varoš vu gričkih goricah«, srednjovjekovno naselje na brdu Gradecu, pokraj Zagreba.Gradec je bio naselje obrtnika i trgovaca, nasuprot tadašnjem Zagrebu, današnjem Kaptolu, sjedištu zagrebačke biskupije koji je bio uglavnom duhovno i upravno središte. Naselje na brdu Gra-

decu postaje poveljom kralja Bele IV iz god. 1242. kraljevski slobodan grad.

GRADINA, u arheologiji naziv za ostatke prethistorijskih utvrda u našoj zemlji.

GRAĐANSKI RAT, veliki oružani sukob dviju ili više političkih grupacija unutar jedne države. **Građanski rat u SAD,** započeo je 1861. otcjepljenjem 6 južnih država i proglašavanjem njihove konfederacije. Povod tom istupu bio je izbor A. Lincolna (v.) za predsjednika SAD. Južne države smatrale su ropstvo Crnaca temeljem svoje privrede i bogatstva i posve prirodnim stanjem. Rat je započela konfederacija, ali je završio pobjedom sjevernih država koje su imale potporu farmera, radnika i netom oslobođenih Crnaca, a uživale su i simpatije i pomoć cijele napredne Evrope, osobito radničke klase.

Građanski rat u Rusiji, v. Bijela garda, Intervencija.

Građanski rad u Španiji, izbio je 1936. kad su protiv vlade Narodnog fronta (v.) ustali španjolski fašisti i kontrarevolucionari pod vodstvom generala Franca. Francove legije bile su obilno potpomognute od Njemačke i Italije. Na strani republikanaca, kako su nazivani pristalice Narodnog fronta, bile su simpatije naprednih ljudi cijeloga svijeta. Posvuda su bili organizirani odbori za sakupljanje pomoći republikancima, a dobrovoljci 53 nacije pošli su u Španiju da svojom borbom pomognu republikance a time i borbu protiv fašizma. Strani dobrovoljci sačinjavali su internacionalne brigade — interbrigade. Među njima bilo je i oko 1300

Jugoslavena, većinom članova KPJ koja je bila organizator pomoći republikancima. God. 1939. Franco je pobijedio, pa otada sve do danas vlada Španijom. Za takav ishod rata odgovorni su i tadašnji režimi zapadnoevropskih država Velike Britanije i Francuske koji su formirali »Komitet nemiješanja«, dok su fašistička Njemačka i Italija oružjem, avionima i brodovljem obilato pomagale Franca.

GRAECIA MAGNA, Velika Grčka, latinski naziv za južnu Italiju i Siciliju prije rimskog osvajanja. Tu su se od VIII st. pr. n. e. razvile brojne grčke naseobine. One su bile ne samo trgovački centri u tom dijelu Mediterana već i kulturna središta. Među njima važnije su naseobine Sirakuza i Mesina.

GRAHOVO POLJE, bitka na Grahovu polju vodila se 1858. Tu su Crnogorci pobijedili brojno nadmoćniju tursku vojsku. Bila je to najznačajnija pobjeda Crnogoraca nad Turcima u XIX st. Nakon te bitke bila je formirana međunarodna komisija koja je izvršila razgraničenje između Turske i Crne Gore, što je značilo i priznavanje Crne Gore kao posebnog političkog područja u Turskom Carstvu.

GRAKHI, braća Tiberije i Gaj pokušali su u doba Rimske Republike provesti agrarnu reformu. Tiberije je 133. pr. n. e. bio izabran za pučkog tribuna (v. Magistrature), i na njegov je prijedlog narodna skupština prihvatila zakon po kojemu bi se siromašnim seljacima dodijelile manje parcele državne zemlje. Ta se zemlja nalazila većinom u

rukama bogatih rimskih veleposjednika. Zbog toga su braća G. naišla na ogorčen otpor rimskih veleposjednika koji su onemogućili provođenje reforme. Oba su brata u borbama, koje su zbog toga nastale, izgubila živote.

GRB, u srednjem vijeku oznaka plemićkih obitelji, udruženja, crkvenih ustanova, gradova. Grbovi dobivaju opću primjenu u XII st., osobito u doba križarskih ratova (v.).

Grbovnica, povelja kojom vladar podjeljuje grb.

GRČKA, antička, razdoblje grčke povijesti starog vijeka. Stvaranje država kod Grka nastaje otprilike u VIII st. pr. n. e. Bio je to niz manjih državica koje su se formirale oko utvrđenih naselja i po njima dobile ime. U grčkom jeziku *polis* znači i grad i državu, što upravo odgovara takvim političkim tvorevinama kakve su bile grčke države. Među polisima najvažniju su ulogu imale Sparta i Atena. Sparta na čelu Peloponeskog saveza okupljala je i podupirala grčke državice s aristokratskim uređenjem, kakvo je i sama imala, dok je Atena, koja se razvila u demokratsku državu, okupljala države s demokratskim uređenjem. Nasuprot Peloponeskom savezu formiran je u V st. pr. n. e., u vrijeme perzijskih ratova, Atenski pomorski savez na čelu s Atenom. Političke, ekonomske i kulturne razlike između tih dvaju saveza bile su tolike da je došlo i do oružanog sukoba u Peloponeskom ratu (431—404). Taj je rat iscrpio i jednu i drugu stranu, tako da Grci nisu bili u stanju oduprijeti se mladoj makedonskoj državi. God. 338. pr. n. e. grčke su države morale priznati makedonsku vlast.

Nakon još jednog razdoblja prividne nezavisnosti G. je 146. pr. n. e. pokorena od Rimljana.

Antička Grčka dala je neobično velik doprinos svjetskoj, osobito evropskoj kulturi. Razne grane nauke, razvijena umjetnost te grčki alfabet postali su temelj današnje civilizacije.

GRČKA VATRA, upaljiva smjesa koja je gorjela i u vodi. Upotrebljavala se još u starom vijeku na Istoku i kasnije u Bizantu u pomorskim bitkama da bi se izazvao požar na neprijateljskim brodovima.

GRGUR NINSKI, v. Glagoljaši.

GRKOKATOLIČKA CRKVA, priznata kao posebna crkva u XV st. Grkokatolici ili unijati primjenjuju u bogoslužju grčkobizantijske obrede i staroslavenski jezik, ali papu priznaju vrhovnim crkvenim glavarom. U našim se krajevima unijaštvo širilo osobito na području Vojne krajine (v.) pod pritiskom crkvenih i vojnih vlasti nad Krajišnicima.

GROTEFEND, Georg Friedrich (1775—1853), njemački učenjak, dao osnove za dešifriranje klinastog pisma (v.).

GRÜNWALDSKA BITKA, god. 1410. kod Grünwalda (Grinvalda). Na jednoj strani borile su se udružene poljske, češke i ruske te litavske čete protiv vojske njemačkog viteškog reda i njemačkih plemića. Nijemci su bili potpuno poraženi, pa je tom bitkom zaustavljen dalji prodor Nijemaca prema istoku.

GUBEC, Matija, jedan od vođa bune hrvatskih i slovenskih seljaka 1573. godine. Bio je podložnik

na imanju Franje Tahija u Stubici. Kad je izbila buna izabran je za vođu pobunjenika. Sa svojim je odredom ostao na području Stubice, gdje je 9. II 1573. bio poražen i zarobljen. Odveden je u Zagreb te je nakon mučenja u tamnici 15. II 1573. navodno javno okrunjen usijanom željeznom krunom te napokon raščetvoren. Predaja o njegovu smaknuću na Markovu trgu u Zagrebu nije naučno dokazana (v. Seljačke bune).

GUTENBERG, Ivan (o. 1400—1468), izumitelj štamparskog stroja; znakove i slova izlio je u metalu. Svoju je prvu štampanu knjigu, bibliju, dovršio 1455. u oko 200 primjeraka, od kojih su neki i do danas sačuvani.

H

HABSBURGOVCI, jedna od najpoznatijih vladarskih porodica evropske prošlosti. Ime su dobili po gradu Habsburgu u današnjoj Švicarskoj, gdje su se najprije nalazila njihova porodična imanja. Rudolf I, izabran 1273. od njemačkog plemstva za njemačkog cara, proširio je nakon uspješnog rata porodična imanja i na Austriju i Štajersku. U toku XIV i XV st. H. dobivaju još Korušku, Kranjsku, Gorišku grofoviju i dio Istre (osim onoga dijela koji se nalazio pod Mlečanima). Sve te zemlje postaju sada tzv. »nasljedne zemlje«. U početku XVII st. među »naslj. zemlje« uključuju još i Češku. Za cara Karla V u prvoj polovini XVI st. vlast se Habsburgovaca prostirala još i nad Španijom, Nizozemskom, Napuljem i Sicilijom te velikim kolonijalnim posjedima Španije. H. su bili tada najmoćnija dinastija Evrope. U tom času Karlov brat, austrijski nadvojvoda Ferdinand, izabran je 1527. za kralja Hrvatske i Ugarske. Otada se H. cijepaju na dvije grane: na španjolsku i austrijsku kuću. Najpoznatiji H. austrijske kuće, a to znači i na hrvatskom i ugarskom prijestolju, bili su Marija

Terezija (1740—1780) i njezin sin Josip II (1780—1790). Oni su predstavnici prosvjećenog apsolutizma (v.). Vladanje Josipa II ostalo je poznato još i po nasilnoj germanizaciji (v.).

U XIX st. moć porodice već je u znatnom opadanju. Španjolska je kuća izumrla još u početku XVIII st., a austrijska, koja je tada vladala i Njemačkom, izgubila je u vrijeme Napoleonskih ratova svaki utjecaj nad Njemačkom. Ona ga doduše poslije pada Napoleona donekle obnavlja, ali za kratko vrijeme. To je vrijeme buđenja i jačanja nacionalne svijesti u potlačenih naroda, vrijeme kad je i turska opasnost nad Evropom već minula. Tako Habsburška Carevina ulazi u svoje posljednje razdoblje u kojemu se potlačeni narodi žele osloboditi vlasti Habsburgovaca. To osobito dolazi do izražaja u revolucijama 1848/49. i od 60-ih godina dalje. Tada H. gube vlast nad talijanskim posjedima i nad Njemačkom. U II pol. XIX st. pokušavaju da gubitke nadoknade proširenjem svoje vlasti nad Balkanom (okupacija i kasnije aneksija (v.) Bosne i Hercegovine te ekonomskim i političkim podvrgavanjem Srbije). Međutim, prvi svjetski rat dokrajčio je moć Habsburgovaca. 1918. po završetku rata, Habsburška Carevina se raspala, a H. su lišeni prijestolja. I Austrija je proglašena republikom, a porodici Habsburg zabranjen je povratak u zemlju.

HADŽI-PRODANOVA BUNA, buknula je u Srbiji 1814. Kad je nakon ponovne okupacije Srbije, 1813, zaveden veliki zulum nad srpskim stanovništvom, otpočeo je spontani otpor u narodu. Haj-

dučke su se čete opet umnožile, a dolazilo je i do otvorenih sukoba s Turcima. Tako je u požeškoj nahiji došlo do ustanka kojemu je na čelu bio Hadži-Prodan Gligorijević. Buna je međutim, naišla na nešto jači odaziv samo u kragujevačkoj i jagodinskoj nahiji. Turci su bunu bez većih napora ugušili. Pri tome je Turcima pomagao Miloš Obrenović, knez rudničke nahije. Turci su za osvetu pogubili oko 300 ljudi.

HAJDUCI, naoružani odmetnici od vlasti koji su se zadržavali u nepristupačnim planinskim područjima naše zemlje. Hajdučija je postojala još u našim srednjovjekovnim državama. Pod turskom vlašću u našim se zemljama javlja hajdučija kao poseban oblik otpora. Hajdučke čete sačinjavali su pretežno kršćani, iako je bilo slučajeva da se i muslimanska raja odmetala u hajduke. Stoga su hajduci za vrijeme turske vlasti bili nosioci borbe protiv turskog feudalizma i nacionalne borbe protiv tuđina. Ta nacionalna borba osobito je dolazila do izražaja u vrijeme ustanaka potlačenih naroda kad su se hajdučke čete priključile ustanicima. Hajdučke akcije bile su često oslonac stranih sila koje su ratovale protiv Turaka na Balkanu. Hajdučkih četa bilo je najviše u Srbiji te u graničnim dijelovima Crne Gore i Hercegovine. H. su imali priličnu ulogu u srpskim ustancima (v.) te u bosansko-hercegovačkom ustanku (v.).

HAJNFELDSKI PROGRAM, program Socijaldemokratske stranke Austrije, osnovane u Hajnfeldu 1888. god.

HAMURABIJEV ZAKONIK, zakonik babilonskog cara Hamurabija (poč. II tislj.), dosada najstariji poznati pisani zakonik. Uklesan je na kamenom stupu visokom oko 2 m, ispisan klinastim pismom. Zakonik utvrđuje robovlasnički poredak.

HANIBAL (247—183? pr. n. e.), kartaški vojskovođa, sin Hamilkara Barkasa, jedan od najvećih vojskovođa staroga vijeka. H. je izazvao drugi punski rat (v.). Da bi iznenadio Rimljane prelazi s vojskom i bojnim slonovima iz Hispanije preko Pireneja i Alpa u Italiju. Hanibalova je vojska odnijela nekoliko značajnih pobjeda nad Rimljanima, među kojima je najpoznatija u bici kod Kane, 216. pr. n. e., u Apuliji. Kad su Rimljani prenijeli rat u Afriku, H. je u bici kod Zame, 202, nedaleko Kartage doživio potpuni poraz. Da ne padne u ruke Rimljana bježi u progonstvo. Kada su Rimljani tražili njegovo izručenje, H. ispije otrov (183? pr. n. e.).

HANZA, savez sjeveronjemačkih trgovačkih gradova, među kojima je najvažniju ulogu imao pomorsko-trgovački grad Lübeck. H. je formirana u XIII st., njen najveći uspon pada potkraj XIV i poč. XV st. Tada je H. brojila oko 100 gradova, članova udruženja. Bila je država u državi. Imala je moćnu flotu, gospodarila trgovačkim putovima na Sjevernom i Baltičkom moru. U stranim je zemljama imala svoje urede i skladišta. Osobito su bila poznata njezina predstavništva u Londonu, Brüggeu (Brиž) i Novgorodu. Kad su poslije velikih geografskih otkrića Atlantski ocean i zemlje na nje-

govim evropskim obalama preuzele pomorsko prvenstvo, počinje i opadanje Hanze. Broj njezinih članova smanjuje se; u početku XVII st. H. je imala svega 14 članova. Sredinom toga stoljeća prestala je djelovati.

HARAČ, porez u novcu u Turskom Carstvu. Plaćali su ga muški nemuslimanski podanici. Kako je Carstvo od XVI st. nadalje sve više slabilo, h. se povećavao tako da je u XVII st. iznosio deset puta više nego što je bio u XVI st. Stoga je h. ostao u našem narodu kao jedan od najtežih oblika poreza.

Haračlije, pobirači harača, dobivali su određenu naknadu za taj posao koja se skupljala kao dodatak haraču. H. su obično sami povisivali taj dodatak i tako svojevoljno pridonosili izrabljivanju kršćanske raje. Uskrata harača često je bio vanjski znak odricanja poslušnosti sultanu, a upravo su h. bili povod tome.

HARMICA, nekadašnji naziv današnjeg Trga Republike u Zagrebu. Na tome se mjestu u srednjem vijeku ubirao porez koji je iznosio trideseti dio vrijednosti robe koja se unosila u grad Zagreb (madž. harminc trideset).

HARUN-al-RAŠID, bagdadski kalif, potkraj VIII st., iz porodice Abasovića. Lice poznato iz priča »Tisuću i jedna noć«. Održavao je veze s Karlom Velikim. Zaslužan za podizanje kulture u svojoj zemlji.

HASAN-PAŠA PREDOJEVIĆ, turski vojskovođa i upravnik Bosne. God. 1591. prvi put je pokušao osvojiti Sisak, utvrdu koja je sprečavala turske prodore u Hrvatsku. Kad je 1593. H. po treći put

napao Sisak, bila mu je vojska poražena, a on je sam s nekoliko turskih odličnika pao u boju. Bio je to prvi veliki poraz Turaka od početka njihova nadiranja prema zapadu.

HATIŠERIF, turski naziv za osobito važne sultanove odluke. Poznat je h. iz 1830. kojim je određena autonomija Srbije; h. od Džulhane iz 1839. veoma je važan akt u moderniziranju turske države. Njime sultan garantira ličnu i imovinsku sigurnost svim podanicima bez obzira na vjersku pripadnost.

HEBERT, Jacques-René (Eber, 1757—1794), francuski novinar i aktivni učesnik velike francuske buržoaske revolucije. Kao jakobinac pripadao je najrevolucionarnijem krilu i odlučno tražio uništenje svih protivnika revolucije. Njegovi su zahtjevi da se imanja bogataša razdijele sirotinji prelazili okvire buržoaske revolucije. Te okvire nisu mogli preći ni jakobinci, pa je H. smaknut.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831), njemački filozof.

HEGEMONIJA (grč. hegemonia vodstvo, gospodstvo), pojam nastao u starom vijeku kojim se označuje politička ili vojna prevlast jedne države u nekom savezu (v. Antička Grčka). I danas se tim izrazom izražava vodstvo neke države u vojnom, političkom ili u kom drugom smislu.

HELADA, zajednički naziv za antičku Grčku bez Peloponeza. Kasnije se taj izraz proširio i na svo područje nastanjeno Grcima. I danas se Grčka službeno naziva Vasileion tis Ellados.

HELENIZAM (grč. helenizmos oponašanje svega što je grčko), historijsko i kulturno razdoblje započelo s Aleksandrom Makedonskim (334. pr. n. e.), a završilo rađanjem Rimskog Carstva (31. pr. n. e.). To je razdoblje kad Grčka kultura i grčki jezik postaju svjetska kultura i svjetski jezik. Osvajanjem Starog Istoka po Aleksandru Makedonskom (v.) preneseni su na to područje grčki jezik i duh. Zajedno sa živim ostacima kulture toga područja formira se nova, helenistička kultura. *Helen* znači u to vrijeme helenistički obrazovan čovjek. Razvijaju se veliki gradovi koji su žarišta kulture, npr. Aleksandrija. Kulturne i ekonomske veze između Grčke i zemalja starog Istoka u to su vrijeme mnogo življe no što su bile ikada prije.

HELOTI, robovi u staroj Sparti. H. su bili državno vlasništvo i ždrijebom su se dodijeljivali pojedincima, Spartancima, ali ih ovi nisu imali pravo ni ubiti ni prodati. Broj helota s obzirom na vladajuće Spartance bio je veoma velik; taj se omjer u razvoju spartanske države mijenjao, pa su Spartanci svake godine bičevali helote kako bi ih držali u pokornosti, a ako bi se h. pobunili izvršeni su masovni pokolji. Uprkos takvim zastrašujućim mjerama dolazilo je do ustanaka koji, iako nisu uspijevali, nanosili bi velike štete privredi.

HERAKLIJE, bizantski car (610—641) u vrijeme prodora Slavena i Avara na Balkanski poluotok. H. zauzet ratovima protiv novog Perzijskog Carstva nije bio u mogućnosti spriječiti te prodore. Odbio je avarsko-slavenski pokušaj zauzimanja Carigrada (626).

HERAKLOVI STUPOVI, u starom vijeku naziv za Gibraltarski tjesnac. Legenda priča da je grčki junak Heraklo raskinuo pećine koje su vezivale Evropu i Afriku i time otvorio prolaz iz Sredozemnog mora u Atlantski ocean.

HERALDIKA, nauka o grbovima, pomoćna historijska nauka.

HERCEG (njem. Herzog, starovisokonjemački herizogo vojskovođa), plemićki naziv, odgovara naslovu vojvode. H. je u Hrvatskoj u vrijeme Arpadovića bio namjesnik kralja u Hrvatskoj, a obično je bio član kraljevske kuće. U Bosni su naziv hercega nosili neki najveći vlastelini (npr. Hrvoje Vukčić Hrvatinić, v.).

HEREZA (grč. haires mišljenje), vjersko shvaćanje protivno službenom naučavanju crkve. Osobito su važne hereze koje se javljaju u okviru kršćanskih crkvi. Prve hereze u kršćanstvu pojavljuju se već u III st., a naročito su značajne u toku čitavog srednjeg vijeka. H. nije bila samo vjersko pitanje, ona je u stvari predstavljala i socijalni pokret. Osnovna naučavanja *heretika* u srednjem vijeku jesu naučavanja o crkvenom siromaštvu. Tada je osobito katolička crkva postala moćan i bogat posjednik. Heretička gledišta širila su se među siromašnijim slojevima i mladim građanstvom, tako su postala i izraz otpora protiv feudalizma, kojemu je katolička crkva bila veliki oslonac. Stoga i nije slučajno što su se veliki heretički pokreti širili upravo od X—XIII st. od Male Azije sve do Francuske. Službene crkvene vlasti već su i ranije progonile heretike, ali tek od XIII st. dalje počinju masovni progoni koje provodi inkvizicija (v.). Naj-

poznatije hereze na našem području bile su: bogumilstvo (v.), »crkva bosanska« (v.), patareni u dalmatinskim gradovima.

U XIV st. poznate su hereze Johna Wyclifa u Engleskoj, u Češkoj u XV st. husiti (v.). I kad je već borba protiv heretika morala pred napretkom ljudskog mišljenja jenjavati, još uvijek je crkva u pojedinim učenjacima vidjela opasnost pa ih je proglasila hereticima, kao G. Bruna (v.), G. Galillea (v.)

Izraz h. i danas se ponekad upotrebljava kad se želi njime označiti skretanje i udaljavanje od neke ideologije.

HERODOT (480—425. pr. n. e.), grčki historičar, »otac historije«. Putovao je po mnogim zemljama Sredozemlja, Perzije, po obalama Crnoga mora. U opisima svojih putovanja ostavio je dragocjen materijal za poznavanje historije i običaja tih zemalja. Iako su njegovi zapisi mješavina legende i historijske istine, služe nam kao dragocjen historijski izvor. H. je suvremenik grčko-perzijskih ratova, pa nam je njegov opis početka tih ratova najvažniji izvor.

HEROJSKO DOBA, kod starih Grka, naziv za razdoblje od naseljavanja Grka do formiranja država (po prilici od XII—VIII st.). To je vrijeme opjevano u Ilijadi i Odiseji i sadržano u brojnim grčkim legendama i mitosima.

HIDŽRA, bijeg Muhameda (v. Islam) iz Meke u Medinu, 622. Taj događaj uzimaju muslimani kao početak svoje ere.

HIJERARHIJA (grč. hieros svet i arhe vladati), stepenovanje dostojanstva i položaja. U povijesti

govorimo o feudalnoj hijerarhiji, a to znači o raznim slojevima unutar feudalne klase koji se prema svome imetku i privilegijama razlikuju i u političkoj vlasti. Govorimo i o crkvenoj hijerarhiji, tj. o stepenovanju unutar svećenstva, koje se prema tome razlikuje i po svom utjecaju.

HIJEROGLIFI (grč. hieros svet i glyfein urezivati), naziv za slikovno pismo starih Egipćana. Isprva su se njime služili samo svećenici i jedino su oni bili upućeni u tajnu toga pisma. Sačuvani su na kamenim spomenicima (piramide, grobnice, hramovi, stupovi). U III tislj. pojednostavnjuju se ti znakovi i razvijaju u hijeratsko pismo, da bi se u II tislj. još više pojednostavnjeni razvili u demotsko pismo. To je vrijeme kada je pismo već ušlo u svakodnevni poslovni život Egipta i kad se kao materijal za pisanje upotrebljavaju papirusi i koža.

HILANDAR, manastir na poluotoku Atosu u Grčkoj. Temelji manastira položeni su u II polovini X st. Dobio je posebno značenje tek za Nemanjića. Od Stevana Nemanje nadalje svi srpski vladari te dinastije darivali su H. imanjima u Srbiji i proširivali ga novim zadužbinama. H. je postao žarište srpske srednjovjekovne kulture, tu se školovalo visoko srpsko svećenstvo. H. postoji još i danas.

HIPOKRAT, starogrčki liječnik (460—377. pr. n. e.), nazvan »ocem medicine«. Bavio se znanstvenim proučavanjem medicine, napisao brojna medicinska djela.

HIROŠIMA, grad u Japanu na koji je bila bačena prva atomska bomba 6. VIII 1945. Grad je pretvoren u prah i pepeo. Broj žrtava nije tačno ustano-

vljen, smatra se da je poginulo gotovo 100 000 ljudi, ranjeno 60 000. Velika većina preživjelih bila je izložena radijaciji i time osuđena na smrt od atomskog zračenja.

HITLER, Adolf (1889—1945), državni kancelar Njemačke od 1933. Uz njegovo je ime vezano najteže razdoblje novije povijesti, doba fašizma i nacionalsocijalizma (v.), strahovitih progona i uništavanja ljudi. U Nacionalsocijalističku stranku stupio je 1919., a 1921. postao njezin predsjednik i »Führer«, vođa. Pokušao se već 1923. dočepati vlasti u Njemačkoj, ali je taj pokušaj završio neuspjehom. Napisao je »Mein Kampf« (»Moja borba«), djelo u kojem je iznio svoja shvaćanja o »preuređenju« Njemačke i svijeta uopće. Kad je 1933. došao na vlast počeo je provoditi svoj divljački plan strahovitim progonima Židova i svih protivnika (v. Lajpciški proces). Odmah se okomio na Komunističku partiju Njemačke te na Socijalističku partiju, na radnički pokret uopće. Osnivao je koncentracione logore (v.), gdje su zatočenici bili masovno na najsvirepiji način uništavani. Njegovi osvajački planovi, uz punu podršku krupnog kapitala Njemačke, o stvaranju »trećeg carstva« i hegemoniji Njemačke u svijetu, izazvali su svjetski rat (v.). Taj je rat donio potpuni slom Njemačke i H. je nekoliko dana prije kapitulacije Njemačke izvršio samoubistvo (30. IV 1945).

HOMER, najstariji legendarni grčki pjesnik (o. 800. pr. n. e.) komu pripisuju Ilijadu i Odiseju.

HORDA, u povijesti naziv za prve ljudske zajednice u kojima još nije postojala organizacija rada.

H. su lutalačke skupine u neprestanoj potrazi za hranom.

HORVATI, braća Ivaniš i Pavao, pripadnici su velikaške srednjovjekovne porodice u Hrvatskoj. Braća H. pridružili su se otporu ugarskih i slavonskih velikaša protiv Jelisavete Kotromanić, udovice Ludovika Anžuvinca (v. Anžuvinci). God. 1385. Horvati su kod Đakova zarobili Jelisavetu i njenu kćer, tadašnju kraljicu Mariju. Nakon toga nastavljaju otpor protiv Žigmunda, Marijina muža, sve do 1394 kada su u bici kod Dobora u Bosni poraženi i zarobljeni. Nestankom spomenute braće izumire i porodica Horvati.

HRVATSKA REPUBLIKANSKA SELJAČKA STRANKA, kratica HRSS, v. Političke stranke u staroj Jugoslaviji.

HRVATSKO-SRPSKA KOALICIJA, politička grupacija. Temelj koalicije bila je Riječka rezolucija, donesena na sastanku predstavnika hrvatskih opozicionih stranaka u Rijeci (3. X 1905). Zadarskom rezolucijom (17. X 1905) priključuju se tom savezu srpski političari u Hrvatskoj. Prvobitni program Koalicije bila je zajednička suradnja hrvatskih i srpskih stranaka s opozicionim strankama u Madžarskoj u borbi protiv jačanja njemačko-austrijskog političkog i ekonomskog pritiska. K. je objavila buržoasko-demokratski program da bi osigurala podršku sitnog građanstva i širih slojeva. K. je postepenim putem, putem revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe (v.), sjedinjenjem Hrvatske i Dalmacije, težila u krajnjoj liniji za stvaranjem južnoslavenske države. Kada je 1906. došla na vlast u

Madžarskoj opozicija, dolazi na vlast i K. Suradnja se već 1907. razbija jer je i dotadašnja madžarska opozicija gledala u Hrvatskoj samo područje preko kojeg vodi put mađarskog imperijalizma na Rijeku i u Bosnu. Za vlade bana Raucha 1908/9. dolazi s aneksijom (v.) Bosne i Hercegovine do progona koalicionaša (v. Veleizdajnički i Friedjungov proces). Dotada je Supilo (v.) bio najznačajnija ličnost u Koaliciji, poslije tih procesa, koji su trebali politički uništiti i Supila, on napušta Koaliciju. Paktom s banom Tomašićem, 1910, K. se vraća na dualističku politiku. Otada K. još više vodi oportunističku politiku i prema Beču i prema Pešti. Kao politička grupacija održava se sve do sloma Austro-Ugarske, 1918, iako sada već potpuno izmijenjena i po svojoj politici i po svom sastavu prema onome kako je započela. K. je imala važnu ulogu pri povezivanju hrvatske i srpske buržoazije u otporu protiv prevlasti stranog kapitala.

HRVATSKO-UGARSKA NAGODBA, nagodba između predstavnika Hrvatskog sabora i predstavnika madžarskog parlamenta o uređenju odnosa između Hrvatske i Madžarske, sklopljena 1868. N. je uslijedila nakon Austro-Ugarske nagodbe (v.). Hrvatski sabor, u kojemu je većinu imala Narodna stranka, nije htio priznati Austro-ugarsku nagodbu jer je zaključena bez sudjelovanja Hrvatske. Zato je Hrvatski sabor bio raspušten, provedeni su novi izbori na taj način da je većinu dobila Unionistička stranka koja je bila spremna da Hrvatsku bez ikakvih uvjeta poveže s Madžarskom. Novi Sabor šalje u Peštu svoju delegaciju koja sklapa nagodbu.

Hrvatskoj se priznaje autonomija, u unutrašnjim poslovima, vjerskim pitanjima i školstvu te u pravosuđu. Za sve ostale poslove, a to su financije, promet, trgovina, industrija — dakle produktivne privredne grane — nadležna je »zajednička« tj. madžarska vlada sa sjedištem u Pešti. Nagodbom je Hrvatska izručena izrabljivanju madžarskih vlastodržaca. Svi kasniji pokušaji Hrvata da se N. ospori nisu doveli do bitnih promjena u odnosima Hrvatske i Ugarske, sve do raspada Austro-Ugarske 1918.

HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ, veliki vojvoda i herceg spljetski, član vlasteoskog roda srednjovjekovne Bosne, Hrvatinića. Porodična imanja Hrvatinića sterala su se između Vrbasa i Sane, ali je Hrvoje proširio svoje posjede na veliki dio Bosne i u početku XV st. bio najmoćniji bosanski vlastelin, utjecajniji nego što su bili tadašnji nemoćni bosanski kraljevi. U borbi s hrvatsko-ugarskim kraljem Žigmundom, H. se oslonio na pomoć Turaka koji su se tada sve više uplitali u prilike u Bosni. God. 1415. H. je pomoću Turaka odnio pobjedu nad Žigmundom, ali su se time Turci učvrstili u Bosni.

HUGENOTI, francuski protestanti, sljedbenici Calvina (v. Protestantizam). H. su u izvjesnom smislu predstavljali i politički pokret onog dijela francuskog plemstva i građanstva koje se suprotstavljalo kraljevu apsolutizmu. Između hugenota i kraljevih pristalica vodile su se tridesetgodišnje borbe, poznate pod nazivom hugenotski ili vjerski ratovi. Tada je došlo i do tzv. Bartolomejske noći (v.). H. su Nantskim ediktom (1598) kralja Henrika IV dobili vjersku slobodu, osim u Parizu i nekim drugim

francuskim gradovima. Nantski je edikt, međutim, već 1685. dokinut (za kralja Louisa XIV). Punu ravnopravnost h. su stekli tek za Napoleona.

HUMANIZAM, u kulturno-historijskom smislu razdoblje od XIV—XVI st. kada je pobijedilo novo humanističko shvaćanje o životu i vrijednosti čovjeka. To shvaćanje donosi mlada buržoazija u Italiji u XIV st., a istovremeno ga prihvaća i izražava mlada buržoazija i inteligencija ostale Evrope. Dok je crkva propovijedala da čovjek mora skromno i u pobožnosti provesti svoj život, kako bi bio dobro pripremljen za vječnost poslije smrti, humanističko shvaćanje daje čovjeku pravo da uživa sve ljepote zemaljskog života. Humanizam je oslobođenje od crkvene stege i oblik građanske pobune protiv feudalnog uređenja. Humanističko shvaćanje odrazilo se u umjetnosti i u nauci. Ljudski duh počeo se oslobađati vjerskih zabluda i proučavati prirodne zakone. Učenjaci-humanisti proučavaju djela starih grčkih i rimskih pisaca čija su naučna shvaćanja o prirodi i životu bila srodna humanističkim. U oblasti umjetničkog stvaranja to je veliko doba uspona.

Humanizam i renesansna umjetnost našli su odraza i u našim krajevima, osobito u istarskim i dalmatinskim gradovima, a manje u sjevernim dijelovima Slovenije i Hrvatske.

HUNI, nomadska plemena iz centralne Azije koja su u IV st. prodrla u Evropu. Na svojim pljačkaškim pohodima zalijetala su se sve do Galije (451) i ugrozila Rim. Bilo je to u vrijeme njihove najveće

moći pod Atilom. Ispred Rima Atila se povukao u istočni dio Panonske nizine, gdje je tada formirana hunska država. Ona se poslije Atiline smrti raspala (453).

HUSINSKA BUNA, oružani otpor rudara Kreke i rudarskog sela Husino, nedaleko Tuzle, koje je bilo centar bune. Bilo je to za vrijeme generalnog štrajka rudara 21—28. XII 1920. Žandarmerija i vojska stare Jugoslavije napala je oružjem rudare, ali su ovi pružili otpor. Oko 500 rudara bilo je nakon gušenja bune zlostavljano i mučeno, 35 ih je izgubilo živote. Radnička klasa i ostala napredna javnost Jugoslavije protestirali su protiv nasilja nad husinskim rudarima.

HUSITI, pristalice Jana Husa (o. 1370—1415), češkog reformatora, svećenika i profesora na Praškom sveučilištu. Češka je u to vrijeme bila u sklopu Njemačkog Carstva, priznata doduše kao posebna kraljevina, ali su se na svim važnijim položajima u upravi, privredi i crkvenim položajima nalazili Nijemci. Češkoj je prijetila germanizacija. Kad je Hus počeo propovijedati u jednoj praškoj kapelici na češkom jeziku i u svojim propovijedima tražiti prava češkog naroda i reformu katoličke crkve, našle su te njegove propovijedi veliki odjek u svim slojevima češkog društva. Njemačko visoko svećenstvo obijedilo je Husa za herezu i on je bio spaljen kao heretik. Husova smrt izazvala je još veći pokret protiv njemačkog katoličkog svećenstva i njemačke vlasti. God. 1419. došlo je u Pragu do ustanka. To je bio početak *husitskih ratova* koji su potrajali sve do 1436. U toku ratova koje su h. vodili

protiv Nijemaca i njemačke viteške vojske pod kraljem Žigmundom, ispoljile su se među husitima dvije struje: umjerenjaci, koji su se zadovoljavali reformom crkve i priznavanjem češkog jezika kao obrednog u crkvi, te taborićani, prozvani po husitskoj tvrđavi Tabor, koji su svoje zahtjeve proširili i na društveno uređenje te postali borci protiv feudalizma. Zahtijevali su radikalne promjene u crkvi, slobodne vjerske zajednice, borili su se protiv izrabljivanja i tražili ukidanje feudalnih obaveza. Pristalice taborićana bili su seljaci i široki slojevi naroda. Vođa im je bio Jan Žiška (v.). Razlike između tih dviju struja postepeno su se sve više ispoljavale, pa je to iskoristio Žigmund. Uspio je nagoditi se s umjerenjacima priznavajući im češki jezik i izvjesne olakšice za Češku. Taborićani su, ostavši sami, bili pokoreni. Husitski ratovi bili su i nacionalni pokret Čeha, pa u historiji češkog naroda imaju veoma značajno mjesto.

HVARSKA BUNA, buna pučana na Hvaru. 1510—1514. Do XIV st. pučani su sudjelovali u upravi hvarskom komunom. Tada su hvarski plemići oduzeli pučanima politička prava. Ovi su neprestano tražili uspostavu svojih prava, a kad to nisu mogli postići mirnim putem odlučili su se na ustanak. Na čelu ustanka bio je pučanin Matija Ivanić, od naroda nazvan »vojvoda Janko«. Naoružani pučani prodrli su najprije u Starigrad, zatim i u sam grad Hvar. Jedan dio plemstva je izbjegao, preostali plemići pristali su na zahtjeve pučana. Četiri godine vladala je na Hvaru prividna ravnopravnost pučana i plemstva. Kad su 1514. plemići

opet pokušali prigrabiti vlast u svoje ruke i počeli nasiljem nad pučanima, ovi su se ponovo digli. Tada je u pomoć hvarskom plemstvu došla jaka mletačka flota koja je potpuno ugušila ustanak.

I

IBRIŠIMOVIĆ, Luka (o. 1620—1698), vođa ustanka protiv turske vlasti u Slavoniji (v. Veliki turski rat).

IČKOV MIR, 1806, mir između srpskih ustanika i Turskog Carstva. Srpski opunomoćenik Petar Ičko pregovarao je u Carigradu s predstavnicima turskih vlasti i Srbija je tim mirom dobila autonomiju. Međutim, kad je 1807. i Rusija zaratila protiv Turaka, Srbi su mir odbacili.

IGMANSKI MARŠ, izvršen je u januaru 1942. u toku II neprijateljske ofenzive. Prema odluci Vrhovnog štaba, I proleterska bila je razdijeljena u dvije kolone da bi se izvršilo povlačenje prema Foči. Veći dio brigade povlačio se preko Igman-planine. I. m. jedan je od onih posebno poznatih pothvata naših boraca. Po strahovitoj zimi od —30°C, izgladnjeli i nedovoljno odjeveni borci prešli su više od 100 km preko visokih snježnih planina, a da nitko nije zaostao. Za vrijeme marša borcima su se smrzavale ruke i noge, izdržljiviji su prenosili na leđima iznemogle. Kad su »Igmanci« stigli u Foču, bilo je 160 promrzlih boraca.

ILIJADA, veliki grčki ep u kom su opjevani događaji iz posljednje godine trojanskog rata (v.). Stvaranje epa pripisuje se Homeru (v.). I. je neobično važan izvor za poznavanje društvenog i političkog uređenja Grka u herojsko doba.

ILINDENSKI USTANAK, ustanak makedonskog naroda protiv turske vlasti. Buknuo je na Ilinden, 2. VIII 1903. Odluka o podizanju ustanka donesena je u Solunu januara 1903, uglavnom pod utjecajem vrhovista (v. VMRO). Prilike za ustanak još nisu bile dovoljno zrele (v. Delčev). Bugarski vlastodršci gledali su u ustanku sredstvo kojim će Makedoniju priključiti Bugarskoj. Ustanak je najjače zahvatio zapadnu Makedoniju, gdje su ustanici osvojili i gradić Kruševo koje postaje centar ustanka. Tu je formirana »Kruševačka Republika«, ustanička vlada pod vodstvom Nikole Kareva (v.). Karev je sastavio i manifest republike kojim poziva sve potlačene bez obzira na nacionalnu pripadnost, da se dignu u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. »Kruševačka Republika« odolijevala je turskim napadima samo deset dana (3—13. VIII). U ostalom ustaničkom području ustanak su vodile manje naoružane čete kojima se pridružilo seljaštvo. U ustanku je sudjelovalo oko 30.000 ustanika, dok su turske snage za gušenje ustanka iznosile 200.000 vojnika. Ustanak je nakon tri mjeseca borbi, u kojima su ustanici pokazali veliku hrabrost, ugušen. Tada je turska vlast započela svirepu osvetu. Turci su popalili oko 200 sela, ubijali ljude i mnoge odveli na robiju. Cilj ustanka nije bio postignut. Evropske su velesile nakon toga predložile

niz reformi Turskog Carstva koje bi olakšale i položaj naroda u Makedoniji, a spasile bi propadanje Turske. Za njihovo provođenje velesile su dobile svoja kontrolna područja nad Makedonijom (francusko, talijansko, rusko, austrougarsko-njemačko, britansko) čime su, naravno, ojačale svoj utjecaj na Balkanu i unutrašnjim poslovima Turske. Susjedne države Srbija, Bugarska i Grčka nisu se time odrekle svojih planova o podjeli Makedonije.

ILIRI, zajednički naziv za plemena koja su prije naseljenja Slavena nastavala veći dio naše zemlje. Poznatija su ilirska plemena: Veneti, Liburni, Delmati (ime Dalmacija), Ardijejci — sva uz jadransku obalu. U unutrašnjosti živjeli su Karni u današnjoj Sloveniji, Japodi u Lici, Breuci u donjoj Posavini. U III st. pr. n. e. Ardijejci su formirali veliki savez ilirskih plemena, od rijeke Krke do Albanije. Taj je savez u doba ilirske kraljice Teute (o. 229. pr. n. e.) došao u sukob s Rimljanima i otada se rimska vlast širi nad ilirskim područjem. Rimljani su morali voditi žestoke borbe, a svoju su vlast učvrstili tek 9. godine, nakon sloma Batonova ustanka (v.).

ILIRIK, najprije naziv za zemlju Ilira; u vrijeme Rimskog Carstva provincija koja je obuhvaćala zemlje između Raše u Istri do zapadne Srbije, te od Dunava do Jadranskog mora.

ILIRSKE PROVINCIJE, upravno-politička oblast od 1809—1813. Sačinjavale su ih slovenske i hrvatske zemlje pod francuskom vlašću. Mirom u Schönbrunnu 1809. Austrija je morala Napoleonu prepustiti zapadnu Korušku, Goricu, Trst, Kranjsku te civilnu i vojnu Hrvatsku između Save i mora. Od

tih područja te Istre, Dalmacije, koje su se već od 1805. nalazile pod francuskom vlašću i Dubrovnika formirane su I. p. sa sjedištem u Ljubljani. Službeni jezik provincije bio je pored francuskog i narodni jezik područja, a u osnovnim školama i gimnazijama »jezik zemlje«. Ograničena su prava feudalne gospode i feudalnih institucija, ukinuto lično podložništvo, daće vlasteli smanjene, ukinuti cehovi. Pred zakonom su svi stanovnici izjednačeni. Sve te izmjene pridonijele su jačanju građanske klase i ubrzanom razvoju nacionalne svijesti.

ILIRSKI POKRET, nacionalni pokret u Hrvatskoj od tridesetih godina XIX st. do 1848. Protiv pritiska Beča, prije svega protiv madžarskog nacionalnog pokreta koji je nastojao da se »Velika Madžarska« protegne od »Karpata do Jadranskog mora«, mlada hrvatska inteligencija suprotstavlja ideju o ujedinjenju svih hrvatskih, tada razjedinjenih, zemalja i o okupljanju južnoslavenskih zemalja u jednu kulturnu cjelinu, zajedničku državu. Ilirci traže uvođenje hrvatskog jezika u urede i škole, oživljavaju uspomenu na hrvatsku prošlost, razvijaju kod Hrvata svijest da su pripadnici istog naroda. Najvažnije sredstvo kojim su nastupali u ostvarenju svojih ciljeva bio je zajednički književni jezik »ilirički«, što u tadašnjem shvaćanju znači štokavski. Tim se jezikom mogu objediniti ne samo Hrvati nego i većina Južnih Slavena. Vođa iliraca bio je Lj. Gaj (v.). Politički program iliraca formulirao je grof Janko Drašković (v.), jedan od malobrojnih članova hrvatskog plemstva koji je pristao uz ilirce, u svojoj »Disertaciji« (1832), uputstvu delegaciji Hrvatskog sabora

za zasjedanje zajedničkog Hrvatsko-ugarskog sabora. Drašković traži »Veliku Iliriju« kao samostalnu političku zajednicu Južnih Slavena koja bi obuhvaćala osim hrvatskih zemalja još i slovenske te Bosnu i Hercegovinu. Predviđa mogućnost njenog proširenja na Srbiju i Crnu Goru.

Moćno oružje ilirske propagande bile su »Novine Ilirske« te »Danica Ilirska« kao i ostala ilirska štampa. Rezultat toga djelovanja nije izostao. Svijest o pripadnosti jednom narodu, ljubav za narodni jezik i narodnu prošlost oživjeli su u redovima hrvatskog građanstva i manjeg dijela hrvatskog plemstva. God. 1847. postignut je i prvi vidljiv rezultat. Tada je Hrvatski sabor donio zakon kojim se hrvatski jezik uvodi kao službeni. Djelatnošću iliraca uslijedilo je i jače zbližavanje južnoslavenskih naroda.

IMPERIJALIZAM, najviši stadij kapitalizma, započeo posljednjih decenija XIX st. Glavne značajke imperijalizma razradio je Lenjin u svom djelu »Imperijalizam, posljednji stadij kapitalizma«, nazivajući ga ujedno i predvečerjem socijalističke revolucije. Lenjin konstatira pet osnovnih obilježja imperijalizma: *koncentracija proizvodnje i kapitala*, koja je dovela do toga da su pojedina monopolistička udruženja postala gotovo jedini proizvođači u određenim granama industrije i čiji je utjecaj u političkom i privrednom životu kapitalističkih zemalja postao presudan, *pojava financijskog kapitala*, nastala stapanjem bankovnog i industrijskog kapitala, *izvoz kapitala* u ekonomski zaostale zemlje u kojima uvezeni kapital daje velike dohotke, *podjela*

svjetskih tržišta između najvećih kapitalističkih saveza, *politička podjela svijeta* među kapitalističkim državama. Sva ta obilježja nose u sebi i uzroke brojnih sukoba, prije svega između kapitalista i proletera, između kolonijalnih gospodara i potlačenih naroda. Ti se sukobi ne umanjuju, naprotiv svakodnevno postaju jači, što znači i slabljenje kapitalističkog društvenog i ekonomskog poretka u cjelini. Današnja svjetska situacija, osobito nakon II svjetskog rata, pokazala je ispravnost Lenjinovih postavki.

I. je i podijelio svijet prema industrijskoj razvijenosti. U tom svijetu nerazvijene bi zemlje trebale postati ekonomski a i politički zavisne od razvijenih zemalja. Takva se shvaćanja danas odražavaju u neokolonijalizmu (v. Kolonije).

IMUNITET (lat. immunis slobodan od nečega), u političkom rječniku *parlamentarni* i. znači poslaničku nepovredivost, tj. da poslanici tako dugo dok traje njihov poslanički mandat ne mogu biti pozvani na odgovornost zbog svoje aktivnosti koju obavljaju u poslaničkoj dužnosti (govori, izjave itd.). Isto tako ne može se protiv njih pokrenuti krivični postupak za počinjeno krivično djelo bez odobrenja doma kojemu pripadaju. *Diplomatski* i. uživaju diplomatski predstavnici, a znači pravo da budu izuzeti ispod sudbene vlasti zemlje u kojoj obavljaju diplomatsku funkciju.

INDULGENCIJA (lat. indulgentia oprost), oprost od kazne za počinjene grijehe što je katolička crkva u srednjem vijeku razvila u unosnu trgovinu. Pro-

daja indulgencija bio je jedan od razloga istupu M. Luthera i protestantizmu (v.).

INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA, prevrat u proizvodnji koji je započeo u Engleskoj sredinom XVIII st. Engleska industrija bila je tada najrazvijenija u čitavom svijetu. Međutim, postojale su mnogo veće mogućnosti prodaje robe no što ih je industrija mogla dati. Osobito je to vrijedilo za tekstilnu proizvodnju. Zato su se morali usavršavati i pronalaziti novi oblici proizvodnje i mehanizama u proizvodnji. Tako dolazi do izuma mehaničke preslice, tkalačkog stana, a posebno je važan izum parnog stroja (Watt, 1769) i njegova primjena kao izvora pogonske energije. Sada se stvaraju strojevi (tokarska klupa) u našem shvaćanju te riječi, pokretani energijom pare. Sve je to značilo nagli skok u proizvodnji. I. r. bila je temelj moderne tvorničke industrije. I. r. razdijelila je kapitalistički svijet na dvije suprotne klase: kapitaliste i proletere.

Druga I. r. odvija se potkraj XIX i poč. XX. stoljeća primjenom električne energije i motora s unutrašnjim sagorijevanjem. Danas govorimo o trećoj, atomskoj industrijskoj revoluciji, u kojoj atomska energija postaje pogonska snaga.

INKA, indijansko pleme Južne Amerike koje je u vrijeme prodora Španjolaca (poč. XVI st.) vladalo područjem današnjeg Perua i susjednih zemalja. Inke su tada stajali na čelu države u kojoj su sva ostala plemena bila strahovito izrabljivana. Državu Inka srušio je, 1532, F. Pizaro, domogavši se velikog plijena u zlatu, dragom kamenju i drugim bo-

gatstvima. Inka kultura bila je visoko razvijena, postojalo je i svojevrsno pismo.

INKVIZICIJA (lat. inquisitio istraživanje), ustanova katoličke crkve za pronalaženje, istraživanje i otkrivanje krivnje heretika. Katolička crkva započela je sistematskim progonima heretika 1215. kad je ustanovljena i. Crkveni red dominikanaca dobio je, 1235, isključivu nadležnost u pitanjima inkvizicije. Kasnije je i. protegla svoju djelatnost i na progone »vještica i čarobnjaka«. Posebno su poznata divljanja inkvizicije u Španiji, gdje je i ukinuta tek 1808. god., za Napoleonova vladanja. U Hrvatskoj i Sloveniji i. je prestala djelovati u XVIII st.

INTERNACIONALA, međunarodni savez radnika.

Prva internacionala, osnovana je 1864. u Londonu. Bilo je to vrijeme kad je proletarijat u industrijski razvijenim zemljama postao značajna snaga, pa se stoga iz klasnih interesa nametala potreba povezivanja radništva raznih država. Inicijativu za osnivanje međunarodnog udruženja radnika dao je engleski proletarijat s kojim se solidarizirao i proletarijat Francuske. Tako su se u Londonu našli, 28. IX 1864, predstavnici engleskog, francuskog, talijanskog, njemačkog i poljskog proletarijata koji su donijeli zaključak o osnivanju Internacionale. Zadatak je bio ne samo razvijanje suradnje među radnicima čitavog svijeta već i zajednička borba za postavljanje radničkog pitanja. Marksova uloga u Internacionali bila je veoma značajna. Bio je član Generalnog savjeta, centralnog tijela Internacionale, sekretar-korespondent za Njemačku i Holan-

diju, kasnije i za Rusiju. Borio se zajedno s Engelsom za pobjedu svoga učenja o putu u socijalizam. Glavna djelatnost Internacionale odvijala se na kongresima, gdje su se raščišćavala razna ideološka i praktična pitanja. Kad je nakon Pariske Komune radnički pokret došao pod žestok udar buržoaskih vlastodržaca, sjedište Internacionale preneseno je u Philadelphiju. Tu je 1876. donesen zaključak o raspuštanju Internacionale.

Druga internacionala, osnovana je 1889. u Parizu. Za njezino formiranje zalagao se F. Engels. U to je vrijeme situacija u radničkom pokretu bila već zrelija nego u vrijeme I internacionale. U pojedinim zemljama postojale su već političke partije proletarijata, zvane socijaldemokratske, među kojima je osobito važna bila SD partija Njemačke. Bilo je stoga potrebno da se partije proletarijata međusobno povežu. Druga i. ostavljala je potpunu autonomnost pojedinim proleterskim partijama, pa se gotovo i nije osjećao jedan centralni organ. Na osnivačkom, Pariskom kongresu, kao prvo donesena je odluka o proslavljanju prvoga maja kao manifestacije međunarodne solidarnosti i borbenosti radničke klase.

Na kongresima II internacionale prevladavala su pitanja radničkog zakonodavstva, uloge radničkih sindikata, saveza radnika i seljaka, ostvarenja socijalističkog društva. Jedno od važnih pitanja koje se postavlja u raspravama u okviru II internacionale je pitanje stava SD partija prema ratu. Na kongresima, uoči izbijanja I svj. rata, donesena je odlučna osuda rata. Međutim, tada je već u II interna-

cionali prevladalo mišljenje da se socijalizam može ostvariti mirnim putem. Mnogi su vođe radničkog pokreta u zapadnim zemljama surađivali s buržoaskim vladama. Revolucionarni put u ostvarenju socijalizma zastupao je Lenjin s lijevim krilom II internacionale. Kad je izbio I svjetski rat vodstvo socijaldemokratskih partija u većini je potpomoglo svoje vlastodršce. Dosljedna Lenjinovu stavu o imperijalističkom ratu ostala je samo Srpska socijaldemokratska partija i boljševici.

Internacionala II i 1/2, osnovana je u Beču 1921. To je Međunarodna unija socijalističkih stranaka koje u to vrijeme stoje na pozicijama mirnog prelaska kapitalizma u socijalizam. One neće natrag u II internacionalu ali ne prilaze ni III internacionali. Ipak 1923. dolazi do sjedinjavanja II i II i 1/2 internacionale.

Treća internacionala, ili Komunistička internacionala, osnovana je u Moskvi 1919. (v. Komunistička internacionala — Kominterna).

INTERNACIONALNE BRIGADE, ili interbrigade, naziv za jedinice sastavljene od dobrovoljaca raznih naroda koje su se u građanskom ratu u Španiji (v.) borile na strani republikanaca. Prva interbrigada osnovana je 1936. Među dobrovoljcima bio je i veliki broj (više od 1200) Jugoslavena, prvenstveno članova KPJ, koja je i organizirala slanje dobrovoljaca i ostale pomoći republikancima. I. b. rasformirane su 1938, kada je dio dobrovoljaca evakuiran u Francusku, ali su se mnogi uključili u redovnu republikansku vojsku.

INTERPELACIJA, upit poslanika na zasjedanju parlamenta upućen vladi ili pojedinom ministru, na koji je odgovorni ministar ili njegov opunomoćenik dužan dati odgovor. I. je oblik nadzora parlamenta nad izvršnom vlašću i ujedno oblik odgovornosti te vlasti prema parlamentu.

INTERVENCIJA (lat. intervenire uplitati se u nešto), u političkom smislu uplitanje u unutrašnje poslove jedne zemlje. U povijesti se pod tim nazivom osobito označuje pokušaj 14 kapitalističkih zemalja (najvažnije su bile Njemačka, Vel. Britanija, Francuska, USA, Japan), koje su nakon oktobarske revolucije organizirale vojni pohod na Sovjetsku Rusiju sa ciljem uništenja tekovina proleterske revolucije. Intervencionisti su se oslanjali na unutrašnju kontrarevoluciju (v. Bijela garda). I. je slomljena 1922. kad je sovjetska vlast odnijela punu pobjedu i nad vanjskom i nad unutrašnjom kontrarevolucijom.

INVAZIJA, prodor neprijateljskih oružanih snaga na tuđi teritorij. U historiji II svjetskog rata pod tim se nazivom označava iskrcavanje savezničke vojske na Siciliju i južnu Italiju (ljeti 1943) i iskrcavanje u Normandiji (juna 1944). Ovim iskrcavanjem otvoren je tzv. Drugi front (v.).

INVESTITURA (lat. investitio oblačenje), akt uvođenja u neku službu ili posjed. Izraz se prije svega odnosi na feudalno razdoblje, a znači: uvođenje feudalaca u posjed ili u neka druga prava; crkvena i. je uvođenje biskupa ili drugih visokih crkvenih dostojanstvenika u njihov položaj. Zbog pitanja tko ima pravo provoditi crkvenu investituru

došlo je u toku XI—XII st. do žestokih borbi između njemačkih careva i papa. Borba je tada završavala pobjedom papa (v. Canossa).

IREDENTA, talijanski nacionalistički pokret koji se u II polovini XIX st. u vrijeme ujedinjavanja javlja u Italiji. I. traži da se Italiji pripoje one zemlje koje je nekoć posjedovala Mletačka Republika, dakle Istra, Dalmacija, albansko primorje, Južni Tirol i Beneška oblast. I. postaje oruđe mladog talijanskog imperijalizma. Zahtjevi iredente djelomično su zadovoljeni Londonskim paktom (v.) i talijanskom okupacijom naših zemalja nakon I svjet. rata kao i u II svjet. ratu.

ISLAM, monoteistička vjera u boga, Alaha. Osnivač islama je Muhamed, bogati trgovac u Meki (prva pol. VII st.). I. nalaže svojim vjernicima, muslimima, ili kod nas muslimanima, među ostalim propisima i dužnost sudjelovanja u bojevima protiv »nevjernika«, nemuslimana. Govori o sudbini kojoj nije moguće izbjeći i obećava svakom ratniku koji pogine u boju da će uživati blagodati raja. I. je postao sredstvo ujedinjenja arapskih plemena i ideologija osvajačkih težnji obogaćenog sloja arapskog društva, posebno trgovaca kojima je bilo u interesu da zauzmu što veće područje. Rezultat su velika osvajanja (v. Arapski kalifat).

ISTOČNO PITANJE, pitanje opstanka turske države na Balkanu i Bliskom istoku te podjele njezinih posjeda među evropske velesile. Javlja se potkraj XVII st. kad su u Turskom Carstvu znaci raspadanja postali već očiti. Najprije su za rješenje toga pitanja bile zainteresirane Austrija i Rusija, a

kasnije i ostale evropske velesile, posebno Engleska, Francuska i Njemačka, svaka naravno sa stanovišta svoga interesa. U taj zamršeni problem ulaze od početka XIX st. i oslobodilački ustanci pod Turcima podjarmljenih balkanskih naroda: Srba, Grka, Crnogoraca, Bugara i Rumunja. Cilj rješenja toga pitanja sa stanovišta evropskih velesila bio je posredno ili neposredno ojačati utjecaj tih velesila na Balkanu, naravno da pri tome nacionalna nezavisnost balkanskih naroda nije za njih bila važna. Kao jedno od sredstava kojim su evropske velesile željele postići svoje ciljeve bilo je i pružanje pomoći potlačenim narodima u vrijeme njihove borbe protiv Turaka.

ISTOČNOINDIJSKA KOMPANIJA, trgovačka udruženja pojedinih evropskih zemalja koja su u toku XVII i XVIII st. imala isključivo pravo trgovanja s Indijom. Najjače su bile engleska i holandska kompanija. Kompanije su osnivale u Indiji svoja naselja i postale pioniri kolonijalne vlasti svojih zemalja nad Indijom.

ISUSOVCI, red katoličke crkve koji je **1534.** osnovao španjolski plemić Ignacije Lojola. Zadaci »Družbe Isusove«, kako su se službeno nazivali, bili su odgoj djece i omladine te davanje utjehe grešnicima, a to su bili i najbolji putovi da zadobiju utjecaj nad vjernicima. I. su morali biti veoma obrazovani. Stekli su pristup u najviše krugove u katoličkim zemljama, a osobito je poznat njihov utjecaj na dvoru Habsburgovaca. Posebnu su ulogu odigrali u suzbijanju reformacije (v.). Tu su predstavljali glavnu snagu katoličke crkve. U XVII st. dolaze i u

naše zemlje. Otvaraju i kod nas svoje zavode za odgoj djece i omladine (prva je isusovačka gimnazija i konvikt otvorena u Zagrebu 1607). I. ili jezuiti služili su se i lažnim laskanjem i ulagivanjem na dvorovima, pa je do danas ostao pojam jezuite kao pojam čovjeka koji jedno misli, a protivno čini i govori.

ITALICI, plemena koja su u II tislj. naselila Apeninski poluotok. Najistaknutije postalo je pleme Latina (v. Latini).

IVANIČ, Matija, v. Hvarska buna.

IVANKOVAC, historijsko mjesto, nedaleko Paraćina, gdje su 1805. srpski ustanici pod vodstvom Karađorđa prvi put došli u sukob sa sultanovom vojskom i nanijeli joj teške gubitke. Ta je bitka označila i konačni prelaz ustanka protiv dahija u ustanak za potpuno oslobođenje ispod turske vlasti.

IZBORNI CENZUS, ograničenje izbornog prava na temelju *cenzusa stanovanja,* koji je uvjetovao određeno vrijeme boravka na jednom izbornom području, *cenzusa prema spolu,* koji je isključivao žene od izbornog prava, *cenzusa po imetku,* koji je davao pravo glasa samo bogatijim slojevima stanovništva i drugih vrsta cenzusa. Cenzus je bio sredstvo vladajućih klasa u političkom obespravljivanju širokih slojeva naroda.

IZRAELIČANI, v. Jevreji.

J

JACQUERIE (žakri), v. Seljačke bune.

JADOVNO, v. Koncentracioni logori.

JAGELOVIČI, vladarska porodica od XIV—XVI st. Vladali su najprije Litvom, kasnije izabrani i za poljske kraljeve, a u početku XVI st. i za kraljeve Hrvatske i Ugarske. Posljednji Jagelović, Ludovik II, zaglavio je na Mohačkom polju 1526.

JAJINCI, v. Koncentracioni logori.

JAKOBINCI, revolucionarna demokratska stranka sitne buržoazije u toku velike francuske revolucije. Ime j. uzeli su (1790) po samostanu u kojem su se nalazile njihove prostorije, a pripadao je dominikancima, nazvanim jakobincima, jer su prvobitno obitavali u samostanu u Ulici Sv. Jakoba (Rue St. Jacques). Djelatnost jakobinaca i njihov utjecaj na široke slojeve dolazi osobito do izražaja nakon donošenja prvog buržoaskog ustava 1791. Kako je ustavom bilo ograničeno pravo glasa samo za bogate slojeve, j. ustaju protiv toga ograničenja i traže pravo glasa za sve građane. Već se tada ističe kao jedan od najvažnijih vođa jakobinaca M.

Robespierre (v.). Jakobinci osnivaju po čitavoj zemlji svoje klubove koji postaju predvodnici revolucionarnih masa.

Pod vodstvom jakobinaca pariske su mase digle ustanak protiv kralja i 10. VIII 1792. srušile monarhiju. Od 31. V—2. VI 1792, opet pod vodstvom jakobinaca, podignut je ustanak protiv krupne buržoazije. Tada j. preuzimaju vlast u svoje ruke. Započelo je najrevolucionarnije razdoblje francuske revolucije — razdoblje jakobinske diktature. U tom su razdoblju j. poduzeli niz mjera kako protiv unutrašnjih neprijatelja revolucije, tako i protiv vanjskih neprijatelja, vojske feudalne koalicije. Te su mjere u stvari spasile revoluciju. Ali su među samim jakobincima nastala neslaganja. J. su ispunili svoju ulogu. Desni j. (v. Danton) tražili su obustavu diktature i terora, lijevi (v. Hebert) produbljavanje revolucije. Robespierre uništava jedne i druge, ali time gubi i oslon u masama. Ova su neslaganja među jakobincima dobrodošla krupnoj buržoaziji, koja je uspjela u ljetu 1794. pohapsiti vođe jakobinaca, među njima i samoga Robespierrea. Tom je kontrarevolucijom završen period jakobinske diktature i sama revolucija. Jakobinski klubovi bili su raspušteni, a j. izvrgnuti progonima.

JALTSKA KONFERENCIJA, održana u Jalti 4—12. II 1945. između predsjednika SAD F. D. Roosevelta, predsjednika Savjeta narodnih komesara J. V. Staljina i ministra predsjednika vlade Vel. Britanije W. Churchilla. Glavna tema konferencije bilo je usklađivanje ratnih operacija, okončanje rata i pitanja koja će kraj rata nametnuti.

Odlučeno je da se Njemačka nakon rata podijeli u 3 okupacione zone (britansku, američku i rusku), a da će Vel. Britanija i SAD odstupiti dio svojih zona od kojih će se formirati francuska zona; da će se Njemačka vojno i politički demobilizirati; razmatrano je pitanje daljeg razvoja OUN te pitanje balkanskih zemalja. U pogledu Jugoslavije bilo je odlučeno da se ostvare tačke sporazuma između predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije Maršala Tita i predsjednika jugoslavenske vlade u Londonu Šubašića, o stvaranju jedinstvene jugoslavenske vlade te o proširenju AVNOJ-a članovima bivše jugoslavenske skupštine koji se nisu ogriješili o NOB.

JANJIČARI, turska pješadija osnovana 1329, prva stajaća vojska u tadašnjoj Evropi. Bila je sastavljena od vojnika koji su kao djeca odvedeni iz porobljenih kršćanskih zemalja u turske kasarne (v. Danak u krvi). J. su u doba uspona Turskog Carstva predstavljali snažnu udarnu snagu Turaka. Živjeli su u strogoj disciplini. Stekli su veliki utjecaj i na sultanovu dvoru pa su često svrgavali i same sultane, osobito u vrijeme kad je sultanova vlast počela slabiti (potkraj XVI st.). Tada je i disciplina među janjičarima popustila. J. se bave i građanskim zanimanjima, postaju sve slabija vojna snaga, pa su osobito u XVIII i u početku XIX st. predstavljali opasnost i preživjeli oblik vojske. God. 1826. janjičarska je vojska dokinuta.

JAPODI, v. Iliri.

JASENOVAČKI LOGOR, v. Koncentracioni logori.

JEANNE D'ARC (Žan d'Ark), ili Djevica Orleanska, nacionalna junakinja Francuske. Seljačka djevojka koja je za rata između Francuza i Engleza, kad su ovi već duboko prodrli u Francusku, na čelu jednog odreda francuske vojske oslobodila grad Orleans od Engleza (1429). Ustalasala je široke narodne slojeve za borbu protiv Engleza i probudila narodnu svijest. Takvo raspoloženje masa nije odgovaralo francuskim plemićkim i dvorskim krugovima te je njihovom krivnjom J. d. A. pala u ruke Engleza. Ovi su je osudili kao vješticu i spalili (1431).

JEDINSTVENI NARODNOOSLOBODILAČKI FRONT, kratica JNOF, masovna antifašistička organizacija u vrijeme NOR-a (v. Narodni front).

JELAČIĆ, Josip (1801—1859), grof, hrvatski ban od 1848—1859. God. 1848, kad su Austrijskom Carstvu zaprijetili revolucionarni ustanci potlačenih naroda, bečki je dvor postavio u Hrvatskoj za bana Jelačića, dotada pukovnika u Vojnoj krajini. J. je bio imenovan i za vrhovnog komandanta Vojne krajine. Bio je čovjek u kojega je dvor u tome času mogao imati povjerenja. U prvim mjesecima banovanja J. još ne istupa u korist bečkog dvora, štaviše, brani interese Hrvatske i protiv Madžara i protiv Beča. To je vrijeme poleta u svim revolucijama 1848. Tek kad je početkom jeseni 1848. pošao protiv Madžara, a to je već i vrijeme prvih pobjeda kontrarevolucije, dvor imenuje Jelačića vrhovnim carskim zapovjednikom. Time je rat Hrvata protiv Madžara dvor iskoristio za suzbijanje madžarske revolucije, a J. postaje jedan od komandanata kon-

trarevolucionarnih vojnih snaga Austrijskog Carstva. Kad je ubrzo zatim došlo do ustanka u Beču u korist madžarske revolucije, J. s drugim carskim generalima guši taj ustanak i spašava dvor. Tada je već i otvoreno stajao na strani bečkog dvora. Puna pobjeda kontrarevolucije 1849. dala je maha reakciji da ospori sva prava narodima Monarhije. J. je takvu politiku osuđivao, ali se, kad je nastupilo doba Bachova apsolutizma (v.) na kraju pokorio. Od 1854. J. je bio samo banska figura u Hrvatskoj.

JEVREJI, do XIII st. pr. n. e. jevrejska plemena žive nomadskim životom. U tom lutanju dospijevaju i u Egipat, gdje padaju u egipatsko zarobljeništvo. Odavle uspijevaju potkraj XIII st. pr. n. e. da se vrate u zemlje oko rijeke Jordan i Mrtvog mora. Prelaz iz plemenskog života Jevreja u državnu organizaciju pada o. 1000. pr. n. e. To je vrijeme poznatih kraljeva Davida i Salomona (970—930), izgradnje Jeruzalema i privrednog procvata. U VIII st. J. padaju u asirsko ropstvo, pa kasnije redom u babilonsko, perzijsko. U I st. pr. n. e. dolaze pod rimsku vlast. God. 70. podigli su veliki ustanak, ali je bio ugušen i J. su bili raseljeni (v. Dijaspora). Otada pa sve do 1948. nije postojala jevrejska država. Raseljeni po svim evropskim zemljama J. su često, od srednjeg vijeka nadalje, bili izvrgnuti progonima i uništavanju. (v. Fašizam, Nacionalsocijalizam). Za vrijeme nacističkih progona uništeno je oko 6 mil. Jevreja. 1939. bilo ih je u svijetu 16,7 mil. (57% u Evropi, 33% u Americi), a 1959. 12,8 mil. (u SAD 5,8 mil., u SSSR-u 2,2 mil., u Izraelu 1,8 mil.).

JEZUITI, v. Isusovci.

JONJANI, jedno od četiriju starogrčkih plemena. Bili su naseljeni u Atici, odakle su kolonizirali Egejske otoke i obale Male Azije, pa se to područje nazivalo Jonija.

JOVANOVIĆ, Živorad-Žikica Španac (1914-1942), narodni heroj. Već kao gimnazijalac i student pripadao je naprednom pokretu. Prije nego je završio studij odlazi kao dobrovoljac u Španiju. Tu je i ranjen. Kad je izvršen napad na Jugoslaviju, 1941, javio se kao dobrovoljac u Jugoslavensku vojsku, ali je bio odbijen. Nakon kapitulacije sudjeluje u pripremama KPJ za narodni ustanak. Događaj koji se 7. VII 1941. zbio u selu Bela Crkva uzima se kao Dan ustanka u Srbiji. Toga se dana održavao sajam. Oko 5 sati poslije podne naišao je J. sa svojom partizanskom četom i održao sakupljenom narodu govor u kojem je pozvao narod na ustanak. U sukobu sa žandarmerijskom patrolom poginuli su žandari. Sve do svoje pogibije, 13. III 1942, J. se zalagao za jačanje oslobodilačke borbe u Srbiji.

JOZEFINIZAM, prosvjetiteljska djelatnost koju je podsticao i provodio car Josip II (1780—1790). U užem smislu to su careve mjere protiv katoličke crkve i isusovaca. J. u svom širem značenju pozitivno je utjecao na razvoj prosvjetiteljske djelatnosti kod Hrvata, Slovenaca i Srba u Vojvodini.

JUGOSLAVENSKA NACIONALISTIČKA OMLADINA, v. Nacionalistička omladina.

JUGOSLAVENSKA NARODNA ARMIJA, kratica JNA, nastala je kao rezultat narodne revolucije

(v.) i borbe naših naroda protiv fašističkih osvajača i njihovih slugu. U početku NOB-e borbu su vodili partizanski odredi čije je djelovanje bilo uglavnom ograničeno na područje iz kojega su borci potekli. Međutim, uskoro se nametnula potreba da se osnuju takve vojne jedinice koje će djelovati prema potrebi po čitavoj zemlji, dakle stalno mobilizirane vojne jedinice. Zato se 22. XII 1941. u Rudom osniva Prva proleterska brigada. Taj događaj slavimo kao Dan armije. Otada broj brigada neprestano raste. Odlukom Vrhovnog štaba od 20. XI 1942. vojska dobiva naziv Narodnooslobodilačka vojska, NOV, a Vrhovni štab postaje V. š. NOV i POJ (partizanskih odreda Jugoslavije). Ta vojska proizašla iz naroda postaje ne samo borac protiv porobljivača već i borac za novo društveno i državno uređenje u kojem neće biti neravnopravnosti, borac za jedinstvo naših naroda. Ovo potonje u tadašnjem je momentu bio neobično važan ne samo historijski nego i politički zadatak NOV.

Pored NOV i nadalje su djelovali partizanski odredi. Početkom marta 1945. NOV dobiva ime Jugoslavenska armija. Tada započinje i ofenziva JA za potpuno oslobođenje zemlje. I dok je 8. maja 1945. službeno objavljena kapitulacija Njemačke, njemački odredi u Štajerskoj, opkoljeni od jedinica JA, nisu htjeli priznati kapitulaciju. Tek 15. V. 1945. i ti su odredi kapitulirali, pa je tako za JA mir nastao osam dana kasnije nego za ostalu Evropu. 22. XII 1951. JA dobiva naziv Jugoslavenska narodna armija. Poznata je uloga JNA u obnovi zemlje i u pružanju pomoći gdjegod ustreba. Jedi-

nice JNA nalaze se i u sastavu međunarodnih snaga mira OUN.

JUGOSLAVENSKI ODBOR, odbor koji stvaraju hrvatski i srpski građanski političari, emigranti iz Austro-Ugarske, početkom I svjetskog rata. J. o. organiziran je u Parizu 1915, ali je djelatnost naših političara emigranata u tom smislu započela još 1914. Sjedište Jugoslavenskog odbora postao je London. Glavne ličnosti odbora bili su F. Supilo (v.) i A. Trumbić (v.), koji je bio i predsjednik Jugoslavenskog odbora. Cilj je odbora bio oslobođenje jugoslavenskih naroda ispod vlasti Austro-Ugarske i njihovo sjedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu. Velika potpora odbora bili su naši iseljenici u Americi koji su brojnim novčanim prilozima i svojom djelatnošću potpomagali rad odbora. Objašnjavali su čitavoj svjetskoj javnosti stremljenja jugoslavenskih naroda. Sile Antante nisu bile raspoložene za uništenje Austro-Ugarske. Jedan od veoma važnih neposrednih zadataka Jug. odbora bila je i borba protiv Londonskog pakta (v.). Sve do 1917. J. o. nije uspio uspostaviti čvršće odnose sa srpskom vladom Nikole Pašića (v.), jer su se pojavila razna shvaćanja u pogledu načina ujedinjenja. Supilo je tražio da buduća zajednička država bude uređena na federativnom principu, što nije odgovaralo Pašićevim namjerama. Supilo se 1916. povukao iz odbora. Slijedeće godine, 1917, Trumbić odlazi na pregovore na Krf, gdje se tada nalazila srpska vlada u emigraciji. Rezultat je bila poznata Krfska deklaracija (v.). Osnovna je misao Deklaracije bila da će se

Srbi, Hrvati i Slovenci kao slobodni narodi ujediniti u zajedničku državu koja će biti demokratska i parlamentarna na čelu s dinastijom Karađorđevića. J. o. prestao je postojati u početku 1919, pošto je ujedinjenje u Kraljevinu Srba. Hrvata i Slovenaca provedeno (1. XII 1918).

JUSTINIJAN I, bizantski car (527—565), jedan od najpoznatijih bizantskih careva. Namjera mu je bila da obnovi nekadašnje Rimsko Carstvo, smatrajući se neposrednim nasljednikom rimskih careva. U tom je cilju vodio osvajačke ratove. Pokorio je državu Istočnih Gota u Italiji i Dalmaciji, dio Hispanije, državu Vandala u sjevernoj Africi. Za Justinijanova vladanja započinju i prve provale Slavena na Balkanski poluotok. Radi osiguranja granica J. je bio prisiljen izgraditi pojačani obrambeni sistem na Dunavu.

Justinijanovo doba značilo je i veliki uspon u kulturi. Carevi pravnici izradili su na temelju rimskih zakona novi zakonik, poznat kao Justinijanov codex, koji se još dugo u srednjem vijeku smatrao najboljim zakonikom. J. je dao sagraditi u Carigradu crkvu Sv. Sofije, veličanstvenu građevinu koja još i danas postoji (kao muzej). J. i njegova žena carica Teodora prikazani su na znamenitim ravenskim mozaicima.

K

KAČIĆI, jedno od najstarijih hrvatskih plemena. Bilo je više skupina tih plemena, ali su do najvećeg ugleda došli K. u području oko Omiša. Njihova se vlast sterala od Cetine do Neretve. Njihov utjecaj potpuno je oslabio potkraj XV st. kad su priznali vlast Turaka.

KADILUK, manje upravno i sudsko područje u Turskom Carstvu. Sudsku vlast u kadiluku imale su kadije.

KADINJAČA, brdo na putu prema Titovu Užicu, gdje se potkraj septembra 1941. vodila veoma žestoka borba između partizana i njemačke vojske. U tim su borbama izginuli gotovo svi partizani, ali je trenutno zaustavljeno napredovanje Nijemaca prema Užicu i time omogućena evakuacija.

KAJMAKČALAN, planina na granici Jugoslavije i Grčke, poznata po velikim borbama koje su se vodile između srpske i bugarske vojske 1916, u toku I svjetskog rata. Srpska je vojska odnijela pobjedu, što je bilo veoma značajno za situaciju na ostalim dijelovima Solunskog fronta (v.).

KALIFI, nasljednici Muhameda, u prvih nekoliko stoljeća vjerski i svjetovni poglavari (v. Arapski kalifat). Poslije samo vjerski poglavari.

KAMARILA, skupina dvorjanika i drugih ličnosti koja zakulisno utječe na vođenje politike.

KAMENO DOBA, najdulje prethistorijsko razdoblje. Ono je kod raznih naroda vremenski različito trajalo. Još i danas postoje plemena (u unutrašnjosti Australije, Nove Gvineje itd.) koja žive na tom stupnju. Naziv k. d. potječe otuda što je kamen bio glavni materijal iz kojega je čovjek tada izrađivao oruđe. Prema načinu obrade kamena razlikujemo uglavnom dva veća razdoblja: *paleolit,* ili starije k. d., u kojem je obrada kamena bila još veoma gruba a život prethistorijskih ljudi na veoma niskom stupnju kulture — i *neolit,* ili mlađe k. d., (u Evropi od IV tislj.—o. 1800. pr. n. e.), kada je obrada kamena već usavršena, kamen se glačao a vrste predmeta od kamena znatno su se proširile. Na području naše zemlje postoje nalazišta iz kamenog doba: Krapinska spilja iz paleolita, Butmir, nedaleko Sarajeva, jedno od najvećih neolitskih nalazišta u Evropi.

KAMPANELA, v. Utopijski socijalizam.

KAMPOFORMIJSKI MIR, mir sklopljen 1797, u talijanskom mjestu Campo Formio između Napoleona i austrijskog cara Franje I. Austrija se u korist Francuske morala odreći Lombardije i Belgije, a dobiva područja Mletačke Republike, koja je tim mirom prestala postojati, dakle i njezine posjede u Istri i Dalmaciji.

KAPITAL, vrijednost sposobna da svome vlasniku donese novu vrijednost na temelju iskorišćavanja najamne radne snage. To je ne samo novac uložen u neki posao nego i sva sredstva za proizvodnju koja putem izrabljivanja najamnog rada donose svome vlasniku višak vrijednosti (v.).

KAPITALIZAM, klasno društveno uređenje u kojemu dvije osnovne i suprotne klase sačinjavaju: *kapitalisti*, vlasnici sredstava za proizvodnju, i *proleteri*, slobodni proizvođači koji tih sredstava nemaju. Da bi mogli živjeti prisiljeni su da kapitalistima prodaju svoju radnu snagu. Marks je u »Kapitalu« razradio bit izrabljivanja proletarijata. Kao osnovni preduvjet kapitalističke proizvodnje je višak vrijednosti koju stvara najamni rad. Suština suprotnosti kapitalizma sastoji se u tome da je proizvodnja društvena, a prisvajanje proizvoda društvenog rada individualno i privatno. Drugim riječima: najamni radnici, a to je golema većina društva, stvaraju vrijednosti koje prisvaja vlasnik sredstava za proizvodnju.

Početak kapitalizma pada u XVI st., iako su već od XIV st. postojali oblici kapitalističke proizvodnje. Prvi značajan oblik kapitalističke proizvodnje predstavljaju manufakture (v.) koje u XVI st. u ekonomski naprednijim zemljama Evrope potiskuju srednjovjekovnu cehovsku proizvodnju. Preduvjet rađanju kapitalizma je proces prvobitne akumulacije kapitala (v.) kojom se proizvođači nasilno odvajaju od sredstva za proizvodnju i tako postaju proleteri, prisiljeni prodavati svoju radnu snagu.

U razvoju kapitalizma razlikujemo nekoliko perioda: manufakturni period od XVI do kraja XVIII st.; s industrijskom revolucijom (v.) razvija se mašinska industrija koja uvjetuje koncentraciju sredstava za proizvodnju u rukama malog broja kapitalista, pa doba slobodne konkurencije prelazi posljednjih decenija XIX st. u imperijalizam (v.).

U novije doba pojavljuje se kao pokušaj izlaza iz suprotnosti kapitalizma *državni kapitalizam.* Država sve više nadzire proizvodnju i raspodjelu proizvoda, osniva vlastita poduzeća, uzima u pojedinim privrednim granama sredstva za proizvodnju u svoje ruke (nacionalizacija, podržavljenje), a sve to znači i izvjesno ograničenje kapitala u privatnim rukama.

KAPITOLIJ, jedan od 7 rimskih brežuljaka na kojima je bio sagrađen stari grad Rim. Tu su se nalazili brojni hramovi, među njima i hram posvećen vrhovnom bogu Jupiteru.

KAPITULACIJA, u vojnom smislu znači predaju svih ili pojedinih dijelova oružanih snaga u ruke neprijatelja. Vojska koja kapitulira izvješava u znak predaje bijelu zastavu koja se, prema međunarodnim pravilima, uzima kao znak prekida borbi i odluke o pregovorima i predaji.

K. je naziv i za sistem privilegija što su ih Turska i druge neke zemlje Istoka davale (od XVI st.) evropskim državama. Po njima su podanici i štićenici evropskih država, koji su boravili na području država koje su privilegije dale, izuzeti od zakona i vlasti Turske i odnosnih država. Kapitu-

lacije su dokidane tek nakon I svj. rata (od 1923. nadalje).

KAPITULARI, odredbe i zakonski propisi koje su izdavali merovinški i karolinški vladari (v. Merovinzi, Karolinzi).

KAPTOL, zbor svećenika u katoličkoj crkvi koji kao savjetodavni i izvršni organ stoji uz biskupa. Članovi kaptola su kanonici. Kaptol je kao cjelina u feudalnom sistemu također posjednik zemlje, šuma, utvrda. U feudalnom razdoblju Hrvatske osobito je važnu ulogu imao Kaptol biskupije zagrebačke.

KARA MUSTAFA, veliki vezir Turskog Carstva od 1676. Nastojao obnoviti nekadašnju slavu Carstva, pa je u tom cilju pošao s brojnom, veoma dobro opremljenom vojskom na Beč 1683. Tu je iste godine doživio potpuni poraz, sam se jedva spasio, ali je po sultanovu nalogu pod Beogradom obješen. Poraz Turaka pod Bečom ponukao je Austriju i Rusiju da započnu velikim ofenzivnim operacijama protiv Turaka (v. Turski ratovi).

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović (1787—1864), reformator književnog jezika, historičar, sakupljač narodnog blaga. Kao suvremenik srpskih ustanaka ostavio je mnoge zapise, veoma dragocjene za poznavanje tadašnjih prilika i događaja u Srbiji. Široka kultura i obrazovanje, koje je Vuk sam postigao, donijeli su mu veliki broj prijatelja, ali je kao pobornik narodnog jezika i demokratskih shvaćanja naišao i na neprijatelje u vladajućim krugovima Srbije. Knez Miloševu vladavinu izvrgao je oštroj kritici u pismu upućenom knezu 1832. Boravio je

u Beču, Pešti, Petrogradu, putovao po našim zemljama, po Njemačkoj. Zbog velikih zasluga kao filolog je dobio mnoga visoka priznanja najviših naučnih ustanova kako slavenskih tako i njemačkih. Međutim, u rođenoj Srbiji nije dočekao potpuno priznanje svoga rada. Njegov je pravopis priznat kao službeni četiri godine iza njegove smrti.

KARAĐORĐE, Đorđe Petrović (1768—1817), vođa Srba u I srpskom ustanku. Za austrijsko-turskog rata (1788—1791) sudjelovao je na strani Austrije u sastavu frajkora (v.) i surađivao s hajdučkim četama u Srbiji. Nakon rata K. se bavio trgovinom koja mu je donijela izvjesno bogatstvo. Kad su 1804. dahije izvršile »sječu knezova«, i Karađorđeva je glava trebala da padne. K. se međutim sklonuo u šumu, kao što su učinili još neki viđeniji ljudi u Srbiji. Kako su već pripreme za ustanak bile ionako u toku, K. koji je veoma aktivno sudjelovao u tim pripremama, bude izabran za vođu ustanka, najprije za uže područje Šumadije. U toku borbi i značajnih pobjeda nad Turcima (Ivankovac, Mišar itd.) došle su do izražaja velike vojne sposobnosti Karađorđa, njegov je ugled znatno porastao, tako da je bio općenito priznavan za vrhovnog vođu. Taj mu je naslov priznao i Sovjet 1808. Karađorđevim centralističkim težnjama opirali su se pojedini knezovi i vojvode, što je slabilo snagu ustanka. Kad su 1813. Srbiju ponovo okupirali Turci, K. bježi u Austriju, odakle se prebacuje u Rusiju. 1817, kad je već II ustanak bio u toku, vraća se u Srbiju, ali bude ubijen po nalogu Miloša Obrenovića (v. Srpski ustanci).

KARAĐORĐEVIĆI, potomci Karađorđa, dinastija kneževine i kraljevine Srbije, a od 1918. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavije. U vrijeme napada fašističkih osvajača na Jugoslaviju, kralj je bio Petar II. Zajedno s vladom prebjegao je u London. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, 29. XI 1943, donesena je odluka kojom se kralju zabranjuje povratak u zemlju, time da će nakon oslobođenja narod odlučiti o pitanju monarhije. Nakon oslobođenja provedeni su opći izbori za Ustavotvornu skupštinu koja je, 29. XI 1945, donijela jednodušan zaključak kojim proglašava Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, a dinastiju lišava svih prava.

KARANTANIJA, pokrajina u Istočnim Alpama, oko izvora Drave, Mure i Save. Na početku VII st. već je naseljena slavenskim plemenima. Slaveni su ovdje formirali svoju kneževinu koja je zadržala samostalnost sve do II pol. VIII st., kad dolazi pod vlast Bavaraca, a zatim pod vlast Franaka. Karantanski Slaveni izgubili su potpunu samostalnost nakon sloma ustanka Ljudevita Posavskog (v.). Otada je stanovništvo Karantanije bilo izloženo germanizaciji, ali je osim stanovništva sjevernog dijela očuvalo svoju nacionalnost (v. Gosposvetsko polje).

KARBONARI, članovi tajne organizacije, nastale u Italiji na početku XIX st. Cilj je organizacije bio da se Italija oslobodi strane vlasti i ujedini kao republika. Znatno su utjecali na revolucionarna zbivanja u Italiji, ali poslije 1830. njihov utjecaj opada.

KARDELJ, Edvard (r. u Ljubljani 27. I. 1910), političar i državnik, Predsjednik Savezne skupštine, sekretar CK SKJ. Već u svojoj 16-oj godini postao član SKOJ-a te razvija veliku revolucionarnu aktivnost. Progoni, hapšenja izmjenjuju se razdobljima aktivnog rada. Kao maloljetan osuđen je na dvije godine zatvora koji je proveo u Zabeli kraj Požarevca. Po izlasku iz zatvora 1932. zajedno s B. Kidričom i ostalim komunistima Slovenije radi na obnovi oslabljenih partijskih organizacija i oživljavanju radničkog pokreta u Sloveniji. Od 1937, kada se vratio iz Sovjetskog Saveza, i formiranja novoga rukovodstva KPJ, K. ostaje jedan od najbližih Titovih saradnika. Pored veoma aktivnog partijskog rada K. se bavio publicističkom djelatnošću. Uža specijalnost te djelatnosti bio je rad na nacionalnom pitanju. Posebno je poznato djelo »Razvoj slovenskoga nacionalnog pitanja« koje je izdao pod pseudonimom *»Sperans«*.

U vrijeme napada na Jugoslaviju i nakon njena sloma K. je bio jedan od glavnih organizatora narodnooslobodilačke borbe. U toku čitavog razdoblja narodnooslobodilačkog rata i revolucije K. pored velike aktivnosti na razvijanju ustanka i revolucije, osobito u Hrvatskoj i Sloveniji, te obavljanja dužnosti u najvišim organima vojne i civilne vlasti, posebno djeluje na području razvoja narodne vlasti i kao teoretičar i praktičar. Tu djelatnost nastavlja i nakon oslobođenja, nadopunjujući je praktičnim i teoretskim raspravama o samoupravljanju i odumiranju države.

K. je u međunarodnim odnosima poznat kao jedan od tumača društvenih zbivanja i izgradnje socijalizma kod nas.

KAREV, Nikola (1877—1905), makedonski revolucionar i jedan od prvih propagatora socijalizma u Makedoniji. 1903. odlučno organizira ustanak protiv Turaka u kruševskom području i tada stoji na čelu Kruševske Republike (v. Ilindenski ustanak). Nakon sloma ustanka nastavio je radom na oslobođenju i poginuo u borbi s Turcima.

KARLO VELIKI (742—814), najpoznatiji franački vladar (768—814). Gotovo čitavo razdoblje svoga vladanja K. je proveo u ratovima. Pod njegovu je vlast došla i Dalmatinska Hrvatska, osim Bizantske Dalmacije, zatim Posavska Hrvatska, slovenske zemlje i Istra. K. se 800. okrunio u Rimu za cara, smatrajući se nasljednikom rimskih careva. Granična područja podijelio je na marke i nad njima postavio svoje upravitelje, markgrofove. Za njegovo vrijeme učvršćuje se feudalni poredak u Franačkoj. Na svom dvoru u Aachenu okupio je najpoznatije učenjake svoga vremena, stoga preporod latinske kulture, što ga je podsticao K., zovemo »Karolinška renesansa«.

KARLOVAČKA MITROPOLIJA, srpsko-pravoslavna crkvena oblast. Temelji mitropolije položeni su privilegijima austrijskog cara Leopolda I 1690, kojima garantira slobodu vjere i autonomnost u crkvenim pitanjima Srbima na području Habsburških zemalja. Od 1713. sjedište mitropolije postaju Sremski Karlovci. K. m. je do sredine XVIII st. u izvjesnom smislu predstavljala i političku

autonomnost Srba u Austrijskom Carstvu. Uplitanje državnih vlasti i u crkvene poslove jača za Marije Terezije (v. Apsolutizam). God. 1848. karlovački mitropolit Rajačić izabran je na saboru u Sremskim Karlovcima za patrijarha. Otada su karlovački mitropoliti nosili titulu patrijarha. K. m. dokinuta je 1920, a njeno je područje uključeno u obnovljenu Srpsku patrijaršiju.

KARLOVAČKI MIR, mir između Austrije i njezinih saveznika s Turcima, sklopljen u Sremskim Karlovcima 1699. Mirom je bitno izmijenjena granica Turskog Carstva u našim zemljama. Oslobođene su: Slavonija, zapadni dio Srijema, Lika i Krbava, koje je dobila Austrija, te zaleđe Dalmacije otprilike sve do Dinare, koje je dobila Venecija.

KAROLINŠKA RENESANSA, v. Karlo Veliki.

KAROLINZI, franačka dinastija od 751—843. Kad se franačka država 843. podijelila, jedna je loza Karolinga vladala Francuskom do 987, druga Njemačkom do 911. Najpoznatiji vladari te porodice jesu Pipin Mali i Karlo Veliki (v.).

KARPOŠEV USTANAK, planuo je u području Kratova i Kumanova u vrijeme velikog rata protiv Turaka. Kad se austrijska vojska u svojoj ofenzivi protiv Turaka približila Makedoniji, došlo je do ustanka 1689, kojemu je na čelu bio hajdučki harambaša, vojvoda Karpoš. Potpomognuta ustanicima, austrijska je vojska zauzela i Skoplje i još neka manja mjesta u Makedoniji. Međutim, kad su se Austrijanci povukli, ustanici su nakon kraćih borbi poraženi od Turaka. Zarobljen je i sam Kar-

poš, kojega su Turci s mnogim drugim zarobljenicima ubili.

KARTAGA, antički grad i država na području današnjeg Tunisa. K. je potkraj IX st. pr. n. e. osnovana kao fenička kolonija, ali se ubrzo razvila u moćnu nezavisnu trgovačku republiku. Vlast je protegla nad čitavim zapadnim dijelom Mediterana. K. je slomljena u punskim ratovima (v.). God. 146. pr. n. e. Rimljani su razorili grad do temelja.

KARTELI, monopolistička udruženja kapitalista, vlasnika tvornica iste industrijske grane. Vlasnici se udružuju, da bi suzbili međusobnu konkurenciju i eventualnu konkurenciju manjih poduzeća, ali ostaju slobodni u organiziranju proizvodnje u svom poduzeću. Zajednički određuju cijenu proizvoda, ali time diktiraju tu cijenu na tržištu i međusobno dijele tržište. K. su nastali u eposi monopolističkog stadija kapitalizma, u imperijalizmu (v.).

KASTE, određene, strogo zatvorene grupe ljudi, nastale na društvenoj podjeli rada. Kastinsku podjelu nalazimo osobito izraženu u državama stare Indije kao i u robovlasničkim državama staroga Orijenta. I danas su veoma jaki tragovi kastinskog uređenja u Indiji.

KATAKOMBE, starokršćanska grobišta u podzemnim prostorijama koje su povezane brojnim veoma zapletenim hodnicima. U katakombama su se prvi kršćani, u vrijeme dok su još bili progañjani, sastajali na molitve i sklanjali se od progonitelja. Najpoznatije su k. u Rimu.

KATARI, srednjovjekovni heretici (v. Hereze, Bogumili); vjerovali su u postojanje dvaju bogova.

KATOLIČKA CRKVA, v. Kršćanstvo.

KAUTSKY, Karl (1854—1938), socijalist, teoretičar, prvak SD partije Njemačke. Poslije smrti Engelsa, 1895, jedan od veoma uglednih vođa II internacionale. K. je u svom shvaćanju puta u socijalizam napustio u stvari učenje o diktaturi proletarijata pa je, iako ne otvoreno, negirao i potrebu proleterske revolucije. Uoči I svjet. rata zastupao je shvaćanje onog dijela II internacionale koji se nije protivio imperijalističkom ratu. Njegov utjecaj u radničkom pokretu uoči I svjet. rata, pa i nakon rata, bio je veoma velik. Objavio niz teoretskih radova koji su, osobito raniji kad je K. bio na pozicijama marksizma, popularizirali marksističke ideje.

KAVUR, v. Cavour.

KELTI, indoevropski narod koji se iz prvobitnog područja (oko početka I tisućljeća pr. n. e.) u današnjoj srednjoj Francuskoj, potkraj V st. pr. n. e. proširio po čitavoj srednjoj Evropi i Balkanskim poluotokom sve do Male Azije. Kasniji je naziv za Kelte — Gali. U naše zemlje K. se doseljavaju o. IV st. pr. n. e. i stapaju se s Ilirima, osobito u sjeverozapadnim krajevima, te nastaju posebne ilirokeltske etničke grupe.

KERENSKIJ, Aleksandar (1881—), ruski političar, eser (v.). Nakon februarske revolucije u Rusiji, 1917, postaje član Privremene vlade, zatim njezin predsjednik i kasnije vrhovni komandant vojske. U toku te svoje karijere sve se više okreće protiv boljševika, da bi u jesen 1917. poduzeo i hapšenje boljševika. Kad je izbila oktobarska revo-

lucija pokušao je izvesti kontraudar, ali je nakon nekoliko dana suzbijen. Otada živi u emigraciji.

KERŠOVANI, Otokar (1902—1941), političar, novinar, član KPJ od 1928. Od svojih prvih studentskih dana, 1921, počeo je veoma aktivno sudjelovati u javnom političkom i kulturnom životu, posebno u publicističkom radu. Bio proganjan od policijskih vlasti i 1930. osuđen na 10 godina robije. I tu nastavlja radom. Izradio je teze za povijest Hrvata, za povijest naših zemalja te teze iz područja književnosti. U tamnici je radio i na ideološkom uzdizanju utamničenih komunista i u tu svrhu prevodio sa stranih jezika marksističku literaturu. Kad je 1940. izašao iz tamnice nastavio je radom. Neposredno prije napada na Jugoslaviju bio je opet uhapšen (u noći 30/31. III) zatvoren zajedno sa B. Adžijom i O. Pricom te drugima u logoru Kerestinac (v.). Zajedno s njima strijeljan »za odmazdu« na Dotrščini u Zagrebu.

KHUEN-HEDERVARY, Dragutin (1849—1918), ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 1883—1903. U povijesti Hrvatske ostao je poznat kao provodilac želja madžarskih vladajućih klasa u podjarmljivanju Hrvatske. U tom je svojstvu provodio nasilnu madžarizaciju: dozvoljava širenje madžarskog jezika na željeznicama i u financijskim uredima, madžarizira imena naših mjesta po Slavoniji, naseljava tamo Madžare. Od Sabora, slomivši opoziciju, posebno pravaše, stvara raznim protuzakonitim mjerama poslušno tijelo. Donosi zakone koji učvršćuju njegov sistem, raznim mjerama onemogućuje ekonomski napredak domaće buržoazije. Kao pred-

stavnik dualističke politike Monarhije nastoji razdvojiti Hrvate i Srbe, onemogućuje rad Jugoslavenske akademije, Strossmayera (v.) i ostalih naprednih ljudi. Protiv SD stranke Hrvatske i Slavonije organizira čitav niz procesa. Međutim, napredna omladina hrvatska i srpska u Hrvatskoj podstiče sve više javnost na otpor protiv Khuena. 1903. izbija veliki pokret protiv Khuena i madžarovštine, koji je zahvatio ne samo užu Hrvatsku i u njoj, što je važno, seljaštvo, već se proširio i na Dalmaciju i Istru. Vijesti su o tome prodrle i u međunarodnu javnost. K. je 1903. otišao iz Hrvatske; imenovan je za madžarskog ministra predsjednika.

Khuen je i kao madžarski ministar predsjednik (1910—1912) mnogo utjecao na prilike u Hrvatskoj.

KIDRIČ, Boris (1912—1953), politički radnik i revolucionar. Još kao gimnazijalac uključio se u redove naprednog omladinskog i radničkog pokreta i sa 16 godina postaje član SKOJ-a. U vrijeme šestojanuarske diktature osuđen na robiju, a po izlasku, 1931, djeluje u partijskim organizacijama kojima je diktatura nanijela teške udarce. U toj svojoj aktivnosti ima velikih uspjeha pa je njegovim djelovanjem formiran PK KPJ za Sloveniju. God. 1935. mora zbog progona emigrirati u Austriju Tada postaje sekretar SKOJ-a. Međutim, i u Beču je proveo godinu dana u zatvoru, nakon toga odlazi u Pariz. Tu nastavlja rad zajedno s Titom i Kardeljem. Po povratku u zemlju bio je opet u zatvoru, do maja 1940. Postaje član CK KP Slovenije, a na V zemaljskoj konferenciji i član CK KPJ.

Odmah nakon okupacije svoju je aktivnost usmjerio na organiziranje otpora. Uz Kardelja najistaknutiji osnivač OF Slovenije (v. Narodni front). Otada obavlja najviše političke i vojne funkcije. Bio je politički komesar Glavnog štaba za Sloveniju, predvodio je slovensku delegaciju na II zasjedanju AVNOJ-a. U maju 1945. postaje predsjednik prve vlade Slovenije, zatim ministar Savezne vlade, predsjednik Privrednog savjeta pri vladi FNRJ, predsjednik Planske komisije. Kraj svih tih odgovornih dužnosti obavlja i najviše partijske funkcije. Za svoj neobično aktivan rad odlikovan je Ordenom narodnog heroja i Ordenom junaka socijalističkog rada, izabran za redovnog člana Slovenske akademije znanosti i umjetnosti.

Kidričeva aktivnost nije ostajala samo na praktičnom partijskom i političkom radu, on je bio i teoretičar u pitanjima izgradnje socijalizma, narodne vlasti, socijalističke ekonomike i međunarodnog radničkog pokreta.

KINESKA REVOLUCIJA, građansko-demokratska revolucija, 1911, kojom je oboren car, a Kina proglašena republikom. Privremeni predsjednik Republike bio je Sun Yat-Sen vođa toga revolucionarnog pokreta. Na podticaj Sun Yat-Sena osnovana je, 1912, stranka Kuomintang s veoma naprednim programom: uništenje feudalizma, agrarna reforma, oslobađanje Kine od stranog utjecaja. Sve je to bio i program revolucije 1911.

Kineski prvi revolucionarni građanski rat 1921—1927. God. 1921. osnovana je KP Kine. 1923. dolazi do sporazuma Kuomintanga i KP Kine na bazi

nacionalnooslobodilačkog fronta, tj. zajedničke suradnje u ostvarenju spomenutih ciljeva koji su u međuvremenu samo djelomično ostvareni. Kad je 1925, nakon smrti Sun Yat-Sena, vodstvo Kuomintanga preuzeo Čang Kai-Šek, dolazi pod utjecajem kineske buržoazije i stranih sila do razmimoilaženja Kuomintanga i KP Kine. Otvoreni prelom nastaje 1927, kad je zabranjena KP Kine a komunisti su hapšeni. Na jugu Kine ostaje, međutim, uporište komunista pod vodstvom Mao Tse-Tunga, s revolucionarnom vladom nove republike Kine. Jug postaje žarište revolucije seljaka i radnika, tu se formiraju revolucionarni partizanski odredi i Crvena armija koja se obračunava s kuomintanškom vojskom i širi slobodni teritorij. Unatoč pokušajima kapitalističkih sila da interveniraju u korist Čang Kai-Šeka, revolucija u Kini jača.

Drugi revolucionarni građanski rat 1927—1936. Unutrašnja trvenja u Kini iskorištava agresivni Japan. 1931. upada na teritorij sjeverne Kine. KP Kine predlaže Čang Kai-Šeku obustavu neprijateljstava i zajedničku obranu od agresije. Međutim, unatoč napredovanjima neprijatelja Čang Kai-Šek poduzima (od 1930—1933) četiri ofenzive protiv Crvene armije i oslobođenog teritorija. Peta, najveća ofenziva, 1933, primorava Crvenu armiju na Dugi ili Veliki marš iz južnih oblasti Kine prema sjevernim. Taj je marš potrajao sve do 1936, a rezultat je bio oslobađanje dijela zapadnih i sjevernih provincija i stvaranje novog teritorija republike Kine s Yenanom kao središtem. U međuvremenu Japan sve više zauzima Kinu, što konačno prisiljava Čang Kai-Šeka da obustavi građanski rat. God.

1936. Crvena je armija priznata kao 8. armija, a partizanske jedinice oko rijeke Jangtsekianga kao 4. armija. Te armije snose sad glavnu težinu pokušaja da zaustave agresiju Japana. Japan je ipak u toku II svjetskog rata zauzeo sjeverne oblasti Kine i uski obalni pojas.

Treći revolucionarni rat 1945—1949. Čang Kai-Šek je već 1946. obnovio građanski rat napadom na teritorij pod revolucionarnom vladom. Iako je dobivao golemu vojnu pomoć, osobito od SAD, nakon prvobitnih uspjeha morao se povlačiti pred ofenzivom jedinica Narodnooslobodilačke vojske Kine. God. 1949, nakon oslobođenja Pekinga, Nankinga, Šangaja i velikog teritorija Kine, Mao Tse-Tung je i formalno proglasio, 1. X 1949, NR Kinu. Kad je potkraj 1949. oslobođen i Kanton, Čang Kai-Šek je bio prisiljen da se s ostacima svoje vojske povuče na Formozu (Taiwan).

KINESKI ZID, u dužini od 2450 km, širine 5—8 m, visine do 16 m izgrađen je u III st. pr. n. e. za obranu Kine od mongolskih plemena centralne Azije. U današnjem je obliku završen u XV st.

KLAN, irsko-škotska riječ za rod; u daljem razvitku k. je grupa srodnih porodica koje potječu od zajedničkog pretka s očeve strane. U Irskoj i Škotskoj klanovi su se očuvali sve do početka XIX st., a u Crnoj Gori i Albaniji do najnovijih vremena.

KLASE, po marksističkoj definiciji klase su određene grupe ljudi koje se razlikuju prema mjestu koje zauzimaju u društvenoj proizvodnji. Razrađena, ta definicija uključuje u sebi tri osnovna

elementa koji ljude razdvajaju na klase: odnos prema sredstvima za proizvodnju, ulogu koju imaju u društvenoj organizaciji rada i udio koji imaju u načinu i opsegu podjele proizvedenih dobara. Ta tri elementa mogu se svesti na najosnovnije: s jedne strane su ljudi koji posjeduju sredstva za proizvodnju, a s druge oni koji ih nemaju pa su stoga ovi predmet izrabljivanja posjedničke klase. Međutim, između tih dviju najosnovnijih klasa svakog klasnog društva postojali su uvijek i društveni slojevi koji su u sebi ujedinjavali na neki način izvjesne osobine klase koja izrabljuje i klase koja je izrabljivana. Nadalje, svaka klasa, bilo izrabljivača bilo izrabljivanih, sadrži u sebi još mnogo društvenih slojeva koji su se razlikovali po svom materijalnom položaju i privilegijama.

Prema glavnim klasama određujemo oblik klasnog društva: *robovlasničko društvo* sačinjavali su robovlasnici i robovi, *feudalno društvo*, feudalci i kmetovi, *kapitalističko* buržuji i proleteri. Između klasa nužno se morala voditi *klasna borba*. U historijskom razvitku klasna borba vodi do ostvarenja besklasnog društva kojemu je osnovni preduvjet društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. To je *socijalističko društvo*. U ostvarenju toga društva presudnu ulogu ima radnička klasa. Njezinu ulogu prvi je uočio Marks, a kasnije su je razrađivali ostali teoretičari socijalizma, osobito Lenjin. Historijski je zadatak radničke klase da osvoji političku vlast i provede diktaturu proletarijata (v.) koja je samo nužna etapa u ostvarenju besklasnog društva.

KLERIKALIZAM (lat. clericalis svećenički), političko-kulturno shvaćanje prema kojemu bi kler, svećenstvo, trebalo da ima odlučni utjecaj na politički i društveni život i samo da zauzima istaknute položaje na tim područjima. K. se osobito razvio potkraj XIX st. kada su među ostalim političkim građanskim strankama osnovane i takve koje su bile najtješnje povezane sa svećenstvom. Te klerikalne stranke, kako se zajednički nazivaju, uzimale su razna imena kao: katolička stranka, kršćansko-demokratska itd. Među njima bilo je i takvih koje su okupljale i seljake i radnike, propovijedajući borbu protiv imovinske nejednakosti, te organizirale razne ustanove za pomoć seljacima i radnicima. Takve su se stranke nazivale, a i danas se tako zovu, kršćansko socijalističke. Njihov je cilj odvlačenje masa, osobito radništva, od socijalističkog pokreta (v. i Političke stranke).

KLIMENT, episkop ohridski (?—916), jedan od najznačajnijih učenika Ćirila i Metodija (v.). Poslije izgona Metodijevih učenika iz Moravske dolazi najprije u Bugarsku, koja postaje sada značajno središte slavenske književnosti, a zatim prelazi u Ohrid koji se tada nalazio u bugarskoj državi. Ovdje K. nastavlja svojom djelatnošću na slavenskoj književnosti i pismu, pa se misli da je on izumio ili dao podsticaj za nastanak ćirilice.

KLISTENOVE REFORME, reforme što ih je izvršio atenski političar Klisten (II pol. VI st. pr. n. e.). Atensko je stanovništvo, prema mjestu stanovanja, podijelio u 10 fila (plemena), nasuprot dotadašnjih 4 fila čiji su članovi bili vezani krvnim

srodstvom. Proširio je prava državnih organa u kojima je bio zastupan i demos. Klistenovim reformama umanjena je moć eupatrida, atenske aristokracije, a povećan utjecaj demosa na državne poslove.

KLODVIG, osnivač Franačke države, v. Franci.

KLUZ, Franjo (1913—1944), prvi pilot NOV. U vrijeme stare Jugoslavije svršio je podoficirsku avijatičku školu, bio je odličan pilot, ali zbog naprednih shvaćanja nije mogao napredovati. Rat ga je zatekao u Skoplju, ali se vraća u rodni kraj, u Bos. Dubicu, gdje je mobiliziran u avijaciju NDH. Već tada radi za NOP. U maju 1942. prelijeće na oslobođeni teritorij i odmah izvršava borbene akcije. Taj dan, 21. V, slavi se kao Dan avijacije. U toku te svoje letačke aktivnosti izvršio je niz borbenih zadataka. Poginuo je prilikom bombardiranja njemačke protuavionske baterije kod Omiša.

KMET, v. Feudalizam.

KNEZ, kod južnoslavenskih naroda ima različito značenje. Označuje samostalnog vladara pojedine oblasti, upravnika oblasti, a u feudalnoj hijerarhiji visokog dostojanstvenika. Pod turskom vladavinom knezovi su bili starješine lokalne samouprave.

KOALICIJA, HRVATSKO-SRPSKA, v. Hrvatsko-srpska koalicija.

KOČEVSKI ZBOR, skupština delegata slovenskog naroda za II zasjedanje AVNOJ-a, održana u Kočevju 1—3. X 1943. Tu je odlučeno da Vrhovni plenum Osvobodilne fronte izvršava vrhovnu zakonodavnu i izvršnu vlast u Sloveniji kao Slovenski

narodnoosvobodilni odbor koji je u stvari konstituiran još 16. IX 1941. u Ljubljani. K. z. je također jedan od veoma važnih datuma u razvoju narodne vlasti i federativnog uređenja.

KOČINA KRAJINA, v. Frajkori.

KOEGZISTENCIJA, u povijesnom i političkom rječniku istovremeno postojanje različitih društvenih zajednica. Danas govorimo o aktivnoj, miroljubivoj koegzistenciji, a to znači o istovremenom postojanju država s različitim društveno-ekonomskim sistemima koje treba da djeluju u cilju međusobnog zbližavanja i suradnje te u cilju zajedničkih nastojanja miroljubivog rješavanja međunarodnih sporova. Danas je to pitanje opstanka čovječanstva.

KÖLNSKI PROCES, održan u Kölnu 1852. Pruske vlasti optužile su 11 članova »Saveza komunista« (v.) za veleizdaju i rušenje državnog poretka. Optuženima se nije mogla dokazati nikakva krivnja u smislu optužnice, ali je cilj ipak bio postignut jer je bio onemogućen dalji rad »Saveza komunista« koji je nakon toga raspušten.

KOLOMAN I, v. Arpadovići.

KOLONI (lat. colo obrađujem zemlju), seljaci-zakupnici zemlje. Taj tip seljaka obrađivača zemlje javlja se u Rimskom Carstvu u vrijeme raspadanja robovlasničkog društva. Rimski veleposjednici bili su tada prisiljeni da pronalaze nove oblike obrade zemlje. Robovski rad više nije bio dovoljno rentabilan, a nije bilo ni dovoljno robova jer država nije mogla da vodi velike osvajačke ratove. Stoga su rimski veleposjednici bili prisiljeni da dijele svoj posjed na manje parcele. Te parcele daju u zakup

siromašnim seljacima i oslobođenim robovima. Zakupnici tih parcela jesu koloni. K. daju vlasniku zemlje određeni dio prihoda, ostalo zadržavaju za sebe. Time se i zainteresiranost kolona u obradi zemlje povećava. Taj sistem odnosa između vlasnika i zakupnika zemlje zove se kolonat. Kolonat postaje jedan od izvora iz kojih se kasnije razvija kmetstvo. Kolonat se dugo održao i u našim zemljama, posebno u Istri, Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici, u pojedinačnim slučajevima sve do Zakona o agrarnoj reformi u novoj Jugoslaviji.

KOLONIJE, u historijskom značenju najprije naseobine koje su u starom vijeku stvarali trgovački narodi izvan svoje zemlje. Posebno su poznati po tome Feničani i Grci.

U novom značenju k. su područja pod vlašću druge države. Takve k. razvijaju se od XV st. nadalje, u doba velikih geografskih otkrića. Otkrivene zemlje postaju svojina evropskih država osvajača koje bezobzirnom pljačkom kolonija izvlače velika bogatstva. Prve kolonijalne sile bile su Španija i Portugal, a od kraja XVI st. u kolonijalna osvajanja ulaze Engleska, Holandija, Francuska. U XIX st., osobito u doba imperijalizma, kolonijalna osvajanja dosegla su vrhunac. K. su tada dobile još jedno značenje: postale su područje za investicije kapitala, koji je ovdje zbog jeftine radne snage i drugih razloga donosio veće profite nego u metropoli, te tržišta za robu masovne proizvodnje. Uoči I svjet. rata više nije bilo »slobodnih« zemalja. Ta konkurencija evropskih velesila u kolonijalnim osvajanjima bila je jedan od uzroka I svjet. ratu. Najjača kolonijalna sila bila je tada Engleska. Nje-

zini su kolonijalni posjedi obuhvaćali, 1912/13, 31,87 mil. km², dok je sama matica Vel. Britanija (bez Irske) imala 230.000 km². Već nakon I svjet. rata dolazi do značajnih oslobodilačkih pokreta u kolonijama. II svjet. rat zadao je smrtan udarac kolonijalizmu, i danas smo svjedoci oslobađanja kolonijalnih naroda.

Neokolonijalizam, politika koju danas vode najjače ekonomski razvijene kapitalističke države da bi pod svoj utjecaj stavile netom oslobođene zemlje.

KOLUBARSKA BITKA, jedna od najvažnijih bitaka srpske vojske protiv austrijske vojske u I svjet. ratu, vodila se od 16. XI—15. XII 1914. na užem i širem području oko rijeke Kolubare. Austrougarske trupe prodrle su duboko u Srbiju. U prvoj fazi srpska je vojska odstupala, napušten je bio i Beograd. U drugoj, početkom decembra, srpska je vojska prešla u protuofenzivu. Najžešća borba vodila se za Suvobor. K. b. završena je sjajnom pobjedom srpske vojske i potpunim oslobođenjem Srbije u 1914. godini.

KOMENDACIJA (lat. commendatio preporuka), pojam feudalnog društvenog sistema koji označuje dobrovoljno predavanje vazala u zaštitu senioru. K. je i dobrovoljno predavanje slobodnog seljaka pod zaštitu feudalnog gospodara.

KOMINFORM, kratica za Informacioni biro (IB) komunističkih i radničkih partija, čiji bi zadatak bio razmjena mišljenja među komunističkim partijama, izmjena iskustava i u slučaju potrebe koordinacija djelatnosti na bazi uzajamne suglasnosti. Jedan od idejnih začetnika IB bio je i Josip Broz-

-Tito. IB osnovan je 1947. Sjedište, od jeseni 1947. do jula 1948. bio je Beograd. Tu se nalazila i redakcija lista Kominforma »Za čvrsti mir, za narodnu demokraciju«. Međutim, odnosi u Kominformu nisu bili u duhu koordinacije i ravnopravnosti. Već od marta 1948. CK SKP (b) u pismima CK KPJ, a to je još vrijeme svemoćnosti Staljina, optužuje KPJ za »revizionizam« i »nacionalizam« te vodi unutar IB kampanju protiv CK KPJ. 1. IV 1948. izašao je u spomenutom listu članak u kojem se oštro napada jedna partija, ne kaže se koja, ali je bilo veoma očito da se čitav napadaj odnosi na KPJ. U toj se atmosferi održalo u Bukureštu zasjedanje Kominforma bez sudjelovanja KPJ. Nakon toga donesena je rezolucija Kominforma kojom se ponavljaju optužbe, uvrede i klevete te se konstatira da je »CK KPJ isključio sebe i KPJ iz porodice bratskih komunističkih partija... i prema tome iz redova Informacionog biroa«. Rezolucija je izazvala veliko zaprepaštenje ne samo kod nas već i u međunarodnoj javnosti. CK KPJ je već drugog dana nakon rezolucije dao svoj odgovor kojim se pobijaju i odbacuju sve klevete te se konstatira da je »Kominform donošenjem rezolucije prekinuo principe na kojima je osnovan...« U julu 1948 (21—28) održan je V kongres KPJ na kojemu je Partija odlučno opovrgla sve klevete. Kongres je na kraju donio svoju Rezoluciju kojom odbija optužbe Kominforma i odobrava stav CK KPJ.

Nakon toga prekida, djelovanjem staljinističke politike unutar Kominforma, na Jugoslaviju je izvršen i ekonomski i vojni pritisak kako bi se

prisilila na popuštanje. Međutim, sve te mjere nisu mogle skrenuti KPJ. Kampanja je i nadalje trajala, sve do 1953. Tada je počela jenjavati osobito poslije Staljinove smrti 5. III 1953. Stav naše zemlje u međunarodnim odnosima te naša izgradnja socijalizma — to su činjenice koje su opovrgavale klevetničke napade Kominforma.

KOMONVELT, v. Commonwelth.

KOMPJENJSKA ŠUMA, šuma nedaleko francuskog mjesta Compiègne (Kompjenj), čuvena po tome što je ovdje u željezničkom vagonu 11. XI 1918. potpisana kapitulacija Njemačke. Time je okončan I svjetski rat (v.). Taj isti vagon dao je Hitler, prilikom sloma Francuske u II svjetskom ratu (v.), dopremiti na isto mjesto i prisilio francusku delegaciju da tu potpiše kapitulaciju 22. VI 1940.

KOMUNA, v. ŠL Sociologija.

KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA, kratica Kominterna (KI), međunarodni savez komunističkih partija. Poslije oktobarske revolucije u toku 1918. i 1919. nastaju nove radničke partije — komunističke partije (v.). Tad se ukazala potreba da se međusobno povežu, jer II internacionala na čijoj se obnovi upravo radilo nije više mogla predstavljati i shvaćanja komunističkih partija. Zato je u Moskvi 1919. održano savjetovanje, a zatim kongres kojemu su prisustvovali delegati komunističkih i radničkih partija i grupa iz 30 zemalja. Tim je kongresom (2—6. III) osnovana III internacionala, komunistička. Zamišljena je kao svjetska partija (KP su sekcije na bazi demokratskog centra-

lizma), ali je za Lenjina postojala slobodna razmjena gledišta. Trebala je da uskladi rad komunističkih i lijevih radničkih partija, da izmjenjuje njihova iskustva, da se bori za ostvarenje diktature proletarijata, da razmatra i odredi stav prema političkim situacijama u svijetu. Do Lenjinove smrti, 1924, održavani su redovito svake godine kongresi u Moskvi. Dotada je u Kominterni vladao duh suradnje i ravnopravnosti. Poslije 1924, kada vlast u SSSR-u uzima Staljin, održani su kongresi još samo 1928. i 1935. SKP (b) i Staljin nametali su svoja mišljenja i autoritet svim ostalim članicama Kominterne, davane su upute koje često nisu bile primjenljive na prilike pod kojima su djelovale pojedine partije, a i ocjena međunarodne situacije često je bila pogrešna. Izvjesno poboljšanje nastaje kada je opasnost od fašizma bila već neposredna. Na VII kongresu, 1935, odlučeno je da se formiraju antifašistički narodni frontovi (v.).

K. je raspuštena 1943. Među ostalim razlozima raspuštanja, ustupak zapadnim saveznicima, bio je i taj što se pokazalo da se međunarodni radnički pokret ne može voditi iz jednoga centra.

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE, od 1952. Savez komunista Jugoslavije, osnovana je 1919. na Kongresu ujedinjenja u Beogradu 20—23. IV. Inicijativu za ujedinjenje dotadašnjih socijal-demokratskih partija, koje su djelovale na području nove države, Kraljevine SHS, u različitim političkim uvjetima, dala je Srpska socijaldemokratska stranka. Iako se njenom pozivu nisu odazvala vodstva svih SD stranaka, u cjelini je pri-

stala samo SD Bosne i Hercegovine, lijeva krila tih stranaka izjasnila su se za ujedinjenje. Nova stranka proletarijata dobiva naziv Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Na II kongresu, održanom u Vukovaru 1920 (20—25. VI), uzima naziv Komunistička partija Jugoslavije, KPJ. Istovremeno sa stvaranjem revolucionarne partije proletarijata odvija se i proces ujedinjenja sindikalnih organizacija, osniva se i Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ (v.).

KPJ je postala vodeća snaga revolucionarnih stremljenja u tadašnjoj Kraljevini SHS. Pod njezinim je vodstvom uspješno proveden generalni štrajk ljeti 1919, kojim se spriječilo odašiljanje jugoslavenske vojske protiv socijalističke Madžarske. Na općinskim i parlamentarnim izborima, 1920, KPJ je u mnogim gradovima odnijela pobjedu. Takav uspjeh i utjecaj KPJ vladajuća buržoazija, pošto je donekle već tada osigurala svoju vlast, presjekla je donošenjem Obznane, 30. XII 1920. Njome se zabranjuje svaka komunistička djelatnost, a Zakonom o zaštiti države, 1921, komunistička djelatnost proglašava se krivičnim djelom koje povlači teške kazne, sve do smrtne.

Otada počinje razdoblje ilegalnog djelovanja KPJ. U tom je razdoblju KPJ prolazila kroz teška iskušenja: borbe u vodstvu KPJ, koje se nalazilo u inozemstvu, naglo smanjenje broja članstva, žestoki progoni članova KPJ. Međutim, rad KPJ nije ni u tom razdoblju zamro. God. 1928. činilo se da će se prilike u KPJ srediti. Tada je na podsticaj Mjesnog komiteta zagrebačke partijske organizacije, kojoj je sekretar bio Josip Broz, i Kominterne

(v.) došlo do IV kongresa KPJ (Dresden 1928). Osuđene su unutrašnje borbe u partiji, smijenjeno je rukovodstvo, za sekretara je izabran Đ. Đaković (v.). Šestojanuarska diktatura zadala je, međutim, nove udarce KPJ, od kojih se teško oporavljala i nakon prestanka diktature. Bilo je i takvih situacija da se pomišljalo na raspuštanje KPJ. Njeno ponovno oživljavanje i sređivanje nastupilo je 1937, kada je na čelo KPJ došao Josip Broz Tito. Otada partija, iako još uvijek ilegalna, počinje razvijati veliku djelatnost među radnicima, omladinom, u vojsci, među ženama. Kako je to vrijeme sve neposrednije opasnosti od fašističkih osvajača, KPJ razvija u narodu svijest o potrebi otpora protiv fašizma (v. Narodni front) i priprema se za organiziranje borbe u slučaju fašističkog porobljavanja Jugoslavije. Peta zemaljska konferencija, održana u Zagrebu 19—23. X 1940, pokazala je da je KPJ već potpuno sređena i da je postala utjecajna snaga među širokim slojevima naroda.

1941. KPJ je bila jedina stranka koja je već u vrijeme aprilskog rata pokušala organizirati otpor a nakon kapitulacije stranka koja se stavila na čelo naših naroda u borbi protiv fašističkih okupatora i njegovih slugu. Proglasom CK KPJ od 22. VI 1941. naši su narodi pozvani na ustanak. Partija je NOB-u učinila i socijalnom revolucijom (v.), jer se nije radilo samo o borbi za oslobođenje zemlje, nego i o borbi za socijalističko uređenje.

Nakon oslobođenja KPJ je ostala i nadalje odlučujuća i rukovodeća snaga u izgradnji socijalizma u našoj zemlji, a u međunarodnim odnosima borac za pobjedu naprednih snaga u svijetu, za aktivnu

međunarodnu koegzistenciju, za ukidanje kolonijalnog sistema.

V kongres KPJ, održan u posebnim uvjetima (v. Kominform) 21—28. VII 1948. u Beogradu, pokazao je povjerenje članstva Partije u politiku partijskih rukovodećih organa, potvrdio ispravnost stava KPJ (v. Kominform) i odredio dalje smjernice razvitka socijalističke izgradnje Jugoslavije.

Na VI kongresu KPJ, u Zagrebu novembra 1952, među ostalim zaključcima donesen i novi Statut i izvršena promjena naziva u Savez komunista Jugoslavije, SKJ.

VII kongres SKJ, održan u Ljubljani 22—26. IV 1958, dao je analizu međunarodne situacije, odnosa među komunističkim partijama, a izvršena je i detaljna analiza kako pozitivnih tako i negativnih pojava u našoj zemlji. Kongres je prihvatio i novi Statut i Program SKJ.

VIII kongres SKJ održan je u Beogradu od 7. do 13. XII 1964. Osnovne referate podnijeli su drugovi Tito (Uloga Saveza komunista u daljoj izgradnji socijalističkih društvenih odnosa i aktuelni problemi u međunarodnom radničkom pokretu i borbi za mir i socijalizam u svijetu), Edvard Kardelj (Društveno-ekonomski zadaci privrednog razvoja u narednom periodu), Aleksandar Ranković (Aktuelna pitanja daljeg rada i uloge Saveza komunista Jugoslavije), Veljko Vlahović (Idejna kretanja na sadašnjem stepenu našeg razvoja i dalji zadaci SKJ) i Lazar Koliševski (O izmjenama i dopunama Statuta SKJ).

U uvodu svoga referata drug Josip Broz Tito rekao je slijedeće: »Ovaj Kongres treba da

bude Kongres smjelog, dosljednog revolucionarnog čišćenja našeg puta od svega što nas još uvijek vuče nazad, od svega što strahuje pred daljim jačanjem uloge radnog čovjeka u svim oblastima odlučivanja o društvenim pitanjima«. Te riječi, kao i završne riječi: »Neka ovaj, Osmi Kongres bude zaista to što naši radni ljudi i očekuju — prekretnica ka odlučnoj aktivnosti komunista u otklanjanju svega onoga što ometa brže poboljšanje uslova života naših radnih građana i brži razvoj socijalističkih društvenih odnosa u našoj zemlji«, — odredile su i osnovni zadatak VIII kongresa.

Za generalnog sekretara Saveza komunista Jugoslavije izabran je ponovno drug Josip Broz Tito. Za sekretara Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije izabrani su drugovi: Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Veljko Vlahović.

KOMUNISTIČKE PARTIJE, političke partije radničke klase koje se borile za pobjedu socijalizma i komunističkog društvenog uređenja. Nastajale su od 1918. dalje, poslije oktobarske revolucije. Dotadašnje političke partije proletarijata, socijal-demokratske partije, u većini više nisu mogle predstavljati interese revolucionarnog dijela proletarijata. I svjetski rat donio je i nagli porast revolucionarnog raspoloženja proletarijata u cijelom svijetu. Vodstva SD partija opredjelila su se protiv politike boljševika i, nakon oktobarske revolucije, protiv Sovjetske Rusije. I sama su, ukoliko su pojedini predstavnici SD partija postali i članovi vlada, istupala protiv proletarijata u svojim revo-

lucionarnim pokretima (v. K. Liebknecht, R. Luxemburg). Vodstva su već uoči I svjet. rata surađivala s buržoazijom, što je nužno dovelo do napuštanja učenja o revolucionarnom putu u socijalizam.

KP imale su veoma značajnu ulogu u borbi protiv fašizma uoči II svjet. rata i u II svjet. ratu. To je dovelo do pune afirmacije KP gotovo posvuda i do njihova poleta poslije rata. Taj je polet zaustavljen staljinističkom politikom (v. Kominform).

KOMUNISTIČKI MANIFEST, ili »Manifest komunističke partije«, program »Saveza komunista«. Djelovanjem Marksa i Engelsa osnovan je 1847. Savez komunista (v.). Program Saveza izradio je Marks i objavljen je 1848. u Londonu. K. m. postao je osnova naučavanja i djelovanja radničke klase u svim zemljama. Tu je Marks ukazao kojim putem treba da pođe radnička klasa u ostvarenju komunističkog društva i ujedno ponovo ustvrdio da je upravo radnička klasa ona snaga koja će rušiti kapitalizam i ostvariti socijalističko društvo. Ali da bi to provela, potrebno je da se međunarodni proletarijat organizira, pa zato Marks poziva: »Proleteri svih zemalja ujedinite se!« K. m. podijeljen je u četiri glave:

1. *Buržuji i proleteri* — izlaže uzroke i pregled klasnih borbi te govori o ulozi radničke klase u rušenju kapitalističkog društva.

2. *Proleteri i komunisti* — ukazuje na vodeću ulogu komunista kao najzrelijeg dijela radničke klase u borbi za komunističko društvo.

3. *Socijalistička i komunistička literatura* — daje kritiku socijalističkih teorija i

4. *Stav komunista prema raznim opozicionim strankama* — govori o taktici komunista u pojedinim prilikama.

K. m. doživio je otada mnoga izdanja. Preveden je na 86 jezika (do 1959). U našem je prijevodu prvi put izašao 1871. u listu »Pančevac« koji je izlazio u Pančevu.

KOMUNIZAM (lat. communis opći, zajednički), društveno uređenje u kojem nema klasa, u kojem su sva sredstva za proizvodnju vlasništvo čitave zajednice. U tom će društvu biti izbrisane sve imovne razlike među ljudima, nestat će suprotnosti između sela i grada, između umnog i fizičkog rada — u takvom društvu neće biti ni države. Da bi se to društvo moglo ostvariti mora, pored ostalih preduvjeta, proizvodnja biti veoma razvijena da bi se mogle zadovoljiti potrebe svih ljudi. U tom će društvu postojati pravilo: »Svaki prema svojim sposobnostima — svakome prema potrebama.« Drugim riječima: svatko treba da na svom radnom mjestu daje zajednici toliko koliko mu njegove sposobnosti najviše omogućuju, a od zajednice će dobiti sve što mu je za normalan i ugodan život potrebno. Za takav poredak treba da bude razvijena svijest ljudi da pridonoseći svojim radom za dobrobit čitave zajednice rade i za svoje dobro.

KONCENTRACIONI LOGORI, mjesta masovnog prisilnog zatočenja civilnog stanovništva na kojima

se zatočenicima ne omogućuju ni najosnovniji uvjeti za život.

Prve masovne koncentracione logore primijenili su Englezi u burskom ratu (v.) kada su Buri bili masovno deportirani u koncentracione logore. Široku primjenu koncentracionih logora uvode fašističke zemlje Italija, Njemačka, Španija uoči i za vrijeme II svjet. rata. Posebno su ostali zapamćeni k. l. nacističke Njemačke. Ovi su osnivani odmah po dolasku nacista (v.) na vlast sa svrhom da se unište Židovi, komunisti i svi protivnici nacizma. Ti su k. l. ubrzo postali »logori smrti«, jer nacisti nisu ostajali samo na tome da tu ljude zatoče i odijele od ostalog stanovništva, već su razradili i smišljeni plan masovnog ubijanja najrazličitijim sredstvima, od kojih je kasnije ubijanje plinom u plinskim komorama dobilo najmasovniju primjenu. Najpoznatiji nacistički »logori smrti« bili su: *Auschwitz* ili *Oswiencim,* osnovan u spomenutom poljskom gradu. Bio je to najveći logor u okupiranoj Evropi. U njemu je od 1940, kad je bio osnovan, do 1945. ubijeno oko 4 milijuna ljudi iz svih krajeva Evrope koji su stenjali pod nacističkom čizmom; *Buchenwald,* u kojemu je od registriranih 3900 Jugoslavena oslobođeno svega 500; *Dachau,* nedaleko Münchena, koji je osnovan već 1933. i u kojemu je također izgubilo živote mnogo Jugoslavena; *Mathausen,* u kojemu je od 12 890 registriranih Jugoslavena samo 3% spasilo živote.

Koncentracioni logori u Jugoslaviji bili su osnivani uoči rata. Od njih su *Lepoglava, Bileće* i, neposredno pred okupaciju, *Kerestinec* bili prvenstveno logori u kojima su internirani komunisti.

Nakon kapitulacije stare Jugoslavije okupatori su formirali i u Jugoslaviji masovne »logore smrti«. Najveći od njih bio je logor u *Jasenovcu*. Jasenovački, ustaški logor smrti progutao je više od 700 000 žrtava. Ovamo su od ljeta 1941. dopremani komunisti, aktivni učesnici i simpatizeri NOB-a, Srbi, Hrvati, Židovi, cigani bez obzira na dob i na spol. Dio masovnih transporta žrtava nije ni ušao u logor, već je odmah bio likvidiran. Logor je postao i najveće gubilište u kojem su žrtve na najstrašnije načine bile likvidirane. Malo je bilo onih koji su se vratili iz toga logora. U nekoliko navrata došlo je do pokušaja pobune u logoru, ali bez uspjeha. Posljednja je bila uoči samog oslobođenja logora, 23. IV 1945, kojom je prilikom uspjelo nekolicini logoraša da se nakon borbe dočepaju slobode. Ustaše su već početkom 1945. počele rušiti logor da bi uništili dokaze svojih zločina, pa su na kraju minirane i spaljene zgrade; *Banjički logor*, na Banjici u Beogradu, bio je također organiziran odmah u aprilu 1941. U taj su logor dopremani najprije komunisti i njihovi simpatizeri, ali je ubrzo postao mjesto masovnih deportacija rodoljuba. U toku 4 godine njegova postojanja kroz logor je prošlo oko 100 000 ljudi. Većina ih je otpremana u zloglasni logor u Jajincima, gdje su zatim strijeljani i ubijani; *Jajinci*, nedaleko Beograda, postalo je masovno gubilište. Tu su žrtve bile gušene i otrovnim plinom u specijalnim automobilima. Smatra se da je ovdje pogubljeno oko 80 000 žrtava; *Jadovno*, ustaški logor smrti u jednoj dolini u Velebitu. U logor su od mjeseca maja 1941. dopremani Srbi i Židovi. Nedaleko logora nalazila se jama nad kojom

su ustaše klali zatočenike. U ovom je logoru ubijeno oko 35 000 ljudi; *Begunje,* selo u Sloveniji, bilo je također masovno mučilište. Prema nepotpunim podacima kroz logor je prošlo oko 12 000 antifašista, od kojih su mnogi strijeljani; *Stara Gradiška, Rab, Lobor-grad* i još mnogo manjih koncentracionih logora na području okupirane Jugoslavije bila su također mjesta masovnog uništavanja.

KONCERN, najviši oblik monopolističkih udruženja kojih jezgru sačinjava moćna banka ili grupa banaka. Obuhvaća niz poduzeća ne samo iste vrste proizvodnje nego i poduzeća raznih privrednih grana, ali koja su povezana istom vrstom gotovih proizvoda. Npr., petrolejski k. obuhvaća naftonosna polja, rafinerije nafte, poduzeća za prevoz nafte, benzina i ostalih nusprodukata kao i kompanije za prodaju tih produkata. Takva udruženja obuhvaćaju golem financijski kapital ne samo kapitalista jedne zemlje nego i kapitalista više zemalja. Stoga su koncerni veoma utjecajni i u političkom životu.

KONČAR, Rade (1911—1942), politički radnik, revolucionar, partijski rukovodilac, od 1939. politički sekretar CK KPH, od 1940. i član Politbiroa CK KPJ. K. je u predratnoj Jugoslaviji razvio veliku djelatnost u cilju ideološkog i političkog uzdizanja članstva KPJ, u cilju stvaranja novih partijskih organizacija. Nakon okupacije naše zemlje svim se žarom angažirao u organiziranju ustanka po raznim dijelovima Hrvatske. U jesen 1941. djeluje u Dalmaciji, ali je u Splitu pao u ruke talijanskih fašista. Usprkos svim mučenjima ostao je nepokolebiv. Tada su ga fašisti prebacili u Šibenik

gdje ga je specijalan sud za Dalmaciju osudio na smrt. Strijeljan je sa još 25 drugova na Šubićevcu u Šibeniku (22. V 1942).

KONFEDERACIJA, v. Federacija.

KONKORDAT, ugovor između pape, kao poglavara katoličke crkve, i države. Tim se ugovorom obično određuju prava i povlastice katoličke crkve.

KONKVISTADORI (španj. conquistador osvajač), španjolski vitezovi osvajači koji su u vrijeme velikih geografskih otkrića pljačkali i porobljavali srednju i južnu Ameriku. Najpoznatiji su k. Cortes, osvajač Meksika, i Pizarro, osvajač Perua.

KONSTANTINOVA DAROVNICA, darovnica koja se pripisuje rimskom caru Konstantinu Velikom (307—337). Njome car predaje papi vrhovnu vjersku i političku vlast nad čitavim zapadnim dijelom Rimskog Carstva. Na temelju te darovnice pape su svojatali vrhovno pravo nad svim državama zapadne i srednje Evrope. U XV st., u doba humanizma, dokazano je da je darovnica bila falsifikat, nastao negdje u VIII st., kojim je trebalo opravdati papinske težnje za svjetovnom vlašću.

KONSTITUCIONALIZAM (lat. constitutio uredba, ustav), vladavina koja se temelji na ustavu i u skladu je s načelima ustava.

KONTINENTALNA BLOKADA, zabrana trgovanja s Engleskom koju je Napoleon I nametnuo, 1806, svim zemljama pod svojom vlašću i pod svojim utjecajem. Svrha te zabrane bila je uništenje engleske privrede, a time i vojne moći Engleske. Međutim, cilj blokade nije bio postignut.

KONTRAREVOLUCIJA, pokreti i borba društvenih slojeva koji žele sačuvati staro društveno i političko uređenje, protiv napretka i revolucije progresivnih društvenih snaga. Takva k. bio je i pokušaj intervencije (v.) protiv Sovjetske Rusije (1918—1922). Intervencija se oslanjala na unutrašnje kontrarevolucionarne snage Rusije: na plemstvo, buržoaziju, sitnoburžoaske elemente.

KONVENCIJA (lat. conventio pogodba, ugovor), u širem smislu ugovor i sporazum među strankama; u užem, ugovor među državama.

KONVENT, u francuskoj buržoaskoj revoluciji (1789-1794) skupština izabrana na temelju općeg prava glasa. Bila je to ujedno i prva takva skupština u Francuskoj i tadašnjoj Evropi. Jedna od prvih odluka Konventa bilo je proglašenje Francuske Republike (21. IX 1792). Isti taj K. otvorio je istražni postupak protiv kralja i kraljice i donio njihovu smrtnu osudu.

KONZERVATORSKI ZAVOD, ustanova sa zadatkom nadziranja, čuvanja i restauracije kulturnohistorijskih spomenika i cjelina. Pod nadzor te ustanove pripada i očuvanje prirodnih rijetkosti i prirodnih ljepota.

KOPERNIK, Nikola (1473—1543), poljski učenjak, humanist. Postavio je teoriju heliocentričnog sistema, što je tada bilo u potpunoj oprečnosti sa službenom naukom koju je podupirala crkva. Glavno njegovo djelo »O obrtanju nebeskih tjelesa« (De revolutionibus orbium coelestium), K. je zbog još uvijek aktivne inkvizicije (v.) objavio tek 1543, pred svoju smrt.

KORINT, jedan od važnih antičkih grčkih polisa. Grad K. bio je važan trgovačko-pomorski centar i poznat po svojim radionicama keramike.

KORUŠKA, historijska slovenska pokrajina koja se razvila iz nekadašnje Karantanije (v.). Nakon sloma ustanka Ljudevita Posavskog (v.) bila je naseljena njemačkim feudalcima i kolonistima. Pod utjecajem germanizacije sjeverni je dio Koruške bio ponjemčen, dok se u južnom održalo slovensko stanovništvo. Poslije raspada Austro-Ugarske, 1918, postavilo se pitanje pripojenja Koruške Kraljevini SHS. God. 1920. proveden je plebiscit koji je odlučio u korist Austrije. U današnjoj Austriji priznata su Koruškim Slovencima prava nacionalne manjine.

KOSAČE, ugledna vlasteoska porodica u srednjovjekovnoj Bosni. Među članovima te porodice ističu se Sandalj Hranić (I pol. XV st.) i osobito herceg Stjepan Vukčić (II pol. XV st.), koji je svoju vlast proširio nad čitavom južnom Bosnom i na primorje sve do Kotora. Hercegova zemlja nazvana je Hercegovina.

KOSEZI, u srednjovjekovnoj povijesti Slovenije poseban društveni sloj. Nastajao još u Karantaniji (v.), zapravo je predstavljao zametke domaćeg plemstva. K. su imali prava ustoličavanja kneza, a i kasnije, u doba njemačke vladavine zadržali su izvjesna prava prilikom ustoličavanja vojvode. Međutim, u XVI st. k. su već izgubili svoja posebna prava i bili su stavljeni u položaj podložnika na vlastelinstvima.

KOSOVSKA BITKA, na Kosovu polju, 28. VI 1389, između vojske srpskog kneza Lazara i turske

vojske pod zapovjedništvom samog sultana Murata. Murata je ubio srpski vlastelin Miloš Obilić, pa je zapovjedništvo preuzeo Muratov sin Bajazid. Tada je nastao obrat u korist Turaka. Bitka je završila potpunim porazom srpske feudalne vojske. Srbija je tada došla pod vrhovnu vlast Turaka, ali je do 1459. zadržala unutrašnju samostalnost (v. Despotovina).

KOSSUTH (Košut), Lajoš (1802—1894), madžarski političar i vođa madžarskog nacionalnog pokreta srednjeg plemstva. God. 1848. bio je na čelu madžarske revolucije i proglasio otcjepljenje Madžarske od Habsburške Monarhije. U odnosu prema narodima koji su se nalazili pod vlašću Madžara, a to su bili i Hrvati i Srbi, K. nije priznavao nacionalna prava potlačenih naroda. Tek u posljednjoj fazi madžarske revolucije, kad se već nalazila pred slomom (1849), K. je pokušao privući i te narode priznavajući im nacionalna prava.

KOTROMANIĆI, vladarska porodica srednjovjekovne Bosne od XIII st. do pada pod vlast Turaka, 1463. To je vrijeme kada se bosanska država izgrađuje i zaokružava na ono područje koje se danas razumijeva pod Bosnom i Hercegovinom. Najveći opseg svoje države postigli su K. za Tvrtka I (1353—1391) kad je država obuhvaćala i dio hrvatskih i srpskih zemalja. Međutim, u XV st. vladari te porodice našli su se pod udarom Turaka koji su otkidali dijelove bosanske države. Smaknućem posljednjeg Kotromanića, Stjepana Tomaševića, Bosna pada pod tursku vlast 1463.

KOVAČEVIĆ, Savo (1905—1943), narodni heroj legendarni junak Crne Gore u toku NOR-a. Već sa 19 godina postao je član KPJ. Zbog svoga revolucionarnog rada bio je neprestano proganjan, hapšen, zatvaran. U julskom ustanku Crne Gore isticao se svojim junaštvom koje se ubrzo pročulo. Otada slijedi čitav niz velikih pothvata. Od juna 1942. komandant 5. crnogorske proleterske brigade, član Vrhovnog štaba. Njegova junaštva u IV i V neprijateljskoj ofenzivi postala su legenda. Poslije proboja na Sutjesci, Sava brani odstupnicu i tada opkoljen poduzima juriš na čelu 3. divizije čiji je komandant tada bio. Tom je prilikom i poginuo. Za narodnog heroja proglašen je već 6. VII 1943.

KOZARA, planina u Bosanskoj krajini, postala čuvena u vrijeme narodnooslobodilačkog rata. Odmah u početku borbe tu su se formirali partizanski odredi i stvorio oslobođeni teritorij. Stoga je K. bila česti cilj napada okupatora. Najteže borbe vodile su se u vrijeme III neprijateljske ofenzive u kasno proljeće 1942. Tada je zbjeg na Kozari brojao oko 80 000 ljudi i 500 ranjenika. Neprijateljske su vojske potpuno opkolile Kozaru. Borbe NOV na tom području uspjele su ublažiti neprijateljski pritisak, ali je stradalo oko 50 000 ljudi iz zbjega od bombardiranja, uništavanja, a velik dio bio je odveden u logore — žene, djeca, starci. Sela oko Kozare bila su spaljena, sve uništeno i opljačkano. Područje oko Kozare potpuno je oslobođeno u završnim borbama početkom maja 1945.

KRAGUJEVAC, u NOR-u važno žarište oslobodilačke borbe. Tu je od samog početka dolazilo do

oružanih sukoba, diverzantskih akcija i sabotaža. Stoga su Nijemci poduzimali niz akcija protiv boraca, a posebno je poznat masovni pokolj 21—23. X 1941, kad su Nijemci strijeljali 7000 građana, među kojima su bili i čitavi razredi kragujevačke gimnazije zajedno s nastavnicima.

KRAJIŠNICI, v. Vojna Krajina.

KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA, službeni naziv jugoslavenske države od dana ujedinjenja 1. XII 1918. do uvođenja šestojanuarske diktature 1929. (v.).

1. XII 1918. ujedinile su se Kraljevina Srbija, Crna Gora i Država Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je nastala raspadanjem Austro-Ugarske.

KRANJSKA, jedna od historijskih slovenskih pokrajina, kojoj je središte bila Ljubljanska kotlina. Političko formiranje te pokrajine pada u X st., a službeno se tako naziva prvi put u XIII st.

KRANJSKA ČBELICA, časopis za poeziju, izlazio u Ljubljani od 1830—1833. i 1848. U njemu je kao jedan od glavnih suradnika objavljivao svoje pjesme F. Prešeren. K. č. je u tadašnjem narodnom preporodu slovenskog naroda predstavljala naprednu struju.

KRAPINSKI PRAČOVJEK, u nauci su tako nazvani ostaci pračovjeka pronađeni u spilji Husnjakovo kod Krapine. Za otkrivanje tih ostataka zaslužan je D. Gorjanović-Kramberger koji je od 1899—1905. poduzimao niz iskapanja. K. p. pripada tipu neandertalca koji je nastavao Evropu prije 50 000—200 000 godina. U spilji su pronađene i kosti raznih prethistorijskih životinja i razno oruđe.

KRAŠ, Josip (1900—1941), istaknuti vođa radničkog pokreta u staroj Jugoslaviji, član KPJ od 1919, naročito aktivan u sindikalnim organizacijama. K. je veoma mnogo pridonio da se linija KPJ provodila u sindikatima. Na Osnivačkom kongresu KPH, 1937, izabran je za člana CK KPH, a na V zemaljskoj konferenciji KPJ, 1940, za člana CK KPJ. Zbog svoga revolucionarnog rada bio je neprestano proganjan, 11 puta hapšen, a od 1929—1935. bio je na robiji u Sremskoj Mitrovici. U vrijeme napada na Jugoslaviju K. je na čelu jedne delegacije otišao u Štab IV armije Jugoslavenske vojske u Zagrebu da traži oružje radi obrane Zagreba. Nakon kapitulacije aktivno radi na podizanju ustanka na Kordunu, Baniji, u Gorskom kotaru i Primorju. U jesen 1941. ustaški su ga agenti pokušali u Karlovcu uhapsiti. Tom je prilikom, pružajući otpor, poginuo.

KRBAVSKA BITKA, bitka na Krbavskom polju, 9. IX 1493, između hrvatskih četa pod banom Derenčinom i turskih odreda pod Jakub pašom. Hrvatska plemićka vojska bila je hametice potučena, pa se govorilo da je to »hrvatsko Kosovo«.

KREMLJ, moskovski, najprije skup utvrda oko kojih se razvija grad Moskva. Prvi put se spominje 1147. Kada Moskva postaje centar ruske države (XV st.), K. postaje obitavalište ruskih vladara i tu se izgrađuju palače, kule, bedemi, crkve. K. postaje tada i pojam čitave Rusije.

KRETSKO-MIKENSKA KULTURA, najstarija kultura na području antičke Grčke. U II tislj. pr. n. e. centar je bio otok Kreta koji je ujedno i centar države koja je obuhvaćala egejske otoke i dije-

love maloazijske obale. Tu kulturu nisu stvorila grčka plemena, ona se naseljavaju kasnije, a u nauci je nazvana egejska kultura. Kad su 1400. pr. n. e. počela nadirati grčka plemena Ahajaca, preuzela su egejsku kulturu i dala joj svoja obilježja. Kulturni i politički centar postaje sada grad Mikena. Za bogata arheološka istraživanja te kulture posebno su zaslužni H. Schliemann (Šliman), istraživač Troje i Mikene, i Englez Evans (v.), istraživač Krete.

KRFSKA DEKLARACIJA, sporazum srpske vlade i Jugoslavenskog odbora (v.), potpisan na Krfu 20. VII 1917. K. d. je veoma važan akt koji je trebao poslužiti kao osnova u pitanju ujedinjenja južnoslavenskih naroda. Sve do 1917. Pašić kao predsjednik srpske vlade nije pravno priznavao Jugoslavenski odbor (v.) kao predstavnika južnoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj. Postojala su i razna gledišta o pitanju ujedinjenja, jer je Pašić stajao na stanovištu proširenja Srbije na jugoslavenske zemlje i prema tome na centralističkom uređenju buduće države, dok je Jugoslavenski odbor smatrao da buduća država treba da bude zajednica ravnopravnih naroda. K. d. je ustupak i jedne i druge strane. Među ostalim tačkama Deklaracija ističe da će buduća država biti ustavna i parlamentarna monarhija pod dinastijom Karađorđevića, da će u njoj biti zajamčena ravnopravnost triju naroda. Time se misli na Srbe, Hrvate i Slovence, dok se Makedonci i Crnogorci kao nacija uopće ne spominju.

KRIMSKI RAT, rat između Rusije i Turske, kojoj su se pridružile Velika Britanija, Francuska i

Sardinija, vodio se uglavnom na Krimu od 1853—1856. Završio je porazom Rusije. Mirovnim ugovorom u Parizu zaključeno je da Rusija ne smije držati ratnu flotu niti graditi obalna utvrđenja na Crnom moru. Taj rat ulazi u sklop Istočnog pitanja (v.).

KRIVOŠIJSKI USTANAK, podigao je narod Krivošija i Grblja, u oktobru 1869. Austrijske su vlasti kršile pravo Bokeljana da ne idu u vojsku. Kad je 1868. uvedena i opća vojna obaveza za Bokeljane, planuo je ustanak. Ustanici su napadali austrijska utvrđenja u Boki, doduše bez uspjeha, a austrijska vojska, poslana protiv ustanika, nije mogla ništa učiniti. Vlasti su bile prisiljene sklopiti sporazum početkom 1870, kojim su uglavnom bili zadovoljeni ustanički zahtjevi.

Drugi ustanak buknuo je 1882. jer vlasti nisu poštovale utanačenja, a poduzimale su i nove represalije. Ustanici se ovaj put nisu mogli tako uspješno boriti, pa su se nakon nekoliko mjeseci borbe prebacili u Crnu Goru.

KRIZE, privredne, poremećaj u kapitalističkoj proizvodnji; stanje u kojem nastaje naglo opadanje i zastoj u proizvodnji, između ostalog i zbog nagomilavanja neprodanih zaliha istog proizvoda. Zastoj u jednoj grani proizvodnje odražava se ubrzo i na ostale privredne grane, a zatim k. prelaze i na čitav niz kapitalističkih zemalja, pa nastaje opći privredni i financijski poremećaj. Takve k. nazvane su svjetske k. Poznata je velika svjetska kriza od 1929—1932/3.

KRIŽANIĆ, Juraj (1618—1683), književnik i politički pisac. Studirao teologiju i filozofiju i postao doktor teologije. Kao čovjek široke kulture, koju je stekao na talijanskim sveučilištima i svojim putovanjima po Italiji, Njemačkoj, Rusiji, uviđa potrebu zbližavanja južnoslavenskih naroda i slavenskih naroda uopće. Međutim, u toj sveslavenskoj ideji daje prednost Rusiji i ruskom caru koji bi u oslobođenju slavenskih naroda trebao da ima vodeću ulogu. U tom smislu napisao je i svoje glavno djelo »Politika ili razgovor ob vladateljstvu«.

KRIŽARSKI RATOVI, niz vojnih pothvata evropskih vitezova protiv zemalja Bliskog istoka u svrhu porobljavanja i pljačke, od XI—XIII st. Naziv k. r. potječe otuda što su učesnici u tim pothvatima nosili na svojim odorama znak križa. Razlikujemo uglavnom osam ratova. Uzroke valja tražiti u općoj želji gotovo svih društvenih slojeva Evrope da se domognu istočnih zemalja za koje se vjerovalo da posjeduju bajoslovna bogatstva. Ratove je podstaknula katolička crkva kad su Turci-Seldžuci osvojili »svetu zemlju«, Palestinu, u kojoj se prema legendi nalazio Kristov grob. Papinstvo je od tih ratova očekivalo proširenje svoje vlasti, feudalci nove posjede, seljaci oslobođenje od kmetstva. Najvažniju su ulogu u podsticaju križarskih ratova odigrali talijanski gradovi koji su očekivali da će osvajanjem istočnih zemalja dobiti u svoje ruke trgovinu između Istoka i Zapada. Za nas posebnu važnost ima IV križarski rat (1202—1204). Vitezovi križari zauzeli su tada za Veneciju Zadar (1202) i Carigrad (1204). Zauzećem Carigrada nestalo je za

kratko vrijeme bizantske vlasti nad Balkanom. To je imalo političkih posljedica i za tadašnju Srbiju Nemanjića.

Posljedice križarskih ratova bile su veoma značajne za razvoj gradova i privrede u Evropi. Trgovina s istočnim zemljama došla je u ruke talijanskih trgovaca, osobito Venecije i Genove, iako su evropski osvajači morali napustiti sve zemlje na istoku koje su u toku ratova osvojili. Mnoge su kulturne tekovine istočnih zemalja prenesene tada u Evropu, procvali su novi obrti koje su Evropljani upoznali u tim zemljama.

KROMVEL, v. Cromwell.

KRONOLOGIJA (grč. hronos vrijeme i logos nauka), historijska k. je pomoćna historijska nauka koja omogućuje pravilno vremensko određivanje i svrstavanja događaja po vremenskom redoslijedu.

KRŠĆANSTVO, religija koja se javlja u I st. Uvjetovano je tadašnjim prilikama u Rimskom Carstvu. Rim je pokorivši zemlje na Istoku nametnuo tim zemljama teške poreze, pa je nastalo veliko osiromašenje, osobito u nižim slojevima. Utjeha i bolji život očekivao se »na drugom svijetu«. Osnovna religija iz koje se k. razvilo bila je jevrejska. Jevreji su u toku raznih zarobljeništva (v. Izrael) proširili vjerovanje u *Mesiju,* spasitelja koji će osloboditi sve potlačene. U I st. proširilo se vjerovanje da je taj *Mesija* došao, da je to sin božji, Isus Krist. O Kristu kao doista historijskoj ličnosti nemamo nikakvih suvremenih podataka. Novu vjeru, nazvanu kršćanstvo, širili su apostoli, sljedbenici i učenici novog vjerovanja. Osnovna naučavanja o jed-

nakosti svih ljudi pred bogom, koji je jedan, o tome da će siromašni biti nagrađeni na »drugom svijetu« za sve patnje koje su morali podnositi na ovom svijetu, o ljubavi prema bližnjemu prihvatile su mase najsiromašnijih i robova. Za njih je k. predstavljalo u tadašnjim prilikama utjehu. Rimski su vlastodršci u kršćanstvu gledali revolucionarni pokret pa su žestoko progonili prve kršćane. Kršćanske zajednice bile su organizirane na principu jednakosti svih članova zajednice. U toku razvitka kršćanske su se zajednice obogatile to više što su i pojedini bogati robovlasnici pristupali kršćanstvu. God. 313. rimski car Konstantin priznao je k. zakonitom religijom (v. Milanski edikt). Tada je već i vladajuća klasa shvatila da vjera koja ne propovijeda pobunu protiv gospodara, već strpljivo podnošenje sviju nedaća, štiti interese vladajuće klase. Otada se unutar kršćanskih zajednica razvijaju još veće razlike među vjernicima. Nastaje svećenstvo koje upravlja cjelokupnim vjerskim životom vjernika.

God. 1054. k. se cijepa na dvije posebne crkve: na zapadnu ili katoličku i istočnu ili pravoslavnu. U doba reformacije (v.) formirane su nove kršćanske crkve: protestantska, anglikanska i druge.

KRUŠEVSKA REPUBLIKA, osnovana je 3. VIII 1903. u vrijeme ilindenskog ustanka (v.).

KRUŽIĆ, Petar, zapovjednik Klisa, utvrde u kojoj su uskoci (v.) pružali dugotrajan otpor Turcima. Kad su uskoci ostali bez hrane i vode, morali su, 1537, napustiti Klis te su se naselili u Senj. Prilikom povlačenja iz Klisa K. su ubili Turci.

KRVNA OSVETA, ustanova rodovskog uređenja u cilju zaštite članova roda. Kako u rodovskom uređenju nije bilo vlasti koja bi pripadnike jednog roda ili bratstva štitila od neprijateljstva drugog roda ili bratstva, to je čitava zajednica istupala kao zaštitnik svojih članova, a time i sebe kao cjeline. Svaki je član roda ili bratstva bio dužan da štetu, uvredu ili ubistvo naneseno jednom članu osveti na bilo kojem članu protivničkog roda ili bratstva. K. o. dugo se zadržala u Evropi u planinskim predjelima, u Crnoj Gori i Albaniji sve do XX st. Još i danas postoji na Siciliji i Korzici, iako vlast poduzima oštre mjere da bi je suzbila.

KSENOFONT (430—354. pr. n. e.), grčki pisac mnogih historijskih i filozofskih djela: Kirova anabaza, o borbama u Perzijskom carstvu čiji je sam bio sudionik, te Helenska povijest, nastavak Tukididove grčke povijesti.

KU-KLUX-KLAN, tajna teroristička organizacija u južnim državama SAD, nastala 1865, nakon donošenja zakona o ukinuću ropstva. Zadatak joj je borba protiv izjednačenja Crnaca u pravima s bijelcima, provođenje terora nad Crncima, borba protiv doseljenika koji ne pripadaju anglosaskoj skupini, kao i borba protiv radničkog pokreta. Unatoč nastojanjima vlasti, ta je organizacija još i danas aktivna.

KUKULJEVIĆ, Ivan (1816—1889), historičar, političar i književnik, veoma aktivan pristalica ilirskog pokreta (v.). Održao je (1842) prvi zastupnički govor na hrvatskom jeziku u Saboru, u kojem se založio za uvođenje hrvatskog jezika u javni život.

Napisao je prvu dramu na hrvatskom jeziku »Juran i Sofija«. U revolucionarnim zbivanjima u Hrvatskoj 1848. imao je vidnu ulogu među naprednim snagama. U vrijeme Bachova apsolutizma (v.) K. se povukao iz političkog života i razvio značajan znanstveni rad na hrvatskoj povijesti. Osnovao je Državni arhiv, u koji je s velikim marom i brižljivošću skupljao dokumente iz hrvatske prošlosti; objavljivao je izvore, pisao naučne rasprave, pokrenuo časopis »Arkiv za povjestnicu jugoslavensku«, kao časopis »Društva za povjestnicu jugoslavensku« koje je, 1850, osnovano na njegovu inicijativu. Stoga se s pravom tvrdi da je K. postavio temelje hrvatske naučne historiografije.

KULIN BAN, bosanski ban (o. 1180—1204?), prva značajnija vladalačka ličnost u Bosni. Za njegova se banovanja tek javljaju prvi pisani spomenici Bosne, od kojih je posebno poznat trgovački ugovor bana s dubrovačkim trgovcima iz 1189. Za njegovo se vrijeme Bosna jača politički i ekonomski. Tada se javlja i hereza u Bosni poznata pod imenom »crkva bosanska« (v.).

KULTURBUND, savez njemačke manjine u predratnoj Jugoslaviji, koji dolaskom Hitlera na vlast postaje »peta kolona« (v.). Okupacijom naše zemlje članovi saveza dobrim dijelom ulaze u sastav SS trupa (v.).

KUMANOVSKA BITKA, u I balkanskom ratu (v.) srpska je vojska nedaleko Kumanova, u oktobru 1912, nanijela Turcima veliki poraz. Time je srpskoj vojsci bio otvoren put za dalje nadiranje dolinom Vardara.

KUŠLAN, Dragojlo (1817—1867), barun, napredan političar Hrvatske XIX st. Svoje političko djelovanje započeo je u ilirskom pokretu (v.). God. 1848. smatra da treba ukinuti kmetstvo uz odštetu plemićima. U 1848/49. pobornik je austro-slavizma, shvaćanja da je jedina mogućnost rješenja nacionalnog pitanja u ustavnoj i federativnoj monarhiji. Međutim, kad je 1849. narodima Monarhije nametnut ustav, koji ostavlja centraliziranu Monarhiju, K. postaje protivnik Austrije i dvora, pa je čak i priznavao ideju o ujedinjenju jugoslavenskih zemalja izvan Monarhije. U raznim razdobljima političkog života Hrvatske dolazio je u sukob s vlastima, stoga je više puta ostao bez službe i plaće.

KUTUZOV, Mihail (1745—1813), ruski general-feldmaršal. Istakao se u ratovima carske Rusije protiv Turaka, a osobito je poznat zbog obrane Rusije u vrijeme Napoleonova napada. Njegova je taktika bila uvlačenje francuske vojske što dublje u Rusiju. Kad je izmorena i oslabljena francuska vojska morala napustiti Moskvu, 1812, K. joj je nanio konačan poraz.

KVATERNIK, Eugen (1825—1871), hrvatski političar. Osnovno načelo njegovih političkih shvaćanja bilo je, uz neke varijante, da ujedinjena Hrvatska treba da bude samostalna država koju će s ostalim zemljama Habsburške Monarhije povezivati samo kraljeva ličnost. Za ostvarenje svoga političkog plana K. je nastojao zainteresirati Rusiju i Francusku, a surađivao je s još nekim protivnicima Austrije. Radi ostvarenja svojih planova, a i zbog progona u domovini, K. često boravi izvan domovine.

Kad je poslije 1867 (v. Austro-ugarska nagodba) shvatio da je svaka nada u pomoć izvana uzaludna, K. priprema ustanak protiv Austrije. 1871. došlo je do Rakovičke bune (v.) koja se nije mogla razviti u ustanak. K. je s još nekim zavjerenicima bio ubijen iz zasjede. Svojim je idejama uz A. Starčevića (v.) bio začetnik Stranke prava.

L

LABINSKA REPUBLIKA, 2. III 1921—8. IV 1921. Labinski su rudari, 2. III 1921, stupili u štrajk u znak protesta protiv nasilja talijanskih vlasti nad našim narodom u Istri i Trstu. Rudari su zaposjeli rudnike, osnovali »crvenu stražu«, svoju oružanu snagu, i sami upravljali proizvodnjom u rudnicima. Taj istup nazivamo Labinskom Republikom. Početkom aprila talijanske su vlasti oružjem skršile rudare. Protiv rudara organiziran je proces u Puli, ali su zbog velikog neraspoloženja našeg stanovništva u Istri prema talijanskim vlastima optuženi rudari morali biti oslobođeni.

LAGINJA, Matko (1852—1930), hrvatski političar, Istranin. Borio se za ujedinjenje Istre s Hrvatskom, a u Istri, kao poslanik Istarskog sabora, za priznanje nacionalnih prava istarskih Hrvata protiv Talijana. U vrijeme I svjet. rata, kada je rad na ujedinjenju jugoslavenskih zemalja u završnoj fazi, stoji na stanovištu samoopredjeljenja Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj. Kad je 29. X 1918. Hrvatski sabor u Zagrebu proglasio nezavisnost i Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (u Austro-Ugarskoj)

postao je povjerenik za Istru. L. je u novoj Kraljevini SHS (v.) imao izvjesnu političku ulogu.

LAJPCIŠKI PROCES, proces koji su organizirali nacisti u Leipzigu 1933. Neposredno nakon dolaska Hitlera na vlast požar je uništio zgradu parlamenta u Berlinu. Nacisti su za požar okrivili komuniste kako bi imali razloga ugušiti radnički pokret, a uistinu su ga sami podmetnuli. Jedan od najvažnijih optuženika bio je bugarski revolucionar, koji je tada živio u emigraciji u Njemačkoj, Georgi Dimitrov (v.). Dimitrov je na procesu pokazao izvanrednu sposobnost. U svojim govorima odbacio je sve optužbe protiv komunista i razotkrio nacizam. L. p. pokazao je svjetskoj javnosti pravo lice nacizma. Dimitrov je zajedno s još nekim drugovima morao biti oslobođen.

LAKONIJA, pokrajina na Peloponezu, centar Spartanske države.

LANGOBARDI, skupina germanskih plemena koja su, nakon kratkotrajnog zadržavanja u Panonskoj nizini, naselila u II polovini VI st. sjevernu i srednju Italiju. Tu su osnovali državu koju je srušio Karlo Veliki (v.), a zemlju Langobarda pripojio Franačkoj državi.

LAOKONT, legendarni svećenik Troje. Nagovarao Trojance da ne uvedu »Trojanskog konja«. Legenda kaže da su se zbog toga na njega rasrdili bogovi te poslali zmije koje su Laokonta i njegova dva sina udavile.

LAPČEVIĆ, Dragiša (1864—1939), političar, publicista, jedan od veoma poznatih socijalista u Srbiji prije I svjet. rata. L. je bio neumorni agitator

i organizator radničkog sindikalnog pokreta. Ušao i u KPJ, ali je već u decembru 1920. bio isključen. Poslije toga otvoreno surađuje sa socijalističkim političarima.

LAPIDARIJ (lat. lapis kamen), odio arheoloških muzeja u kojem su izloženi kameni spomenici; spremište u kojemu su pohranjeni.

LASSALLE, Ferdinand (1825—1864), njemački socijalista. Stajao na stanovištu da će socijalizam nastati uvođenjem općeg prava glasa kojim će radnička klasa doći na vlast i ostvariti socijalizam. Zaslužan za stvaranje prve njemačke radničke partije »Opće njemačko radničko udruženje« (1863), tada jedine radničke partije u Evropi.

LATIFUNDIJA (lat. latus prostran, fundus zemljište), veleposjed u starom Rimu, nastao uglavnom prisvajanjem državnog zemljišta. Latifundije su obrađivali robovi. I danas često naziv za veleposjede.

LATINI, stanovnici pokrajine Lacija, najvažnije pleme Italika. Živjeli su najprije organizirani u teritorijalne općine, od kojih postaje Rim.

LATINSKO CARSTVO, država nastala 1204. u IV križarskom ratu (v.) od većeg dijela Balkanskog poluotoka koji je dotad bio pod Bizantom. Prevlast u Latinskom Carstvu imali su Mlečani. Međutim, od samog početka L. C. nije imalo uvjeta za dulji opstanak. Moralo se boriti protiv preostalih dijelova Bizantskog Carstva, a vlastodršci su svojim postupcima izazivali nezadovoljstvo pokorenog stanovništva. Tako je L. C. već 1261. srušeno, kad je

bizantski car iz Nikeje gotovo bez borbe zauzeo Carigrad.

LAZAR HREBELJANOVIĆ, srpski knez (1371—1389). Još u vrijeme cara Dušana pripadao je visokom dvorskom plemstvu. Nakon Dušanove smrti uspio je ratovima i ženidbenim vezama okupiti mnoge srpske zemlje upravo u doba turskog prodora u Srbiju. Lazarova nastojanja da učvrsti centralnu vlast nisu dala značajnije rezultate. God. 1389. srpska se vojska na čelu s Lazarom sukobila na Kosovu polju s Turcima. U toj je bici i Lazar izgubio život (v. Kosovska bitka).

LEGISLATIVA, v. Podjela vlasti.

LEGITIMISTI, francuska riječ koja u užem smislu označuje pristaše direktne loze bivše vladajuće dinastije Francuske, Bourbona (Burbona); u širem smislu naziv za pristalice povratka dinastije na prijestolje bez obzira na mišljenje naroda i parlamenta.

LENJIN, Vladimir Iljić (1870—1924), veliki vođa ruskog i međunarodnog proletarijata, učenjak i državnik. Porodično mu je prezime Uljanov. Već sa 17 godina bio je uhapšen i isključen sa sveučilišta zbog sudjelovanja u studentskim demonstracijama. Istovremeno se već bavio marksizmom i postao marksist. Međutim, L. se nije bavio samo teorijom marksizma i u tom duhu pisao mnoge rasprave, nego je nastojao da i praktičnim radom podigne klasnu svijest ruskog radništva. Pod njegovim je utjecajem osnovan 1895, u Petrogradu »Savez borbe za oslobođenje radničke klase«, a 1898. i Ruska socijaldemokratska radnička partija (RSDRP). U to

se vrijeme Lenjin nalazio u progonstvu u Sibiru. Na II kongresu RSDRP, 1903, kad je L. već bio na slobodi, donesen je program i statut partije. Međutim, tu su se ispoljila dva krila: boljševici i menjševici (v.). Istovremeno L. u mnogobrojnim raspravama i člancima piše o ulozi partije i njenoj političkoj liniji. U tom se pogledu ističu »Što da se radi?«, »Korak naprijed, dva koraka natrag«. L. neprestano pomaže razvoj radničkog pokreta svojim teoretskim i praktičnim radom. U to se vrijeme ističe i u međunarodnom radničkom pokretu i u II internacionali u taboru one struje koja je ostala vjerna marksizmu i koja je zastupala potrebu revolucionarnog rušenja kapitalističkog društva.

Posebnu ulogu L. je imao u pripremi i organiziranju proleterske revolucije (v. Aprilske teze, Oktobarska revolucija). Kad je 25. oktobra (po starom kalendaru) 1917. buknula revolucija, L. je aktivno rukovodio revolucijom, pošto se neposredno prije toga ilegalno vratio u Petrograd. Bio je na čelu prve proleterske vlade i ostao na tom položaju sve do svoje smrti, 1924. Bilo je to najteže razdoblje sovjetske države kad je trebalo tekovine revolucije odbraniti od unutrašnjih i vanjskih neprijatelja (v. Intervencionisti), obnoviti i razviti razorenu privredu (v. NEP). Sve te zadatke L. je rješavao uz pomoć svojih najbližih suradnika i uz veliku podršku širokih slojeva čitave Rusije.

L. je bio organizator III, komunističke internacionale (v.). Napisao je mnogobrojna djela s područja filozofije, teorije države, politike. Dalje je razrađivao Marksovo naučavanje. Jedno od najznačajnijih djela iz područja ekonomike je »Impe-

rijalizam kao najviši stadij kapitalizma«, napisano 1916, izašlo iz štampe 1917, »Država i revolucija« objavljena je 1918.

Zahvaljujući neobično plodnom radu Lenjina, teoretskom i praktičnom, radnička klasa čitavog svijeta dobila je nove poglede i podsticaje u borbi za ostvarenje socijalizma. Na toj su osnovi jugoslavenski marksisti dalje razrađivali socijalističku teoriju.

LEVELERI (engl. levellers uravnjivači), političko-socijalna grupacija u engleskoj revoluciji XVII st. Na temelju shvaćanja da vlast proizlazi iz naroda traže opće pravo glasa i izjednačenje svih ljudi pred zakonom. Pokret levelera zahvatio je i vojsku, došlo je do pobune, ali ju je Cromwell ugušio (v.), a time je pokret bio uništen.

LIBURNI, značajno pleme Ilira (v.), u području između Raše u Istri, Zrmanje i Krke te na Kvarnerskim otocima. Vješti pomorci i gusari.

LIEBKNECHT (Libkneht), Karl (1871—1919), njemački socijalist, vođa onoga dijela Njemačke socijaldemokratske partije koja je stajala na Marksovim principima. Vodio odlučnu borbu za socijalizam, protiv naoružavanja Njemačke, protiv kolonijalnog porobljavanja. U svom se radu sve više razilazio sa službenim vodstvom SD partije Njemačke, a potkraj 1918. odvojio se i od nezavisnih socijalista kad je zajedno sa Rozom Luxemburg (v.) osnovao KP Njemačke. U siječnju 1919. izbio je ustanak u Berlinu sa ciljem uspostave socijalističke Njemačke. L. je ušao u vodeći organ ustanka. Nakon višednev-

nih borbi ustanak je ugušen a L. i R. Luxemburg (v.) bili su ubijeni.

LIGA NARODA, ili Društvo naroda, međunarodna organizacija osnovana 1920. na podsticaj predsjednika SAD Vilsona. Cilj je organizacije miroljubivo rješavanje svih međunarodnih sporova. Sjedište u Ženevi. Međutim, L. n. nije postala organizacija ravnopravnih naroda, u njoj su prevlast imale velike sile, a nije obuhvaćala ni SAD ni SSSR, iz nje je istupila Njemačka (nakon dolaska Hitlera na vlast). L. n. je učinila samo blijede pokušaje da zaustavi fašističku agresiju. Prestala djelovati stvarno već u početku II svjet. rata, a formalno 1946.

LINCOLN, Abraham (1809—1865), američki političar i predsjednik SAD. Bio je pobornik ukidanja ropstva. Kada je 1860. izabran za predsjednika, južne države SAD istupile su iz saveza i time započele građanski rat (v.). L. je 1863. proveo zakon o ukidanju ropstva. Nakon pobjede Sjevera Lincolna je ubio pristalica Juga.

LJUTIČI, slavenska plemena, nastavala su područje oko rijeke Odre. Već od IX st. bila su pod neprestanim udarom germanizacije i osvajačkih pohoda njemačkog plemstva. Rezultat toga bio je nestanak Ljutića već u XIV st., koji su djelomično uništeni, djelomično germanizirani.

LIONSKI USTANAK, ustanak tekstilnih radnika u Lyonu, 1831. Tom su se ustanku pridružili i ostali radnici, pa je to bio prvi veliki ustanak radničke klase u Francuskoj. Ustanak je ugušen, ali je 1834. došlo do novog ustanka. I ovaj je bio svladan. Me-

đutim, ti su ustanci pokazali da se u francuskom društvu rodila nova društvena snaga.

LONDONSKI UGOVOR, tajni ugovor između Vel. Britanije, Francuske i Rusije, s jedne strane, i Italije, sklopljen u Londonu 26. IV 1915. Njime se Italija obavezuje da će ući u rat na strani Antante, odnosno Trojnog sporazuma. Sile Antante priznaju Italiji pravo na južni Tirol, Trst, Goricu, Istru, Dalmaciju do Neretve te na dio Kvarnerskih otoka. Po ugovoru Italija će nakon rata dobiti i dio Albanije, neke posjede u tadašnjoj Turskoj te dijelove njemačkih kolonija. Bila je to prilična cijena kojom su sile Antante platile ulazak Italije u rat, a da neke ratne koristi od toga nisu ni imale. Međutim, L. u. povrijedio je osnovna prava naših naroda. Protiv tog ugovora poveo je odlučnu borbu Jugoslavenski odbor (v.). Nakon završetka I svjet. rata Italija nije mogla realizirati sve ono što je ugovorom trebala da dobije.

LOUVRE (Luvr), najprije kraljevska palača u Parizu; za vrijeme francuske buržoaske revolucije pretvorena u muzej. Danas je to jedan od najbogatijih muzeja na svijetu.

LUDISTI, pripadnici pokreta kojemu je, prema pričanju, bio začetnik Ned Ludd. U vrijeme industrijske revolucije (v.) u Engleskoj, potkraj XVIII i u početku XIX st., mnogi su radnici ostali bez posla. Smatrajući da su strojevi oni koji im oduzimaju kruh, počeli su po tvornicama razbijati strojeve i rušiti tvorničke zgrade. Protiv ludista bili su doneseni strogi zakoni koji su predviđali i smrtnu kaznu.

LUTHER, Martin (1483—1546), vjerski reformator u Njemačkoj, začetnik reformacije (v.), preveo Bibliju (v.) s latinskog na njemački jezik.

LUXEMBURG, Roza (1871—1919), njemačka socijalistkinja. Rođena u Poljskoj, djeluje najprije u socijalističkom pokretu Poljske, ali odlazi u emigraciju i nastanjuje se u njemačkoj. Tu se uključuje u socijalistički pokret Njemačke i postaje veoma aktivan član njemačke SD partije i uz Liebknechta (v.) vođa ljevice. Napisala je čitav niz djela iz područja socijalističke teorije, često zatvarana. God. 1918. jedan od osnivača KP Njemačke. Strijeljana nakon neuspjelog ustanka u siječnju 1919.

LUŽIČKI SRBI, današnji ostaci Polapskih Slavena, nastanjeni u DR Njemačkoj oko rijeke Spreve. Usprkos vjekovnoj germanizaciji uspjeli su sve do danas očuvati svoj jezik, pa i danas imaju razvijenu književnost.

Lj

LJETOPIS, povijesni zapisi u kojima su događaji unošeni kronološkim redoslijedom bez ulaženja u objašnjavanje. Ljetopisi su osobito u srednjem vijeku bili jedini zapisi povijesnih zbivanja, pa su nam danas dragocjeni izvori.

Ljetopis popa Dukljanina je naš najznačajniji izvor za hrvatsku i srpsku povijest do sredine XII st. Tu nisu događaji unošeni uvijek kronološkim redoslijedom. Tačno se ne zna ni tko je autor, da li je to jedan »pop Dukljanin«, ili je bilo više pisaca. I zapisani događaji više su legende nego stvarni povijesni događaji. Najstariji hrvatski prijevod poznat iz početka XVI st. sadrži prve 23 glave Ljetopisa. Lj. p. D. i danas je predmet naučnih rasprava.

LJUDEVIT POSAVSKI, knez Posavske Hrvatske (817—823). God. 819. podigao je ustanak protiv franačkog markgrofa Kadolaha. Ustanku su se pridružila i slovenska plemena i Timočani, međutim knez Dalmatinske Hrvatske, Borna, borio se protiv njega. Ustanak je imao veliki zamah. Franci su protiv ustanika uputili deset vojnih pohoda, koji su sve do

822. ostajali bez značajnijih rezultata. Tek 822. Lj. je bio primoran da napusti Sisak, svoj utvrđeni grad. Tražeći utočište u Bornina ujaka Ljudemisla, bio je od ovoga 823. ubijen.

Slom ustanka imao je značajnih posljedica. Posavska Hrvatska ostala je pod franačkom vlašću i tu je bio potpuno onemogućen prirodni razvoj te hrvatske oblasti u smislu razvitka države. Slovenska su plemena izgubila svoju samostalnost i odsad su bila izvrgnuta još većoj germanizaciji.

M

MADŽARONI, pristaše bezuvjetnog potčinjavanja Hrvatske Ugarskoj. Takav politički program imala je Hrvatsko-ugarska stranka, osnovana 1840, pa su ilirci njene pristaše nazivali madžaronima. Naziv m. upotrebljavao se kasnije za pristaše bana Khuena Hedervaryja.

MAGELLAN, v. Velika geografska otkrića.

MAGI, kaldejski svećenici-astrolozi. Astronomsko znanje ovih svećenika bilo je protkano religioznim tumačenjima. Oni su tvrdili da se po zvijezdama može saznati budućnost (to nadriučenje zove se astrologija).

MAGINOTOVA LINIJA, sistem utvrda koje su između dva svjetska rata uz goleme troškove izgradili Francuzi uzduž njemačke granice. M. l. je dobila ime po tadašnjem francuskom ministru rata (André Maginot) koji je rukovodio njenom izgradnjom.

MAGISTRAT, gradska uprava u nekim zemljama. Kod starih Rimljana m. znači državnu službu.

MAGISTRATURE, visoke državne službe u starom Rimu. Širenjem države povećavao se broj odgovornih službenika (magistrata), jer je njezina uprava postojala sve složenija. Među najvažnijima bila su dva konzula na čelu države. Kad je država bila u opasnosti, jedan je od njih po odredbi senata imenovao diktatora. Njegova je vlast bila neograničena, ali je trajala samo 6 mjeseci. Pretori su sudili a cenzori su procjenjivali imetak građana i dijelili ih na imovne razrede, određivali tko će biti član senata i nadzirali vladanje građana. Edili su se brinuli za red u Rimu i prehranu njegova pučanstva te za priređivanje javnih igara. Kvestori su upravljali državnom blagajnom. M. su bile izborne i vremenski ograničene.

MAGNA CARTA LIBERTATUM, povelja koju je 1215. izdao plemstvu i svećenstvu engleski kralj Ivan bez Zemlje (1199—1216). Povelja sadrži 63 članka i znatno ograničava kraljevu vlast. Ona je sadržavala i odredbe da nitko ne može biti držan u zatvoru bez sudske presude, da se novi porezi mogu pobirati samo uz pristanak Velikog vijeća, da se gradovima priznaju stari privilegiji, a crkvi slobodan izbor poglavara. Posebni odbor od 25 članova nadzirao je održavanje odredaba povelje, pa je mogao i silom natjerati kralja da ih poštuje.

MAGNATI, feudalci s velikim zemljišnim posjedima i velikim prihodima. Utjecaj u političkom životu temeljili su na svom bogatstvu. U kapitalističkom sistemu tako se nazivaju najkrupniji kapitalisti (financijski m.).

MAJORAT, nasljedni red po kojem sav imetak prelazi u ruke pokojnikova najstarijeg sina ili na najstarijega u rodbini. M. se javio u feudalizmu, a svrha mu je bila da se očuva moć starih plemićkih rodova.

MAJORDOM, nadstojnik kraljevskog dvora u franačkoj državi u vrijeme Merovinga. Kad su kraljevi te dinastije oslabili i postali zavisni od moćnih velikaša, prestali su da sudjeluju u upravi zemlje, pa je sva vlast prešla u ruke upravnika dvora, majordoma. Do osobite moći uzdigao se početkom VIII st. majordom Karlo Martel.

MAJSKA DEKLARACIJA, zahtjev poslanika Jugoslavenskog kluba (sačinjavali su ga poslanici iz Slovenije, Istre i Dalmacije) u Carevinskom vijeću u Beču, podnesen 30. V 1917, u kojemu se traži sjedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u Monarhiji u jedno državno tijelo pod žezlom habsburške dinastije. Deklaraciju je podnio predsjednik kluba Anton Korošec. Ona je izrazila mogućnost rješenja jugoslavenskog pitanja u okviru Monarhije, što je bilo u skladu s težnjama konzervativnih krugova. Ipak je M. d. podstaknula intenzivnu političku aktivnost među Južnim Slavenima u toku 1918. Ta je aktivnost postepeno pripremala duhove za predstojeći slom Monarhije potkraj listopada 1918.

MAJSKI PREVRAT, oficirski puč u Srbiji 1903. kojim je zbačen s prijestolja kralj Aleksandar Obrenović (1889—1903). Ohrabrena nezadovoljstvom naroda, grupa oficira-zavjerenika pod vodstvom Dragutina Dimitrijevića-Apisa prodrla je u noći između 29. i 30. V 1903. u kraljev dvor. Kralj i kraljica su

ubijeni, a zavjerenici i s njima povezani buržoaski političari proglasili su za kralja Petra Karađorđevića. M. p. nije značio samo promjenu dinastije. On je doveo do uspostave parlamentarnog režima u Srbiji i do promjena u vanjskoj politici (zaoštravanje odnosa s Austro-Ugarskom). Tako je m. p. obilježio značajnu prekretnicu u historiji Srbije i Balkana uopće.

MAKEDONISTI, naziv koji je bugarska buržoazija potkraj XIX st. dala makedonskoj inteligenciji, pobornicima makedonskog narodnog jezika. U borbi protiv grčke, a kasnije i bugarske crkve i buržoazije, koje su u školi i kulturnom životu širile svoj jezik, m. su isticali zahtjev za uvođenje makedonskog jezika. Sami su se osjećali Makedoncima i odlučno su odbijali i pomisao da pripadaju bugarskoj naciji.

MAKIJAVELIZAM, načela političke djelatnosti koja je zastupao talijanski političar i državnik Nicolo Machiavelli (1469—1527): dozvoljena su sva sredstva da se stvori jaka vlast u državi, koja se može postići samo energičnom akcijom, snagom i požrtvovnošću; državnika ili političara ne smije ništa sputavati i sprečavati u njegovu radu da ostvari postavljeni cilj (»cilj opravdava sredstvo«). Ta načela Machiavelli je izložio u svom djelu »Il principe«.

MALA ANTANTA, sporazum između Čehoslovačke, Rumunjske i Jugoslavije zaključen na inicijativu Francuske poslije prvoga svjetskog rata kako bi se u srednjoj i jugoistočnoj Evropi održalo novostvoreno stanje. M. a. postojala je do 1939, tj.

do njemačke okupacije Čehoslovačke, koja je u tom savezu imala najveći utjecaj.

MAMELUCI, tjelesni stražari egipatskih i perzijskih vladara u srednjem vijeku. U ratu zarobljeni bijelci (turskog ili kavkaskog porijekla) uvrštavani su u vojsku, pretežno u tjelesnu gardu. S vremenom domogli su se visokih položaja, pa se mamelučki emir Kotus 1250. proglasio sultanom Egipta. Mamelučku vlast u Egiptu dokrajčio je turski sultan Selim I 1517.

MANIFEST KOMUNISTIČKE PARTIJE, v. Komunistički manifest.

MANUFAKTURA, radionica u kojoj se radi ručnom tehnikom (lat. manus ruka i facere raditi). M. se javlja u XV st. i predstavlja prvi oblik kapitalističke proizvodnje. U njoj su radili najamni radnici za poduzetnika koji je, koristeći njihovu radnu snagu, gomilao kapital. U manufakturi je bila provedena podjela rada, tj. svaki je radnik obavljao samo jedan dio posla u procesu proizvodnje neke robe. Time je proizvodnja bila znatno ubrzana i povećana. Manufakture su se osobito osnivale nakon velikih geografskih otkrića (v.), kada se razvila živa trgovina između Evrope i novih kontinenata i kada se potrebe svjetske trgovine više nisu mogle zadovoljiti cehovskom proizvodnjom. Podjela rada u manufakturi uvjetovala je dalji napredak proizvodnih snaga i prelaz na mašinsku proizvodnju (v. Industrijska revolucija). Organizacija manufakturne proizvodnje i kapitalističke trgovine zahtijevala je velika materijalna sredstva do kojih je buržoazija

najčešće dolazila nasilnim putem (v. Prvobitna akumulacija kapitala).

MARAT, Jean Paul (1743—1793), francuski revolucionar, po zanimanju liječnik. Bavio se publicistikom, a po izbijanju buržoaske revolucije sasvim se posvetio politici. Bio je nepomirljivi branilac prava naroda stečenih revolucijom i borac za njihovo proširenje, pa je u masama nazvan »prijatelj naroda«. Za jakobinske diktature ubila ga je Charlotte Cordey (13. VII 1793).

MARATONSKA BITKA, bitka u vrijeme grčko-perzijskih ratova kod mjesta Maratona u Atici 490. g. pr. n. e., u kojoj su Perzijanci pretrpjeli težak poraz. Jedan grčki vojnik otrčao je u Atenu, ali kad je javio radosnu vijest, srušio se mrtav.

MARINKOVIĆ, Ivo (1905—1943), revolucionar, narodni heroj. Rođen je u Sutivanu na Braču. Kao profesor službovao u Požarevcu, Valjevu i Koprivnici. Zbog svojih naprednih shvatanja često je bio proganjan. G. 1935. kao komunista osuđen je na 3 godine robije. Od 1939—41. bio je sekretar Okružnog komiteta KPJ za Karlovac, Kordun i Baniju i jedan od organizatora ustanka u tom kraju. Učestvovao je u borbama na Kozari. U oktobru 1942. došao je ilegalno u Zagreb te je organizirao prebacivanje Vl. Nazora i I. G. Kovačića na oslobođeni teritorij. Otkriven od ustaša uhapšen je i ubijen.

MARKA, veća oblast uz granicu Franačke kojom je upravljao markgrof. U Njemačkoj se naziv m. upotrebljavao i za općinsko zemljište koje je pripadalo svim članovima seoske zajednice. Za općinske pašnjake upotrebljavao se i naziv »gmajna«.

MARKGROF, v. Marka.

MARKOMANI, germansko pleme koje je s Kvadima sredinom II st. n. e. izvršilo prvu provalu preko granice (limesa) na teritorij Rimskog Carstva. Potisnuo ih je car Marko Aurelije.

MARKOV PROTOKOL, zapisnik o dogovoru između radićevaca i radikala potpisan sredinom aprila 1923. u Zagrebu. Nazvan je tako po radikalu Marku Đuričiću koji je (uz V. Janjića) pregovarao sa Stj. Radićem. Radikali su se obavezali da će obustaviti diobu države na nove administrativne jedinice i poboljšati administraciju, a Stj. Radić da neće sa svojim zastupnicima dolaziti u Skupštinu. Tako su radikali mogli sastaviti vladu i osigurati izbor predsjednika Skupštine svojoj stranci, što im je omogućilo da zadrže vladajuće pozicije u državi.

MARKOVIĆ, Svetozar (1846—1875), srpski socijalista. Studirao je tehniku u Beogradu, Petrogradu i Zürichu. Vrativši se u Srbiju razvio je veliku aktivnost koja ga je dovela pred sud i u požarevačku kaznionicu. Nakon izlaska na slobodu, teško bolestan umire u Trstu 26. II 1875. U Rusiji M. se upoznao s djelima Hercena, Černiševskog i Dobroljubova, a u Švicarskoj s djelima Marksa i Engelsa. Po povratku u Srbiju M. je već umjereni socijalista. U vrijeme njegova djelovanja radništvo se u Srbiji pretežno sastojalo od zanatlijskih radnika i propalih obrtnika, a građansko društvo nije još bilo do kraja izgrađeno. Pod utjecajem teorije Černiševskog M. je u svojim razmatranjima o promjeni društvenog uređenja u Srbiji tražio preskakivanje kapitalizma, smatrajući osnovom novog društva staru

srpsku porodičnu zadrugu. On prihvaća marksističko učenje samo za razvijene kapitalističke zemlje, dok za Srbiju smatra da iz svoje privredne zaostalosti može neposredno preći u socijalizam. Markovićeva rješenja društvenih pitanja bila su mješavina marksizma i ruskog socijalizma, ali s mnogo originalnosti. Njegova kritika srp. društvenog i političkog života bila je tačna i opravdana. On je kritikovao monarhiju smatrajući je, kao socijalista, nedemokratskom ustanovom. Ustajao je protiv činovničkog aparata koji u službi buržoazije ugnjetava narod. U pogledu odnosa među balkanskim narodima M. je izrazio misao njihova udruživanja u balkanski savez, koji bi nastao kao dogovor pojedinih slobodnih općina. Njegovo najznačajnije djelo je »Srbija na istoku«. Napisao je velik broj novinskih članaka i pokrenuo nekoliko socijalističkih listova (»Radenik«, prvi socijalistički list u Srbiji 1871, »Javnost«, »Oslobođenje«).

MARKS, Karl (1818—1883), osnivač naučnog socijalizma. Po završenoj gimnaziji odlazi na studij filozofije u Bonn, a zatim u Berlin. Već tada sudjeluje u političkim akcijama naprednih studenata. Disertacijom iz grčke filozofije M. je postigao doktorat filozofije (1841). Odmah zatim postao je član redakcije i suradnik »Rajnskih novina« u Kölnu. Potkraj 1842. preuzima uredništvo lista i daje mu vrlo radikalan pravac. Kada je zaprijetila opasnost da će list biti zabranjen, M. napušta redakciju i odlazi u Pariz (1843), gdje studira spise franc. utopijskih socijalista. Početkom 1846. M. odlazi u Belgiju, a zatim u Englesku gdje živi do kraja života.

Na idejno formiranje Marksa utjecala je njemačka filozofija, prije svega Hegelova dijalektika. Podvrgavši kritici djela francuskih utopijskih socijalista, M. je od njih prihvatio ono što je smatrao ispravnim. M. je proučavao i djela engleskih političkih ekonomista (Adam Smith, David Ricardo) koji su razotkrili klasni karakter kapitalističke privrede i činjenicu da buržoazija dobiva profite na račun neplaćenog rada radnika. Međutim, dok su oni kao buržoaski teoretičari objašnjavali kapitalizam kao konačni društveni sistem, M. je u zajednici s Engelsom (v.) ustvrdio da je taj sistem samo jedna faza u razvoju društva koje se neprestano razvija. U brojnim djelima M. je izložio teoriju naučnog socijalizma (v.), a razvijao je i veliku djelatnost kao aktivni organizator međunarodnog proletarijata (v. Savez komunista, Internacionala). M. je napisao mnoga djela (Njemačka ideologija, Bijeda filozofije, 18. brimer Luja Bonaparta, Revolucija i kontrarevolucija, Klasne borbe u Francuskoj od 1848—51, Građanski rat u Francuskoj). U zajednici s Engelsom sastavio je Manifest Komunističke partije (v.). Glavno i najznačajnije Marksovo djelo je Kapital u kojemu je izložio ekonomsku teoriju kapitalizma, analizu njegova funkcioniranja i nužnost njegova sloma.

MARMONT, August-Frederic-Luis (1774—1852), franc. maršal, guverner Ilirskih provincija (v.).

MAROKANSKE KRIZE, međunarodna zategnutost na početku XX st. izazvana sukobom između Njemačke i Francuske u vezi s prisvajanjem Maroka. Prva kriza izbila je 1905. kada se Engleska

sporazumjela s Francuskom i prepustila joj Maroko. Njemačka je nastojala da to osujeti. No, međunarodna konferencija u Algecirasu (Alhesiras) u Španiji zaključila je da Maroko formalno ostaje nezavisan s tim da se njegove financije stavljaju pod međunarodnu kontrolu a organizacija policije povjerava Francuskoj i Španiji. Nova kriza izbila je 1911. Tada je Francuska okupirala marokansku prijestolnicu Fez, a Njemačka je na to uputila pred Agadir ratni brod »Panter«. Njemačka je na kraju pristala na francuski protektorat nad Marokom, a za uzvrat je dobila jedan dio Konga.

MARSELJEZA, francuski bojni marš iz 1792. Autor riječi i melodije Claud Joseph Rouget de Lisle. Pjesma je brzo postala popularna. Pjevali su je i dobrovoljci iz Marsaillea kad su došli u pomoć pariskim revolucionarima, pa je po njima dobila ime. U oktobru 1792. proglašena je himnom republike, a 14. VII 1795. nacionalnom himnom.

MARSELJSKI ATENTAT, ubistvo kralja Aleksandra I Karađorđevića i franc. min. vanj. poslova L. Barthoua 9. X 1934. u Marsailleu. Atentat je izveden prilikom službene posjete kralja Aleksandra Francuskoj, a izvršila ga je ustaška emigracija podržana od Italije i Mađarske. Iako je u istrazi bila ustanovljena krivica Ante Pavelića (kasnije ustaški »poglavnik« u tzv. NDH), Italija je odbila da ga izruči.

MARTOVSKA REVOLUCIJA, građanski revolucionarni ustanci u njemačkim zemljama i Austriji 1848. Nakon februarske revolucije u Parizu, kojom je zbačena Julska monarhija, val revolucije zahva-

tio je najprije južnonjemačke države. 13. III 1848. izbio je ustanak u Berlinu, a 18. III u Beču. Revolucionarno gibanje zahvatilo je sve dijelove Monarhije. U zbivanjima su sudjelovali i seljaci, osobito u juž. Njemačkoj.

MARTURINA, daća koju su kmetovi u Slavoniji plaćali svom feudalnom gospodaru od selišta, u različitoj visini. Od marturine se odvajala 1/10 za crkvu, a ostalo su dobivali: 2/3 kralj, 1/3 vlastelin. Ponekad se kralj odricao svog dijela u korist vlastelina.

MARX, Karl, v. Marks.

MASARYK, Tomaš (1850—1937), prvi predsjednik Republike Čehoslovačke. Kao profesor filozofije na praškom Filozofskom fakultetu bio je učitelj napredne omladine (v.). Na Friedjungovu procesu (v.) 1909. oštro je istupio protiv austrijske i mađarske politike prema Slavenima. Potkraj 1914. odlazi u emigraciju i razvija intenzivnu djelatnost u cilju osnivanja čehoslovačke države. Tu osniva Narodni savjet, koji se potkraj rata pretvara u Privremenu čehoslovačku vladu. Nakon proglašenja republike 14. XI 1918. M. je izabran za njenog prvog predsjednika i na tom je položaju ostao do 1935. Veoma je snažno utjecao na mladu intelektualnu generaciju u Hrvatskoj potkraj XIX i na početku XX st., koja je nakon spaljivanja mađarske zastave u Zagrebu 1895. nastavila studije u Pragu (Stj. Radić, Sv. Pribičević i dr.).

MASLEŠA, Veselin (1906—1943), marksistički teoretičar i publicista. Aktivno je sudjelovao u revolucionarnom radničkom pokretu te je često bio

hapšen i proganjan. Njegov naučni i političko-publicistički rad bio je veoma opsežan. Objavio je oko 100 radova u časopisima i 2 veće studije (Mlada Bosna, Svetozar Marković). Sudjelovao je u narodnoj revoluciji od 1941. godine. Na oslobođenom teritoriju izdavao je listove »Slobodu« i »Narodnu borbu«, a zatim je postao član redakcije »Borbe« i »Narodnog oslobođenja«. Poginuo je u V neprijateljskoj ofenzivi kao član Izvršnog odbora AVNOJ-a. Proglašen je narodnim herojem.

MASTABE, grobnice u starom Egiptu koje su se nalazile oko piramida raspoređene u strogoj simetriji. U njima su se pokapali faraonovi rođaci, dostojanstvenici i visoki činovnici.

MATHAUSEN, v. Koncentracioni logori.

MATICA DALMATINSKA, književno društvo osnovano u Zadru 1862. sa zadatkom da izdaje književna djela na narodnom jeziku i tako utječe na buđenje nacionalne svijesti u Dalmaciji. Njen prvi predsjednik bio je Božidar Petranović. U radu društva sudjelovali su svi istaknuti prvaci narodnog preporoda u Dalmaciji (M. Pavlinović, M. Klaić i dr.). Odmah po osnutku Matice pokrenut je »Narodni kalendar«, koji je izlazio više od 40 godina. God. 1901. počinje izlaziti »Glasnik Matice Dalmatinske«. Pored književnih M. d. je izdavala i naučna djela.

MATICA HRVATSKA, književno društvo u Hrvatskoj osnovano u vrijeme ilirskog pokreta 1842, u početku pod nazivom »Matica ilirska« u sastavu zagrebačke Ilirske čitaonice. Nakon prestanka rada čitaonice 1850. Matica ilirska počela je raditi samo-

stalno. Kao svoju prvu knjigu objavila je 1844. Gundulićev »Osman«, a zatim Demetrovu »Teutu« i Gundulićeve »Različite pjesme«. Od 1842. izlazi njen književni zbornik »Kolo« (pokrenuli su ga Vraz, Rakovac i Vukotinović). Za vrijeme apsolutizma Matica je pokrenula časopis »Neven«, a od 1869. »Vijenac«. Na čelu Matice nalazili su se naši poznati kulturni i politički ljudi kao J. Drašković, A. Vranicani i I. Mažuranić. 1874. Matica mijenja ime u Matica hrvatska. Od 1875. predsjednik joj je I. Kukuljević i od tada ona razvija veću djelatnost na izdavanju originalnih djela najboljih hrvatskih književnika i prevodne literature iz klasičnih i drugih jezika. M. h. je tako postala jedna od najzaslužnijih i najznačajnijih kulturnih ustanova u Hrvatskoj. Poslije oslobođenja M. h. nastavila je svoju uspješnu djelatnost, a 1960. u zajednici s Maticom srpskom (v.) izdala je novi Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika i pokrenula Rječnik hrvatskosrpskoga suvremenog književnog jezika.

MATICA SRPSKA, književno društvo osnovano u Pešti 1826. sa zadatkom da širi književnost i prosvjetu među srpskim narodom. Osnivač Matice bio je Jovan Hadžić. M. s. je odmah prihvatila časopis »Letopis« koji je počeo izlaziti 1825. Življi rad razvila je od 1846, kada je primila ostavštinu Save Tekelije. God. 1864. M. s. je preselila svoje sjedište u Novi Sad. Tada je proširila svoju djelatnost i na prevodnu literaturu, raspisivanje nagrada za književna djela i osnivanje biblioteka. Izbijanjem prvoga svjetskog rata M. s. je morala obustaviti svoj rad. Po završetku rata M. s. je obnovljena i tada

daje inicijativu za svestrano proučavanje Vojvodine, pa njena izdanja pored prosvjetnog imaju i naučni karakter. M. s. djeluje i danas kao važna kulturna ustanova, izdaje svoj časopis »Letopis« te druga književna i naučna djela.

MATRIJARHAT, razdoblje u prvobitnoj zajednici kada su prevlast u rodu imale žene i kada se porijeklo djece određivalo jedino po majci. Prevlast žena bila je uvjetovana niskim stupnjem proizvodnih snaga. Žene su u privrednom pogledu više pridonosile zajednici. One su se bavile primitivnim ratarstvom i opskrbljivale su rod hranom. Ratarstvo je bilo sigurnije za prehranu roda od nesigurnog lova kojim su se bavili muškarci. Žene su se bavile i pripitomljavanjem životinja i domaćinstvom.

MAURI, muslimanska plemena na sjeverozapadu Afrike (u Maroku, Alžiru i Tunisu), nastala miješanjem antičkih Maura s Kartažanima, Rimljanima, Vandalima i Arapima. M. su u VIII st. prešli na Pirinejski poluotok i tamo osnovali Kordovski kalifat (1750). Istjerivanje Maura iz Španije (v. Rekonkvista) potrajalo je sve do kraja XV st.

MAZZINI, Giuseppe (1805—1872), tal. revolucionar i političar, predstavnik talijanske revolucionarne buržoazije, osnovao tajno političko društvo Mlada Italija kome je bio cilj ujedinjenje Italije u jedinstvenu republiku podizanjem oružanog ustanka protiv Austrije. Tražio je oslonac u liberalnom plemstvu kao i među demokratskim gradskim elementima. U vrijeme revolucije 1848. bio je član trijumvirata u Rimskoj Republici. M. je bio najpo-

pularniji predstavnik i ideolog nacionalne ideje u Evropi.

MAŽURANIĆ, Ivan (1814—1890), hrv. političar i pjesnik. G. 1848. postao je zastupnik u Hrvatskom saboru i bio je glavni redaktor novih zakona. Nakon pada Bachova apsolutizma (v.) član je banske konferencije, a od 1861—65. dvorski kancelar. Od 1873—80. bio je hrvatski ban. U književnosti je poznat kao pjesnik epa Smrt Smail-age Čengića. U političkom radu prije Hrvatsko-ugarske nagodbe zastupao je ideju o potrebi sporazuma između Hrvata i dvora. S tim je programom osnovao 60-tih godina Samostalnu narodnu stranku. Smatrao je da će suradnja s dvorom najbrže dovesti do sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Poslije 70-ih godina M. prihvaća suradnju s Madžarima. Za njegova banovanja izvršena je modernizacija Hrvatske prema potrebama kapitalističkog razvoja. Izvršena je reforma pravosuđa, političke uprave i školstva, a 1874. osnovano je i Sveučilište u Zagrebu.

MECENAT, bogati prijatelj rimskoga cara Augusta koji je u svom domu okupljao književnike i pomagao ih novcem. Danas je mecena čovjek koji pomaže književnost i umjetnost.

MEDICI, tal. porodica u Firenzi koja je odigrala značajnu ulogu u političkoj i kulturnoj historiji srednjovjekovne Italije. Iz te porodice bili su i neki rimski pape (Klement VII, Leon X). Naročito je poznat Lorenzo Il Magnifico (1449—92), koji je u velikoj mjeri pomagao umjetnost i nauku te i sam kao književnik i pjesnik sudjelovao u renesansnom pokretu.

MEĐUNARODNI SOCIJALISTIČKI BIRO, središnja kancelarija Druge internacionale u Bruxellesu, iz koje su se partijama-članicama odašiljali kongresni materijali i gdje se prikupljao materijal o razvoju radničkog pokreta između dva kongresa. Biro nije imao funkciju izvršnog organa Internacionale.

MEKSIČKA REVOLUCIJA, izbila 1910. g. protiv diktature predsjednika Diaza, koji je u dugom periodu svoje vladavine (1877—80 i 1884—1911) omogućio bogaćenje veleposjednika i stranih kapitalista. To je dovelo do velike bijede stanovništva, osobito seljaka. Vođe partizanskih odreda osiromašenih seljaka bili su Pancho Villa i Emilio Zapata. Oružane borbe trajale su sve do 1917. kada je, pod predsjednikom Carranzom, donijet novi ustav.

MENJŠEVICI, krilo Ruske socijaldemokratske radničke partije koje se postepeno razvilo u zasebnu partiju. Na kongresu 1903, na kome se rješavalo o partijskom programu i statutu, m. su se izdvojili kao partijska manjina (menjše manje). M. su odbacili opravdanost partijske discipline i obaveznog članstva u jednoj od partijskih organizacija. Iako su se razišli s boljševicima u pitanjima partijskog statuta i taktike, ipak su se s vremenom među njima ispoljile i ideološke razlike. M. su se smatrali marksistima, ali su zastupali mišljenje da društvo ide u socijalizam prirodnom evolucijom. Smatrali su da je Rusija kao agrarna zemlja nezrela za socijalizam, pa treba najprije proći kroz kapitalističku fazu razvoja. Među vođama ističu se Martov i Martinov. Ovoj je grupi dugo pripadao i Trocki. U

1917. g. od februara do Kornjilovljeve pobune sačinjavaju s eserima većinu sovjeta. Diskreditirali su se podrškom i učešćem u privremenoj vladi. Poslije oktobra m. prilaze kontrarevoluciji.

MERKANTILIZAM, ekonomska politika koju su vodili evropski vladari u XVI i XVII st., a glavno joj je obilježje pomaganje proizvodnje kako bi se ostvario veći izvoz od uvoza. Države su nastojale da što manje kupuju, a što više prodaju, kako bi zadržale u zemlji što veću količinu novca. Stoga je država pomagala manufakture (v.) i trgovačka društva, poboljšavala prometne veze, ukidala unutrašnje carine, a uvodila ih na robu iz inozemstva. Osnovni izvor bogatstva bila je trgovina, pa je m. odrazio interese trgovačkog kapitala u epohi koja je prethodila industrijskom kapitalizmu.

MEROPSI, zemljoradnici u srednjovjekovnoj srpskoj državi koji su obrađivali zemlju crkve, vladara ili feudalca uz obavezu da određeni broj dana u godini rade na gospodarevoj zemlji. Imali su obaveze i prema crkvi i državi. Bili su slobodni ljudi, a mogli su biti i vlasnici zemlje.

MEROVINZI, dinastija koja je osnovala franačku državu i njome vladala od kraja V do sredine VIII st. Ime je dobila po Merovehu, vođi salijskih Franaka, koji se na strani Rimljana borio protiv Huna na Katalaunskim poljima (451). Osnivač franačke države bio je član te dinastije Klodvig (486—511).

MIHANOVIĆ, Antun (1796—1861), autor hrvatske himne i pisac značajnog spisa »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku« (1815), u kojem se zalagao za narodni jezik.

MILADINOV, Dimitrije (1810—1862) i Konstantin (1830—1862), makedonski preporoditelji i borci za uvođenje makedonskog jezika u škole i crkveno bogoslužje. D. je bio učitelj i sakupljač narodnih umotvorina. Osumnjičen da je ruski špijun, bačen je u tamnicu u Carigradu gdje je i umro. K. se školovao u Ateni i Moskvi, objavio je 15 pjesama s temom o rodnom kraju. Strossmayer mu je omogućio štampanje u Zagrebu velikog zbornika makedonskih narodnih pjesama. Da pomogne bratu, odlazi u Carigrad, ali je tamo i on, zatvoren umro.

MILANSKI EDIKT, ukaz dvojice rimskih careva, Konstantina i Licinija, objavljen u Milanu 313. po kojemu je kršćanska vjera postala ravnopravna sa svim ostalim vjerama u rimskoj državi.

MILETIĆ, Svetozar (1826—1901), srpski političar, predstavnik liberalne buržoazije u Vojvodini. Bio je biran za zastupnika u Hrvatskom i u Ugarskom saboru. Od 1860. zalagao se za uređenje Vojvodine kao srpske autonomne pokrajine u okviru Ugarske sa srpskim jezikom kao službenim. Zastupao je savez s Mađarima protiv bečkog apsolutizma. Smatrao je da treba srušiti Tursko Carstvo, a kasnije dolazi do uvjerenja da treba slomiti i Austro-Ugarsku. Na ruševinama Turske i habsburške monarhije ostvarila bi se tada balkanska konfederacija. G. 1866. pokrenuo je list »Zastava«, a 1869. osnovao je Srpsku slobodoumnu narodnu stranku. Zbog svojih radikalnih pogleda M. je bio hapšen i zatvaran. Bio je pobornik demokratskih prava i podvrgao je oštroj kritici vladavinu Obrenovića u Srbiji.

MILITARIZAM, politika naoružanja i pripremanja na rat. Poznat je pruski m. za Fridricha II, koji je zbog vojnih potreba iscrpljivao ekonomsku snagu zemlje. On je nastojao da pruska vojska bude uvijek spremna za nove osvajačke akcije. Do krajnjih granica m. se razvio u vrijeme fašizma (v.).

MILUTINOVIĆ, Ivan (1901—1944), revolucionar, narodni heroj. Rođen u selu Cerovicama kraj Titograda. Za vrijeme studija prava u Beogradu rukovodio je udruženjem marksista. Član KPJ od 1923. Često je hapšen, a 1929. osuđen na 7 godina robije i naknadno još na 2 godine (zbog borbe za poboljšanje uvjeta života robijaša). Po izlasku s robije M. je postao član CK KPJ, ali je ubrzo ponovno uhapšen i otpremljen u logor Bileće, gdje ostaje do maja 1940. Učestvovao je u radu V zemaljske konferencije u Zagrebu na kojoj je izabran u Politbiro CK KPJ. Nakon izbijanja narodnog ustanka M. organizira partizanske odrede u zap. Srbiji. Sudjelovao je na savjetovanju u Stolicima. Od oktobra 1941. djeluje u Crnoj Gori. Učestvovao je u stvaranju AVNOJ-a i prisustvovao I i II zasjedanju. Bio je povjerenik za trgovinu i industriju NKOJ-a (v.). G. 1943. proizveden je u čin general-lajtnanta NOV. Poginuo je na Dunavu tri dana nakon oslobođenja Beograda. Za narodnog heroja proglašen je 1945.

MINHENSKI SPORAZUM, v. Münchenski sporazum.

MINISTERIJALCI, konjanici ili dvorani u službi njemačkih feudalaca, biskupa i vladara. Javljaju se u XI st.; najprije su uzimani za upravitelje ima-

nja i čuvare lične sigurnosti gospodara, najčešće iz redova neslobodnih ili poluslobodnih podanika. Službu su im naplaćivali posjedom, a s vremenom su postali slobodni. Od njih se najviše razvio viteški stalež.

MITOLOGIJA, skup mitova.

a) grčka m. sadrži motive koje je najčešće oblikovao narod, jer je svećenički stalež u Grčkoj bio slabo razvijen. Oni se odlikuju svježinom i ljepotom. Obradili su ih i opjevali pjesnici, pisci tragedija, filozofi i povjesničari. Prema Homeru, svijet je potekao iz pravode koju zove Okean. Hesiod je zabilježio da je u početku bio Kaos (nered). Od Kaosa je potekla božica Gea, a njen sin je bio bog Uran. U zapletenim odnosima, svađama, otimanju vlasti i razračunavanjima, najzad je ostao pobjednik Zeus, sin Krona i Reje, unuk Uranov. Zeus i bogovi i njegova pokoljenja živjeli su na Olimpu. On je zadržao vlast nad nebom i zemljom, bratu Posejdonu dao je vlast nad morem, a bratu Hadu nad podzemljem. Zeusova žena zvala se Hera. On je bio otac mnogih bogova i heroja. Značajniji su: Apolon, bog svjetlosti i poezije, Hefest, bog vatre, Ares, bog rata, Atena, božica mudrosti, Demetra, božica ratarstva, Dionis, bog vina, Hermes, bog trgovine, Artemida, božica divlje prirode i Afrodita, božica ljepote. Na svojim gozbama bogovi su jeli božansko jelo ambroziju i pili nektar. Među grčkim mitovima ističu se i oni o herojima kojima su Grci pripisivali velika djela u borbi s prirodom (Heraklo, Prometej, Tesej, Edip).

b) rimska m., za razliku od grčke, bila je veoma siromašna. Najviši bog je Jupiter, staro italsko božanstvo neba, svjetlosti, kiše i munje. Ostali značajniji bogovi bili su: Mars, bog rata, Vesta, božica domaćeg ognjišta, Venera, božica vrtova i prirode u cvatu, Minerva, zaštitnica obrta, Dijana, božica prirode, Cerera, božica zrelih usjeva, Flora, božica cvijeća, Silvan, bog šuma, Faun, zaštitnik pastira. Pod utjecajem Grka, počevši od IV st. pr. n. e., Rimljani su počeli svoje bogove zamišljati u ljudskom liku. Kasnije su se glavni rimski bogovi potpuno izjednačili s grčkim.

c) slavenska m. zasniva se na borbi između dobra i zla, između dana i noći, ljeta i zime, što u stvari odražava sukob između života i smrti. Kako su se najviše bavili ratarstvom, Slaveni su pridavali osobito značenje prirodnim pojavama o kojima je ovisila plodnost njihovih polja. Dobri bogovi vladali su od proljeća do potkraj jeseni, a zli od nastupa zime do proljeća. Glavni bog Perun javlja se u proljeće prvim gromom i pušta blagu kišu. Ostala božanstva su: Morana, božica tmine, kojom je okovala zemlju, Dažbog, bog topline, Veles, bog stada, Striborg, bog vjetra, Lada ili Vesna, božica proljeća, Deva, božica plodnosti. Kod Polapskih Slavena vrhovni bog zvao se Svetovid, a uz njega su se štovali Triglav i Radgost. Stari Slaveni vjerovali su i u riječne duhove, vile, vukodlake, vještice i zmajeve. Glavne su im svetkovine bile u vezi s godišnjim mijenama. Zimi su slavili rođenje mladog boga (badnjak ili koleda), a u proljeće pobjedu Vesne nad Moranom. Kada se ljeti sunce uspne do

najveće visine, Slaveni su slavili svoj najveći blagdan kupalo ili krijes.

MLADA BOSNA, revolucionarni pokret u Bosni koji je poslije aneksije (1908) organizirala omladina razočarana politikom buržoaskih političara. Omladinci, većim dijelom još srednjoškolci, bili su pod jakim utjecajem anarhističkih ideja i smatrali su da je individualni teror najbolje sredstvo za rušenje tuđinske vlasti (atentat B. Žerajića na poglavara Bosne generala Varešanina 1910. i N. Čabrinovića i G. Principa na Franju Ferdinanda u Sarajevu 1914). Mnogi članovi pokreta sudjelovali su kao dobrovoljci u balkanskim ratovima i bili pod utjecajem tajne srpske vojne organizacije »Ujedinjenje ili smrt« (v.). Pokret je po svom porijeklu dio velikoga jugoslavenskog omladinskog pokreta uoči I sv. rata. Bio je protiv svakog šovinizma, protiv vjerske zasljepljenosti i kulturne zaostalosti, a za široku jugoslavensku orijentaciju. Tražio je razbijanje Austro-Ugarske i stvaranje zajedničke južnoslavenske države. Jedan od istaknutih prvaka organizacije bio je Vladimir Gačinović, od mnogih smatran njenim idejnim vođom. Po svojim koncepcijama bio je blizak ruskim socijalistima-revolucionarima (eserima).

MLADA ITALIJA, v. Mazzini.

MLADA NJEMAČKA, naziv grupe njem. građanskih književnika koja je djelovala 30-ih godina XIX st. Članovi grupe su u pristupačnoj formi pjesama i pripovijedaka te u novinskim člancima oštro šibali samovolju njem. vladara, malograđanski duh i zaostalost zemlje. Zbog toga su bili izloženi pro-

gonima. U grupi se osobito isticao pjesnik Heinrich Heine.

MLADOSLOVENCI, pripadnici naprednijeg dijela slovenske buržoazije koja se 60-ih godina XIX st. zalagala za ujedinjenje svih slovenskih oblasti u jednu političku cjelinu: ujedinjenu Sloveniju. Glavni predstavnik ove struje bio je Franc Levstik. M. su održavali političke skupštine na otvorenom (v. Tabori). Na taborovanjima su sve više dolazila do izražaja radikalna raspoloženja seljačkih masa, što je zaplašilo ne samo njemačku buržoaziju nego i mladoslovence. Oni su tada prestali sazivati tabore, pa je najzad i njihov pokret zamro.

MLADOTURCI, grupa koju su sačinjavali pripadnici turske inteligencije iz redova trgovačke buržoazije i oficiri. Cilj grupe bio je borba protiv sultanove samovolje. Nezadovoljstvo je poraslo osobito za krimskog rata (v.) i neuspjeha reformi koje su se provodile 50-ih i 60-ih godina XIX st. M. su smatrali da samo uspostavljanje ustavnog režima i provođenje energičnih reformi može spriječiti dalje propadanje Turske. U vrijeme revolucionarnih previranja na Balkanu 1876. m. su zbacili s prijestolja Abdul Asisa i doveli na prijestolje Abdul Hamida. Njihov vođa Midhat-paša imenovao je komisiju za izradu ustava. Međutim, novi sultan brzo se riješio mladoturaka te je zaveo strahovladu. Tek 1908. m. izveli su novu revoluciju, preuzeli vlast i počeli provoditi buržoaske reforme.

MOHAČKA BITKA, bitka između turske vojske i vojske ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika II 28. VIII 1526. kod Mohača u južnoj Ugarskoj. Ludovik

II je doživio težak poraz te je i sam na bijegu zaglavio u nabujalom potoku. Kako je bio posljednji Anžuvinac, njegovom je smrću ostalo upražnjeno ugarsko-hrvatsko prijestolje. Hrvatsko je plemstvo tada izabralo za kralja Ferdinanda Habsburškog (v. Cetinski sabor).

MONARHIJA, sistem državnog uređenja u kome se na čelu države nalazi vladar s doživotnom i nasljednom vlasti. Apsolutna m. ima na čelu vladara čija vlast nije ničim ograničena. Ustavna m. ograničava vladarevu vlast ustavom, pa pored vladara postoji još i izabrani parlament, koji s njim izvršava zakonodavnu vlast. U izuzetnim prilikama vladar može i sam donositi zakone ili propise ako to ustav predviđa. U parlamentarnoj monarhiji vlada je odgovorna parlamentu, pa se vrhovni suverenitet naroda izražava ne samo u zakonodavnoj nego i u izvršnoj vlasti, čime je vladareva vlast još više ograničena.

MONARHOFAŠIZAM, fašizam koji se tijesno povezuje s monarhijom i oslanja se na dinastiju.

MONOPOLI, v. Imperijalizam.

MONROEVA DOKTRINA, princip »Amerika Amerikancima« koji je 1823. postavio američki političar J. Monroe. Po tom principu evropske države nemaju prava da se miješaju u prilike na američkom kontinentu.

MONTANJARI, politička grupa u Konventu u vrijeme franc. buržoaske revolucije nastrojena više ulijevo. Ime su dobili po tome što su na sjednicama zaposjeli mjesta u najvišim redovima klupa (la

montagne, gora). Tako se nazivala i krajnja ljevica u franc. skupštini 1848.

MONTESQUIEU (Monteskje, 1689—1755), pisac i ideolog francuske buržoazije. Pod utjecajem engleskih filozofa i engleske parlamentarne monarhije, ustajao je protiv neograničene kraljevske vlasti u Francuskoj. Glavno mu je djelo »Duh zakona« u kojem je izložio teoriju podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, koje treba da budu neovisne jedna o drugoj, što je praktički značilo ograničavanje kraljevske vlasti u korist buržoazije. M. je tražio i odvajanje crkve od države.

MORUS THOMAS, v. Utopijski socijalizam.

MOSKOVSKA KONFERENCIJA, održana u oktobru 1943. između ministara vanjskih poslova SAD, V. Britanije i SSSR. Ministri su postigli sporazum o najužoj suradnji u pitanjima vođenja rata i svim pitanjima koja se odnose na kapitulaciju i razoružanje neprijateljskih država, zatim o suradnji u organizaciji mira i sigurnosti poslije završetka rata. Prihvaćena je zamisao o osnivanju opće međunarodne organizacije i o koracima za rješavanje pitanja naoružanja. Posebno su razmatrana pitanja koja se odnose na Italiju, Francusku i Balkan. M. k. je ponovila već ranije objavljeni stav triju sila o uspostavljanju demokracije u Italiji i saopćila namjeru o ponovnoj uspostavi nezavisne Austrije. Donijeta je i odluka o kažnjavanju ratnih zločinaca.

MRKONJIĆ PETAR, ime srp. kralja Petra I Karađorđevića koje je nosio kao učesnik i borac u bosansko-hercegovačkom ustanku.

MUHAMED, v. Islam.

MÜNCHENSKI SPORAZUM, sporazum između Njemačke, Vel. Britanije, Francuske i Italije potpisan 29. IX 1938, po kojem je Čehoslovačka morala Njemačkoj odstupiti Sudetsku oblast. M. s. je bio rezultat politike popuštanja nacizmu, koju su u to vrijeme provodile Zapadne sile. Sporazum su potpisali brit. premijer Chamberlain, franc. predsjednik vlade Daladier, njem. kancelar Hitler i predsjednik tal. vlade Mussolini.

MÜNZER TOMA, v. Veliki seljački rat.

MUSSOLINI, v. Fašizam.

N, Nj

NABUKODONOSOR, v. Babilonsko Carstvo.

NACIJA, društvena zajednica na određenom stupnju društvenog razvoja nastala u vrijeme prelaza feudalizma u kapitalizam. Posljedica je pojave industrijske robne proizvodnje, razvoja razmjene i stvaranja unutrašnjeg tržišta. Proces stvaranja nacija nije završen i traje još i danas. Bitna su obilježja nacije kompaktan teritorij, zajednički jezik, etnička i kulturna srodnost, a izražavaju se u osjećaju zajedničke pripadnosti pojedinaca toj zajednici kao i u zajedničkim karakteristikama njihova psihičkog ustrojstva. Osnovnu društvenu ulogu u razvoju nacija ima buržoazija (v.), koja kao nosilac kapitalističke proizvodnje nastoji ostvariti širu ekonomsku povezanost rasparčanih etničkih i jezično srodnih dijelova naroda. U XX st. odvija se proces razvitka nacija brže i intenzivnije, a osnovna snaga nije samo buržoazija, nego i drugi društveni slojevi (prije svega seljaštvo, a zatim i radnička klasa). Suvremeno doba je okarakterizirano buđenjem nacionalne svijesti na dosad podjarmljenim kontinentima.

NACIONALISTIČKA OMLADINA, najnapredniji dio omladine u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini uoči I svjetskog rata, koja je, razočarana oportunističkom politikom građanskih stranaka, istupala sve radikalnije u smislu integralno jugoslavenske ideje (v. Mlada Bosna). U Hrvatskoj podsticaj u tom smislu omladina je dobila naročito 1910. g. kada je Napredna stranka, koja je imala najveći utjecaj na omladinu, svojom fuzijom s konzervativnom opozicijom postala izrazito nagodbenjačka. Nacionalističkoj omladini priklonio se i Supilo (v.) pošto je obračunao s oportunističkom taktikom Hrvatsko-srpske koalicije (v.). N. o. uspostavila je veze i s beogradskom omladinom, a u vrijeme komesara Cuvaja istupila je štrajkom protiv njegovih nasilnih mjera.

NACIONALIZAM, buržoaska ideologija i politika koja ističe naciju i njene interese nasuprot drugim nacijama. U vrijeme buđenja nacionalne svijesti na prelazu iz feudalizma u buržoasko društv. uređenje, n. ima progresivan karakter jer sadrži ideju oslobođenja od ugnjetavanja i eksploatacije. Poslije n. poprima agresivan karakter, ispoljava se u obliku šovinizma te postaje reakcionaran. Ta varijanta nacionalizma najčešće je rezultat položaja i interesa sitne buržoazije, koju podupiru i klasno zainteresirani slojevi krupne buržoazije. N. u kolonijalnim zemljama danas sadrži pozitivne tendencije društvenog kretanja.

NACIONALNA GARDA, oružana formacija buržoazije u vrijeme njenih revolucionarnih pokreta u XVIII i XIX st. Pripadnici nacionalne garde obav-

ljali su službu ne napuštajući svoja zvanja. N. g. se prvi put javlja nakon pada Bastille u vrijeme franc. buoržaske revolucije a bila je formirana i u Austriji, Njemačkoj i Italiji u vrijeme revolucionarnih zbivanja 1848/49. Kada je u francusko-pruskom ratu bio ugrožen Paris, vlada je u bataljone nacionalne garde uvrstila i radnike i sitnu buržoaziju. Tada je n. g. postala naoružana formacija proletarijata i odigrala je značajnu ulogu u Pariškoj komuni 1871 (v.).

NACIONALNO PITANJE, skup različitih pitanja koja obuhvaćaju položaj jedne nacije prema drugim nacijama i uvjete njena slobodnog razvitka. N. p. javlja se formiranjem moderne nacije (v.). Dok su mnoge nacije već od svog početka imale punu slobodu i samostalnost, druge su se morale dugo boriti za osiguranje prava na vlastiti nacionalni život. To se događa naročito u mnogonacionalnim državama. Buržoasko društvo ne može riješiti n. p. do kraja, jer buržoazija njegovim rješavanjem nastoji prije svega zadovoljiti svoje klasne interese. Po Lenjinu, rješenje nac. pitanja ostaje svjetskohistorijska misija proletarijata i socijalizma.

NACIONALNI KOMITET OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE (NKOJ), najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti uspostavljen nakon II zasjedanja AVNOJ-a (v.). NKOJ se sastojao od povjerenika za pojedine poslove te je imao obilježje revolucionarne vlade. Na čelu mu je bio maršal Tito kao predsjednik. NKOJ je ukinut 7. III 1945. kada je na osnovu sporazuma Tito-Šubašić (v.) formirana jedinstvena vlada DFJ.

NACIONALSOCIJALIZAM, politička teorija i praksa njem. buržoazije nastala kao rezultat društveno-ekonomskih prilika u Njemačkoj između dva rata. N. nema ništa zajedničkog sa socijalizmom. On je u stvari buržoaska reakcija na novi uspon radničkog pokreta poslije prvog svjet. rata. Osnovnu društvenu snagu nacionalsocijalizma predstavljala je sitna buržoazija, kojoj se kasnije priključuje i krupna. Osnovne ideje nacionalsocijalizma sadržane su u programu Nacionalsocijalističke stranke (osnovana 5. I 1919. u Münchenu) čiji je autor Adolf Hitler. Taj program obuhvaća učenje o nadmoćnosti arijevske rase, borbu protiv Židova, uništenje ličnih sloboda, potčinjavanje državnog aparata kontroli Nacionalsocijalističke stranke, koncentraciju vlasti u rukama vođe (Führer) i ostvarenje velike Njemačke putem nacionalne ekspanzije. Program je detaljno obrađen u Hitlerovoj knjizi Mein Kampf (1925). U njoj se najavljuje istrebljenje čitavih nacija i historijska misija nordijske rase. Napadaju se odluke Versajskog mira (v.), a odgovornost za poraz Njemačke prebacuje na Židove, marksiste, demokrate i slobodne zidare. Iskoristivši unutrašnju ekonomsku krizu i nemoć demokratskog krila buržoazije, Hitler je uz podršku krupnog financijskog kapitala, domaćeg i inozemnog, preuzeo vlast (1933) i zaveo fašističku diktaturu. U vanjskoj politici nacisti su započeli agresivnim istupima (Saar, Austrija, Sudeti, komadanje Čehoslovačke), koji su najzad doveli do II svjetskog rata.

NACIZAM, kratica za nacionalsocijalizam (v.).

NAČERTANIJE, politički spis Ilije Garašanina objavljen 1844. U njemu je iznesen plan nacionalne politike Srbije. Predviđa se opći ustanak potlačenog stanovništva u evropskoj Turskoj i stvaranje jake nacionalne države pod vodstvom Srbije. N. je podsticalo na rušenje feudalne Turske i pod lozinkom »Balkan balkanskim narodima« suprotstavilo se interesima velikih sila na Balkanu. Neki su historičari smatrali N. kao program jugoslavenskog ujedinjenja, dok su ga drugi s pravom ocijenili kao program velikosrpske politike.

NAHIJA, manje upravno područje u Turskom Carstvu, dio sandžaka kojim je upravljao muselin ili mudir. N. se dijelila na knežine i sela.

NANTESKI EDIKT, ukaz franc. kralja Henrika IV izdan 30. IV 1598. u Nantesu kojim se hugenotima (v.) vraćaju politička prava i dopušta obavljanje javnih službi. Po ovom su ediktu hugenoti postali država u državi. Imali su svog vojvodu, tvrđave itd. Hugenotsko bogoslužje nije se smjelo obavljati u sjedištima katoličkih biskupa, na dvoru i na prostoru 5 milja od Pariza. God. 1685. Luj XIV ukinuo je edikt, te su hugenoti masovno napuštali Francusku, što je uvelike štetilo ekonomici zemlje.

NAPOLEON, Bonaparte (1769—1821), francuski car. Kao mladi oficir istakao se u bici kod Toulona 1793, gdje je porazio Engleze. Preuzevši komandu nad francuskom vojskom u Italiji, uspješno je ratovao protiv Austrije. Nakon ekspedicije u Egiptu proveo je uz pomoć krupne buržoazije državni udar (1799) i postao prvi konzul. G. 1804. N. se proglasio carem. Ukinuo je one tekovine revolucije koje nisu

odgovarale njemu i krupnoj buržoaziji, uveo je čvrstu centralnu državnu organizaciju s birokratskim i policijskim aparatom. Izdao je građanski, trgovački i krivični zakonik koji je postao uzor za buržoasko zakonodavstvo u Evropi. Ratovi koje je vodio bili su potrebni da francuska buržoazija osigura nova tržišta i privilegiran položaj u Evropi. Međutim, sve su njegove pobjede ostale privremene jer nije uspio slomiti pomorsku moć Engleske. Englesku nije slomio ni ekonomskim mjerama (v. Kontinentalna blokada). Godine 1812. doživio je slom u Rusiji, pa je ubrzo morao napustiti prijestolje i po diktatu velikih sila otići na otok Elbu (1814). Pokušaj ponovnog preuzimanja vlasti završio je njegovim definitivnim porazom kod Waterlooa 1815. Tada je otpremljen u zatočenje na otok Sv. Helene u Atlantiku, gdje je i umro.

NAPREDNA OMLADINA, grupa hrvatskih i srpskih studenata koji su formulirali novu političku orijentaciju u drugoj polovini 90-ih godina XIX st. Izdržavši kaznu nakon spaljivanja madžarske zastave u Zagrebu 1895, prilikom posjete Franje Josipa, isključeni studenti nastavili su školovanje u Pragu, gdje su u dodiru sa slovenskim studentima istupili s novim programom. Pod utjecajem T. G. Masaryka (v.) oni su izrazili svoje zahtjeve ovako: 1. hrvatsko-srpska suradnja, bez koje se ne može postići obrana od tuđinske prevlasti; 2. demokratizacija političkog života, tj. borba za ustavne slobode; 3. rješavanje dotada zanemarenih ekonomskih i socijalnih pitanja. N. o. osudila je besplodnu državopravnu politiku i šovinističke sukobe hrv. i

srp. buržoazije; htjela je privući u politički život široke slojeve naroda. Taktika Napredne omladine bila je sitni svakodnevni rad i postepeni napredak. Iako ih je buržoazija u Hrvatskoj dočekala s napadima, a svećenstvo ih optuživalo kao antiklerikalne, ipak se njihov utjecaj postepeno širio. N. o. je odigrala značajnu ulogu u obaranju Khuenova režima.

NARODNA VIJEĆA, političke organizacije formirane u našim zemljama pod austrougarskom vlašću potkraj I svjetskog rata. N. v. osnivali su građanski političari zadojeni idejom jugoslavenstva, a podupirali su ih i socijaldemokrati. Predviđajući skori poraz i slom Austro-Ugarske, građanski političari su još u martu 1918. poveli akciju za okupljanje snaga koje stoje na stanovištu jugoslavenskog jedinstva. U ljetu su osnovane narodne organizacije u Dalmaciji, Istri i Sloveniji, a 6. X osnovano je i Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu kao političko predstavništvo svih Južnih Slavena u Monarhiji. To je Narodno vijeće imalo središnji odbor od 30 članova i predsjedništvo. Predsjednik je bio dr Anton Korošec, a potpredsjednici dr Ante Pavelić, liječnik, i Svetozar Pribićević. Kada je Hrvatski sabor 29. X 1918. raskinuo sve veze s Austro-Ugarskom, predsjedništvo Narodnog vijeća je istoga dana proglasilo samostalnu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Zbog vrlo nesređene unutarnje situacije vanjske opasnosti (talijanska okupacija jadranskih krajeva), građanski političari u Narodnom vijeću pozvali su srpske i savezničke snage na teritorij nove države,

a zatim je prevladalo mišljenje da treba što prije ostvariti ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Posebna delegacija od 28 članova otputovala je u Beograd sa zadatkom da to provede (tzv. Prvodecembarski akt).

NARODNA REVOLUCIJA, oružana borba naroda Jugoslavije od 1941—1945, u kojoj je naša zemlja oslobođena od fašističkih okupatora i vladavine buržoazije. Revoluciju je pokrenula i predvodila KPJ, u njoj su sudjelovale najšire mase radnika i seljaka kao i ostali slojevi naroda. U toku revolucije stvorena je nova narodna vlast, riješeno je nacionalno pitanje i umjesto centralizma uvedeno je federativno uređenje. Svi narodi Jugoslavije ostvarili su svoju nacionalnu ravnopravnost. Oduzeta je vlast buržoaziji, a radnička klasa, koja preuzima vodeću ulogu, provodi ne samo političke nego i temeljite društveno-ekonomske promjene. Preuzimajući političku vlast, radnička je klasa omogućila kasnije pretvaranje sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo i temeljit preobražaj nauke, prosvjete, kulture i drugih oblika života. Prema tome, n. r. je po svom sadržaju, po rukovodećim snagama i dubini društveno-političkih promjena izrazito socijalistička revolucija (v.).

Nakon aprilskog sloma 1941. Jugoslaviju su okupirale fašističke snage (njemačke, talijanske, madžarske i bugarske). Građanski političari, koji su do tada imali u rukama političku vlast, dijelom su napustili zemlju, dijelom stupili u službu okupatora, a dijelom se povukli s pol. pozornice. Tada je KPJ preuzela inicijativu i započela odlučnu

akciju za oslobođenje zemlje. Početkom maja 1941. održano je u Zagrebu savjetovanje rukovodstva KPJ na kojemu su izrađene upute za pripremanje ustanka. Prikupljalo se oružje, pripremali su se borci za partizanske odrede i izvršile prve diverzije na saobraćajnim linijama, transportima i skladištima municije. Na dan napada Njemačke na SSSR (22. VI 1941) održana je sjednica CK KPJ i izdan proglas u kome se narodi Jugoslavije pozivaju u borbu. 4. VII donijeta je odluka o pokretanju ustanka. Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (formiran 27. VI) izradio je osnovu za stvaranje vojne organizacije. Tokom jula izbio je narodni ustanak u svim krajevima Jugoslavije: u Srbiji 7. VII, u Crnoj Gori 13. VII, u Sloveniji 22. VII, u Hrvatskoj 27. VII, u Bosni i Hercegovini 27. VII. U Makedoniji ustanak je izbio nešto kasnije zbog pogrešnih stavova sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju Šatorova-Šarla. On je prekinuo veze sa CK KPJ i partijsku organizaciju u Makedoniji priključio bugarskoj Radničkoj partiji (komunista). Spor između KPJ i bugarske Partije rješavala je Komunistička internacionala, koja je donijela odluku da se partijska organizacija u Makedoniji vrati u sastav KPJ. Nakon sređivanja stanja u Makedoniji započeo je i tamo narodni ustanak 11. X 1941. Ubrzo se formirao veći oslobođeni teritorij kao i u ostalim dijelovima Jugoslavije.

Na oslobođenom teritoriju odmah se stvara nova narodna vlast. Stvarane su i masovne antifašističke organizacije omladine i žena koje su znatno pridonijele razvoju ustanka, mobilizaciji snaga i opskrbi

boraca. Svi napori okupatora da uništi narodnu revoluciju ostali su bez uspjeha. 26. XI 1941. održao je Glavni štab NOPOJ s rukovodiocima ustanka iz pojedinih krajeva savjetovanje u Stolicama na kome su donijeti zaključci o daljem vođenju borbe. U jesen 1941. postojao je veliki oslobođeni teritorij u zapadnoj Srbiji. Stoga je okupator riješio da likvidira taj teritorij te je u septembru otpočeo prvu ofenzivu. Četnici Draže Mihajlovića, s kojima je rukovodstvo NOP vodilo pregovore da ih uključi u NOP, prišli su u toku ove ofenzive otvoreno na stranu okupatora te su iza leđa napali partizane. Vrhovni štab s dijelom partizanskih snaga povukao se prema jugu u Sandžak. U ostalim dijelovima zemlje okupator je također poduzeo akcije uništavanja partizanskih odreda popraćene uništavanjem naselja i zvjerstvima nad stanovništvom. Privremeno jačanje četnika, koje su podržavali Saveznici, opća nestašica, glad, priliv izbjeglica na oslobođeni teritorij, nedostatak oružja i municije nisu slomili narodnu revoluciju. Ustanak se i dalje širio i okupator je doživljavao nove udarce. Formiranjem Prve proleterske brigade 21. XII 1941. započelo je stvaranje Narodne armije i prelaz na novu strategiju i taktiku borbe. Međutim, snage NOV još uvijek nisu bile takve da se mogla prihvatiti frontalna borba. Vrhovni štab je još dugo morao primjenjivati taktiku brzog premještanja snaga i iznenadnih napada na neprijatelja. U toku 1942. okupator nastavlja ofenzivama u nastojanju da uništi glavninu snaga NOV i Vrhovni štab. Druga ofenziva u istočnoj Bosni i treća na području tromeđe Crne Gore, Hercegovine i Bosne nisu postigle svoj cilj. Sredi-

nom 1942. VŠ je poduzeo inicijativu prodorom udarne grupe brigada u zap. Bosnu. Tada je stvoren novi veliki oslobođeni teritorij uporedo sa snažnim žarištima u Sloveniji, ist. Bosni, Slavoniji i Srijemu. Potkraj 1942. već su stvorene divizije i korpusi, a kao rezultat velikih uspjeha revolucije došlo je i osnivanje AVNOJ-a (v.) 26. XI u Bihaću. Značenje jugosl. bojišta osobito je poraslo nakon poraza osovinskih snaga u sjev. Africi zbog neposredne mogućnosti iskrcavanja Saveznika na Balkanu ili u Italiji. Zato se početkom 1943. neprijatelj odlučio na novu, četvrtu ofenzivu sa ciljem konačnog uništenja NOV. Odstupajući s glavninom snaga prema Neretvi, VŠ je povlačio i oko 3500 ranjenika i veći broj izbjeglica. Nakon velike bitke na Neretvi izvršen je uspješan prodor NOV u Hercegovinu i Crnu Goru, definitivno su razbijene četničke snage i oslobođen novi teritorij. Nijemci poduzimaju u proljeće 1943. i petu ofenzivu protiv snaga NOV u Crnoj Gori. Pod izuzetno nepovoljnim okolnostima, kada je glavnina NOV s Vrhovnim štabom bila opkoljena sa svih strana, izvršen je prodor kroz neprijateljski obruč. Bitka na Sutjesci u toku pete ofenzive jedna je od najtežih bitaka u narodnoj revoluciji. Razbijanje dviju velikih ofenziva u 1943. godini značilo je prekretnicu. Zapadni saveznici napokon su morali priznati da je NOP pokretač i nosilac otpora u Jugoslaviji, pa su uputili u VŠ svoje vojne misije. Time je započeo proces međunarodne afirmacije NOP. Kada je u septembru 1943. kapitulirala Italija, oslobođeni su novi prostrani teritoriji i zaplijenjene velike količine oružja. Ustanak je dobio nov polet i u sjev. Hrvatskoj,

Srbiji i Makedoniji. Drugo zasjedanje AVNOJ-a (29. i 30. XI 1943. u Jajcu), održano u vrijeme kada su snage NOV kontrolirale 2/3 naše zemlje i u sasvim izmijenjenim međunarodnim uvjetima, donijelo je značajne državopravne odluke i utvrdilo ravnopravnost jugoslavenskih naroda. Unatoč nastojanjima njemačke komande da po svaku cijenu uništi NOV, sve njemačke operacije završavale su porazom. U maju 1944. Nijemci su desantom na Drvar (v.) pokušali uništiti rukovodstvo NOP, ali je taj pokušaj propao. VŠ i NKOJ prebacili su se na otok Vis, gdje su u junu vođeni razgovori između maršala Tita i predsjednika emigrantske vlade dra Ivana Šubašića. Sredinom 1944. VŠ je poduzeo ofenzivu za oslobođenje Srbije, a odmah zatim i za oslobođenje Makedonije, Crne Gore i Dalmacije. U sporazumu s vladom SSSR u borbama za oslobođenje sjev. Srbije sudjelovale su i jedinice Crvene armije. Oslobođenjem istočnih dijelova zemlje uspostavljen je front od Srijema preko sjev. Bosne i Like do jadranske obale. 1. I 1945. formirane su I, II i III, i uskoro IV armija NOV. Početkom aprila 1945. započela je opća ofenziva za oslobođenje zemlje, koja je završila sredinom maja potpunim uništenjem okupatorskih i kvislinških snaga.

NARODNE NOVINE, naziv novina koje je 1835. pokrenuo Ljudevit Gaj kao Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske, a 1836. ih nazvao Ilirske narodne novine. Naziv N. n. dao im je 1843. kada je bilo zabranjeno ilirsko ime. 1849. N. n. postaju

službeni list i zastupaju politiku dvora. I tada im je Gaj ostao odgovorni urednik sve do 1869.

NARODNI FRONT, politička organizacija naprednih snaga okupljenih na inicijativu radničke klase za borbu protiv fašizma i rata. VII kongres Kominterne 1935. preporučio je radničkoj klasi da formira Narodni front pa se NF javio u nizu država u vrijeme uspona fašizma uoči II svj. rata. Tada su se demokratske snage udružile bez obzira na politička uvjerenja i nazor o svijetu, a u nekim su državama formirane i vlade Narodnog fronta koje su osim radničkih partija okupile i političare građanske ljevice (Francuska, Španija). KPJ je otpočela okupljati demokratske snage u Narodni front. U toku narodne revolucije razvio se N. f. u masovnu političku organizaciju koja je predstavljala bazu okupljanja i mobiliziranja snaga za borbu protiv okupatora (tada pod nazivom Jedinstveni narodnooslobodilački front, JNOF).

NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE, revolucionari i borci NOB-a koji su se istakli svojim izvanrednim zalaganjem u organizaciji i podizanju narodnog ustanka, herojskim podvizima u oružanim akcijama s neprijateljem ili u drugim izuzetno značajnim aktivnostima u toku narodne revolucije.

NARODNI ODBORI, lokalni organi vlasti u novoj Jugoslaviji nastali u toku narodne revolucije pod nazivom narodnooslobodilački odbori (NOO). Prvi NOO stvaraju se na oslobođenom teritoriju zapadne Srbije 1941. prema preporukama savjetovanja u Stolicama, kao oslonac partizanskim jedinicama u vođenju borbe. Njihovi zadaci i način

formiranja prvi put su formulirani u Fočanskim propisima 1942. (v.). Od svog početka NOO birani su neposredno od građana, a u svom razvoju prošli su kroz nekoliko etapa.

NARODNI POKRET U HRVATSKOJ 1903, pokret protiv madžarske hegemonije koji je dao povod otporu protiv dualizma i na kraju izrazio protumonarhijska raspoloženja. Povod za pokret bili su pregovori za obnovu financijske nagodbe između Hrvatske i Madžarske, u toku kojih Madžari nisu htjeli odstupiti od stare financijske nagodbe koja je Hrvatsku dovela do ruba propasti. Pod utjecajem Napredne omladine (v.) i socijalista, građanska je opozicija održavala protestne skupštine na kojima su isticani zahtjevi za financijsku samostalnost Hrvatske i demokratske slobode, prije svega opće pravo glasa. Prva skupština održana je u martu u Zagrebu. Nakon krvoprolića u Zaprešiću povodom protesta seljaka protiv isticanja madžarske zastave, zaredali su svakodnevni nemiri u Zagrebu i pokrajini. Pale se Khuenove slike i madžarske zastave, tjeraju madžarski činovnici i napadaju madžaroni. Napadaji seljaka na veleposjede daju pokretu pored nacionalnog i socijalno obilježje. Khuen je uveo prijeki sud i proveo velika hapšenja. Neki naprednjaci i socijalisti bježe u inozemstvo i informiraju kroz štampu stranu javnost o prilikama u Hrvatskoj. U informiranju inozemstva veliku ulogu odigrali su hrv. političari u Dalmaciji. Protestnim zborovima, telegramima kralju i skupljanjem pomoći za progonjene; pokretu pružaju potporu Dalmacija i Istra kao i mnogi

slovenski gradovi. Kada je delegacija dalmatinskih i istarskih zastupnika zatražila audijenciju kod kralja s namjerom da ga zamoli da uredi prilike u Hrvatskoj, kralj je odbio da ih primi. Pokret je tada počeo dobivati i protuaustrijski karakter. Trajao je do sredine augusta 1903. kada Khuen odlazi s banskog položaja. Produžetak pokreta predstavlja nova skupštinska akcija od ljeta 1903. do proljeća 1904, najveća u novijoj hrvatskoj povijesti. N. p. je doveo do značajne pozitivne promjene hrv.-srp. odnosa.

NARODNI PREPOROD U DALMACIJI, razdoblje buđenja nacionalne svijesti u Dalmaciji u drugoj polovini XIX st. Javlja se kasnije nego u Hrvatskoj zbog ekonomske zaostalosti Dalmacije i slabog razvoja buržoazije. Snažan podstrek narodnom preporodu u Dalmaciji došao je iz Hrvatske, gdje se pitanje sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije iznosi još 1848, a odlučno se postavlja 1861. Nosioci preporoda u Dalmaciji bili su narodnjaci, pristaše sjedinjenja, koji su okupili dio hrv. i srp. inteligencije, te katoličkog i pravoslavnog svećenstva. Na čelu su im bili Mihovil Pavlinović, Miho Klaić i Natko Nodilo. Protivnici narodnjaka bili su autonomaši, pristaše dalmatinske autonomije unutar Austrije. Uz pomoć Narodne stranke u Hrvatskoj pokrenut je 1862. u Zadru list na talijanskom jeziku »Il nazionale« (Il nacionale — Narodnjak) s ciljem da djeluje na nacionalno osvješćivanje dalmatinske inteligencije koja se služila talijanskim jezikom i slabo je znala hrvatski. List je imao i hrvatski prilog, a vodio je žestoku borbu protiv autonomaša. Prvi urednik bio

mu je N. Nodilo. Autonomaši su pod dojmom talijanskog ujedinjenja i težnje talijanske buržoazije za osvajanjem istočne obale Jadrana sve više istupali kao Talijani. Tako se sukob između pristaša i protivnika sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom postepeno pretvarao u nacionalnu borbu između hrvatske i srpske i talijanske buržoazije. U toj je borbi jačao nacionalni duh. G. 1870. Narodna stranka je odnijela pobjedu na izborima za Dalmatinski sabor, te je prvi put imala većinu. Tada se nastavlja borba za svaku općinu i svaku školu. G. 1882. narodnjaci su odnijeli pobjedu i na izborima za splitsku općinu pa je time n. p. u Dalmaciji zaključen. U buđenju nacionalne svijesti u Dalmaciji značajnu ulogu odigrale su čitaonice. Ovaj razvoj u Dalmaciji nastojao je iskoristiti bečki dvor u svoje svrhe sprečavajući sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

NARODNI PREPOROD U ISTRI, razdoblje buđenja nacionalne svijesti u Istri koje započinje 60-ih godina XIX st. Malobrojno talijansko građanstvo držalo je u svojim rukama svu ekonomsku i političku vlast, pa se hrvatsko i slovensko stanovništvo, predvođeno ponajviše svećenstvom, počelo tome sve jače suprotstavljati. U Istarskom saboru (uspostavljenom 1861) u Poreču započeli su hrv. i slov. zastupnici borbu za upotrebu hrv. i slov. jezika u saborskim raspravama. Međutim, kako je golemu većinu istarskog stanovništva sačinjavalo seljaštvo, trebalo ga je kulturno i politički podići, pa su u tu svrhu osnivane čitaonice koje postaju središta preporodne djelatnosti. Prva čitaonica

otvorena je u Kastvu 1866. Jačanju nacionalne svijesti znatno su pridonijele i novine »Naša sloga« na hrvatskom i »Edinost« na slovenskom jeziku. Te su novine donosile članke u kojima se isticala potreba da Hrvati i Slovenci u Istri zadobiju nacionalnu ravnopravnost. Prvi nacionalni sukobi s talijanskom buržoazijom javljaju se 1878, kada su općine Lovran i Kastav protestirale protiv uvođenja talijanskog jezika kao službenog. Značajnu ulogu u nacionalnom osvješćivanju u Istri imala je »Družba sv. Ćirila i Metodija«, koja je osobito radila na otvaranju škola. Glavne ličnosti preporoda bile su u prvom razdoblju biskup Juraj Dobrila, a zatim Matko Laginja i Vjekoslav Spinčić.

NARODNI PREPOROD U SLOVENIJI, razdoblje buđenja i jačanja nacionalne svijesti u XIX st. Započinje u vrijeme Napoleonove Ilirije kada su slovenske zemlje prvi put sačinjavale jedinstveno političko područje i kada je slovenski jezik bio priznat kao službeni jezik. Tada je u redove slovenske buržoazije sve jače prodirala svijest da Slovenci raznih pokrajina sačinjavaju jedan narod. Zajedničko ime Slovenci potiskuje pokrajinska imena i započinje borba za jedinstveni književni jezik, koja je u stvari značila borbu za zbližavanje i povezivanje slovenskog naroda. Ta se borba osobito rasplamsala poslije sloma Napoleonove Ilirije, kada je Austrija htjela uspostaviti stari poredak u upravi i kada je zabranila upotrebu slovenskog jezika. Tada su se Slovenci podijelili u tri struje, od kojih je svaka na svoj način htjela ostvariti narodno jedinstvo. Najjača je bila konzervativna (sačinja-

vali su je svećenstvo, činovništvo i većina buržoazije) koja je očekivala uvođenje slovenskog jezika u škole i javni život pristankom Beča. Glavna ličnost ove struje bio je Janez Bleiweis, koji je 40-ih godina izdavao list »Novice«. Druga, demokratska struja, na čelu s Prešernom zahtijevala je ujedinjenje slovenskih pokrajina sa svojom vladom. Treću, najmanju struju, sačinjavali su ilirci, koji su težili općem južnoslavenskom jedinstvu. Borba za priznanje narodnog jezika bila je veoma značajna za podizanje narodne svijesti kod Slovenaca. Nacionalni pokret u Sloveniji 60-ih godina XIX st. ulazi u novu fazu. Tada započinje doba čitaonica, koje se bave raznim oblicima kulturne djelatnosti, osniva se Slovenska matica i Dramsko društvo. Nakon uspostave dualizma javljaju se nove forme političke borbe: organiziraju se velike narodne skupštine, tzv. tabori (v.).

NARODNJACI, pripadnici društvenoga i političkog pokreta u Rusiji 70-ih godina XIX st. Po shvaćanju narodnjaka Rusija može mimoići kapitalističku epohu i ostvariti pravedniji socijalni poredak na bazi seoskih općina. Zbog toga su n. smatrali da su seljaci glavna snaga društvenog preobražaja i da će oni svojom akcijom oduzeti seljacima zemlju i svrgnuti cara. Svoje teoretske poglede n. su zasnivali na djelima revolucionarnih demokrata Černiševskog, Dobroljubova i Hercena. Naglašavali su potrebu podizanja kulturnog stupnja naroda. Pokret se naročito raširio među intelektualnom omladinom koja je pod parolom »služiti narodu« propagirala svoje ideje po selima, zanoseći se da će po-

moći seljaku da iziđe iz bijede i zaostalosti. Kasnije su prihvatili taktiku terorističkih akcija.

N. je naziv i za pristaše sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, koji su bili okupljeni u Narodnoj stranci u Dalmaciji (v. Narodni preporod u Dalmaciji).

NAŠA SLOGA, prvi list u Istri na narodnom jeziku. Počeo je izlaziti 1870. zaslugom biskupa Dobrile. U njegovu uređivanju i širenju prvih godina naročito su se istakla braća Ive i Matko Baštjan.

NATURALNA PRIVREDA, oblik proizvodnje kada se sva proizvedena dobra većinom utroše unutar određenog gospodarstva te se sve njegove potrebe zadovoljavaju pretežno predmetima vlastite proizvodnje. N. p. odlikuje se nerazvijenom podjelom rada i veoma ograničenim potrebama. Ona je bila jedini oblik proizvodnje u prvobitnoj zajednici (v.), a prevladavala je u robovlasničkoj formaciji i u ranom feudalizmu.

NAUČNI SOCIJALIZAM, teorija o obaranju kapitalizma i izgradnji socijalizma zasnovana na naučnim metodama ispitivanja razvoja ljudskog društva. Osnivači naučnog socijalizma bili su Marks (v.) i Engels (v.) koji su na temelju proučavanja društva i društvenog razvitka ustanovili njegovu klasnu strukturu i zaključili da se i u kapitalističkom sistemu nastavlja klasna borba. Ako postojeći društveni odnosi postaju smetnja daljem razvoju proizvodnih snaga (v.), onda se klasna borba zaoštrava do socijalne revolucije. Potlačena klasa nastupa kao nosilac novih odnosa. U kapitalizmu je

izrabljivana klasa proletarijat, koji može oboriti kapitalizam jedino proleterskom revolucijom. Boreći se za svoje oslobođenje, proletarijat se bori i za oslobođenje cijelog čovječanstva od kapitalističkog ugnjetavanja i za ostvarenje novoga društvenog uređenja bez klasa i privatnog vlasništva. Nakon provedene revolucije nužna je uspostava diktature proletarijata kako bi se osigurale tekovine revolucije i uklonili ostaci starog društva.

NEKROPOLA, groblja iz prethistorijskog doba i antike prije pojave kršćanstva.

NELIPIĆI, porodica hrvatskih feudalaca, potječe od Nelipca iz bratstva Snačića, kneza cetinskoga i kninskog, koji je početkom XIV st. imao posjede u Lici i Krbavi, a držao je u svojim rukama i brojne gradove. Predvodio je hrv. feudalce u borbama protiv bana Mladena Šubića na strani kralja Karla Roberta.

NEMANJIĆI, srpska srednjovjekovna dinastija koja je vladala Srbijom od XII—XIV st. Osnivač dinastije bio je Stevan Nemanja (1114—1200), sin župana Zavide, od 1169. veliki župan u Raškoj. Ratovao je s Bizantom, uređivao unutrašnje prilike i učvršćivao pravoslavnu crkvu istupajući energično protiv bogumila. Naslijedio ga je mladi sin Stevan Prvovjenčani (1196—1228). Najprije je vladao kao veliki župan, a 1217. okrunio se za kralja. Neko je vrijeme u sukobu s bratom Vukanom, dok ih nije izmirio treći brat Sava. Tri sina Stevana Prvovjenčanoga dolazili su redom na prijestolje: Radoslav (1227—1234), Stevan Vladimir (1234—1243) i Stevan Uroš (1243—1276). Uroša je uz pomoć Ugarske zba-

cio s prijestolja njegov sin Stevan Dragutin (1276—1282). Ovaj se na saboru u Deževu odrekao prijestolja u korist mlađeg brata Stevana Uroša II Milutina (1282—1321). Za Milutina se Srbija počela ekonomski jačati (razvoj rudarstva) i teritorijalno širiti prema jugu. Prijestolnica je prenijeta u Skopje. Kad mu je sin Uroš htio uz pomoć vlastele preoteti prijestolje, Milutin ga oslijepi i protjera u Carigrad. Poslije mu dopusti da se vrati. Kako nije bio potpuno slijep, naslijedi ga nakon smrti kao Stevan Uroš III (1321—1331). Po manastiru Dečanima nazvan je »Dečanski«. S prijestolja ga je pokušao zbaciti bratić Vladislav, sin Stevana Dragutina, ali bez uspjeha. Međutim, to je uspjelo njegovu sinu Dušanu (1331—1355), koji ga je uklonio s vlasti i dao ubiti. Iskoristivši dugotrajne borbe za prijestolje u Bizantu, Dušan je znatno proširio granice srpske države. Osvojio je svu Makedoniju osim Soluna, Albaniju, sjev. i sred. Grčku, a pomišljao je i na osvajanje Carigrada. Ratovao je i na sjeverozapadu i u Zahumlju. G. 1343. okrunio se u Skopju carskom krunom, a srpskog mitropolita uzdigne na čast patrijarha. Tada je srpska feudalna država postigla vrhunac svog razvitka. O unutrašnjem stanju i društvenim odnosima srpske države toga doba govori Dušanov zakonik (v.) iz 1349. Naslijedio ga je sin Uroš IV (1355—1371), s kojim je izumrla dinastija.

NEMET, Vladimir-Braco (1918—1944), revolucionar, narodni heroj. Rođen u Zagrebu. Za vrijeme studija tehnike postao član SKOJ-a. Nakon okupacije radio ilegalno u Zagrebu, a zatim prešao na

oslobođeni teritorij. Neko je vrijeme bio kurir i na svojim putovanjima ispoljio je veliku hrabrost i snalažljivost. Potkraj 1942. postavljen je za sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za Kozaru, a 1943. postaje član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. Poginuo je između Ključa i Petrovca za vrijeme zračnog napada 2. VIII 1944. Za narodnog heroja proglašen 1951.

NEOLIT, v. Kameno doba.

NEP (Nova ekonomska politika), ekonomska politika prelaznog razdoblja u Sovjetskom Savezu uvedena poslije tzv. ratnog komunizma, a prihvaćena na X kongresu RKP(b) 1921. NEP-om je obnovljena robno-novčana privreda, ukinut prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda i uveden novi sistem po kojem su svi viškovi proizvoda, koji su ostajali seljacima poslije plaćanja poreza, prelazili u njihovo vlasništvo, tako da su njima mogli slobodno trgovati. Omogućena je privatna inicijativa u proizvodnji i trgovini te osnivanje manjih privatnih industrijskih poduzeća. Međutim, ključne pozicije u privredi ostale su i dalje u rukama sovjetske vlasti. NEP je u stvari bila samo privremena mjera. Čim je socijalistički sektor ojačao, započelo je od 1927. postepeno ograničavanje kapitalističkih elemenata.

NEPOTIZAM, težnja nekih papa da visoke crkvene položaje i posjede u papinskoj državi podijele svojim nećacima ili članovima obitelji. N. se provodio od XII st., ali je uzeo maha u renesansi.

NESTOROVA KRONIKA, drugi naziv za najstariju rusku kroniku »Načaljnaja ljetopis« ili »Povest

vremenih let«, tako nazvana po njenom autoru Nestoru (1056—1114). Kronika predstavlja važan izvor za najstariju povijest Rusije.

NETUNSKE KONVENCIJE, sporazumi između kraljevine SHS i Italije zaključeni u Nettunu, na obali Tirenskog mora, 20. VII 1925. N. k. obuhvaćaju 31 ugovor a odnose se na različita pitanja u vezi s Rijekom, koja se od 27. I 1924. po Rimskom paktu nalazila u sastavu Italije. N. k. bile su podvrgnute oštroj kritici naše javnosti, ali su ipak ratificirane, i to tek 13. VIII 1928.

NEVESINJSKA PUŠKA, v. Bosansko-hercegovački ustanak.

NEW DEAL (Nju Dil), ekonomska politika koju je od 1933. provodio predsjednik SAD Roosevelt (v.) s ciljem da se prebrodi velika ekonomska kriza. Osnovna karakteristika je zahvat države u privredni život zemlje. Među brojnim mjerama ističu se: davanje povoljnih kredita industrijalcima, otvaranje javnih radova, pomoć farmerima, poreske olakšice, reguliranje radnog vremena, minimum plaća itd. N. D. je u stvari spašavao kapitalistički poredak uz cijenu ustupaka radničkoj klasi i farmerima, a predstavljao je etapu u nastajanju državnog kapitalizma. Rezultati su mu prilično skromni, jer je već 1937/38. došlo do nove krize.

NIKA, buna koja je 532. izbila u Carigradu protiv neograničene vlasti cara Justijana, naročito protiv njegove financijske politike. Buna je ugušena intervencijom carskih vojskovođa Narzesa i Belizara.

NIKEJSKO CARSTVO, država nastala 1204, u vrijeme IV križarskog rata u Maloj Aziji. N. C. je osnovao Teodor I Laskaris kada su Mlečani i križari zauzeli Carigrad. Država je zadržala sve bizantske elemente te se smatra nastavkom Bizantskog Carstva. N. C. je u borbama s Latinskim Carstvom neprestano jačalo, a pod Mihajlom Paleologom njegova je vojska zauzela Carigrad 1261, te je tako Bizantsko Carstvo obnovljeno.

NIKOLOV, Jordan-Orce (1916—1942), revolucionar, jedan od najistaknutijih makedonskih komunista, narodni heroj. Rođen u siromašnoj porodici u okolici Skopja postao je krojački radnik. Od 1935. sudjeluje u sindikalnom pokretu, učvršćuje organizacije i organizira štrajkove. Kao član KPJ bio je hapšen i zatvaran. Na V zemaljskoj konferenciji izabran je za kandidata za člana CK KPJ. Kapitulacija Jugoslavije zatekla ga je na robiji u Sremskoj Mitrovici, odakle je oslobođen akcijom sremskih partizana. Prebacivši se u Vrhovni štab u Užice, dobija zadatak da pređe u Makedoniju i da organizira ustanak. Međutim, na putu za Makedoniju N. je ubijen.

NOBILI, nova aristokracija u antičkom Rimu nastala nakon izjednačenja patricija i plebejaca. Budući da su državne službe bile besplatne, birani su za razne magistrature (v.) samo pripadnici bogatih patricijskih i plebejskih porodica. Oni su nakon završene službe ulazili u senat.

NODILO, Natko (1834—1912), publicist, političar i historičar (v. Narodni preporod u Dalmaciji).

NOMADI, skupina ljudi koji nemaju stalnog boravišta već se kao lovci, ribolovci ili stočari sele iz jednog kraja u drugi. N. su živjeli u prvobitnoj zajednici u hordama, a javljaju se i u kasnijim formacijama.

NOMI, oblasti u starom Egiptu koje su nastale ujedinjavanjem seoskih općina. Javile su se kao rezultat pojave privatnog vlasništva i raspadanja rodova na patrijarhalne porodice. S vremenom su n. postali male države. Bilo ih je 42, svaki je imao svoje ime po svetoj životinji koja se u njemu poštovala (npr. sokol, zec, vuk). Na čelu noma bio je nomarh. N. su međusobno ratovali radi zemlje, plijena i robova.

NORIK, pokrajina Rimskog Carstva uz Dunav Zapremala je današnju donju i gornju Austriju, veći dio Koruške i Štajerske te dijelove Bavarske i Salzburga. N. je postao rimskom provincijom 16. godine pr. n. e.

NORMANI, germanski narod u Skandinaviji koji se zbog neplodnog tla zarana uputio na gusarske pohode u susjedne zemlje. Pod imenom Vikinga prodirali su na brzim brodicama morskim i riječnim putovima i odnosili bogat plijen. Njihovi pohodi počinju već oko 800. g. Napadali su Englesku. u kojoj se pod imenom Danaca stalno naseljuju 851. U Francuskoj su 912. dobili kao feud pokrajinu na poluotoku uz kanal La Manche koja se po njima nazvala Normandija. Njihov vojvoda Vilim iskrcao se 1066. u Englesku te je kod Hastingsa porazio Anglosase. Od tada počinje stapanje Normana i Anglosasa u engleski narod. Kroz Gibraltarska

vrata prodrli su u Sredozemno more (859) te su kao papini vazali došli u posjed južn. Italije i Sicilije, a prodirali su i u Jadransko more. Gusarili su i u istočnom Sredozemlju sve do obala Male Azije. N. su se s vremenom prilagođivali novim sredinama gdje su došli. Iz Skandinavije N. su prodirali i na istok u Rusiju pod imenom Varjaga.

NOTAR, pisac isprava ili drugih pravnih dokumenata u srednjem vijeku. N. je obavljao svoju funkciju u kancelarijama vladara, pape ili u gradskim općinama, a isprave je pisao svojom rukom i time garantirao njenu ispravnost.

NOV, kratica za Narodnooslobodilačku vojsku (v. Jugoslavenska narodna armija, Partizanski odredi, Vrhovni štab).

NOVICE, v Bleiweiss Janez.

NOVINE HORVATSKE, v. Narodne novine.

NOVINE SRPSKE, prve novine u kneževini Srbiji (poslije Srpske novine). Izlazile su najprije u Kragujevcu (1834), a zatim u Beogradu. Kao službeni organ Kraljevine Srbije izlazile su do 1918.

NUBIJA, zemlja u sjev.-ist. Africi uz Crveno more u koju su egipatski faraoni vodili vojne pohode radi zlata, slonove kosti i robova. N. je neko vrijeme bila egipatska provincija. U IX st. pr. n. e. postaje nezavisna država, pa su njeni vladari vladali čak i Egiptom.

NUMIZMATIKA, nauka o postanku, razvoju i upotrebi kovanog novca i medalja. Počeci numizmatike sežu još u XIV st.

NÜRNBERŠKI PROCES, suđenje vodećim nacistima (Göring, Hess, von Ribbentrop, Keitel i dr.) optuženima za povrede ratnih zakona i za zločine protiv čovječanstva. Održan pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu od 21. XI 1945. do 30. IX 1946. Od 22 osuđena, 11 ih je osuđeno na kaznu smrti vješanjem.

NJEGOŠ, Petar Petrović, v. Petrovići — Njegoš.

NJEMAČKI SAVEZ, konfederacija njemačkih država stvorena odlukom Bečkog kongresa (v.). Savez se sastojao od 39 država (među njima i 3 grada). U Nj. s. ulazile su Austrija (samo sa češkim i alpskim zemljama) i Pruska (samo sa zapadnim i centralnim dijelom). Svaki je član saveza zadržao svoje unutrašnje uređenje, vojsku, vladu, financije i vanjske poslove. Na čelu Saveza nalazila se skupština predstavnika država članica koja je zasjedala u Frankfurtu na Majni. Odluke Saveza na teritoriju svake pojedine države postajale su pravomoćne tek onda kada ih je odobrila vlada te države. Glavnu riječ imala je Austrija. Njen je predstavnik predsjedavao Saveznom skupštinom.

NJU DIL, v. New Deal.

O

OBRENOVIĆI, srp. dinastija u XIX st. Osnivač dinastije bio je Miloš (1780—1860), vođa II srpskog ustanka. Izmijenjene međunarodne prilike nakon Napoleonova poraza i jačanje utjecaja Rusije omogućili su mu da postigne autonomiju Srbije i postane nasljedni knez. Međutim, njegova apsolutistička vladavina izazvala je otpor starješina. Kada je najzad Srbija dobila ustav (1838), Miloš je napustio prijestolje i Srbiju. Još jednom se vratio 1858. nakon protjerivanja Aleksandra Karađorđevića. Nakon Miloševa napuštanja prijestolja (1839) naslijedio ga je mlađi sin Mihajlo (1823—1867), jer je stariji Milan umro. No Mihajlo je također morao napustiti prijestolje nakon Vučićeve bune 1842. Vratio se nakon Miloševe smrti 1860. Tada se oslanjao na konzervativne elemente proganjajući liberale. Nesumnjivi uspjeh njegove vlade predstavlja povlačenje turskih garnizona iz srp. gradova (1867). G. 1868. ubili su ga u Košutnjaku pristalice liberalne opozicije. Njegov nasljednik Milan (1854—1901) bio je unuk Miloševa brata Jevrema. Za nje-

gove maloljetnosti Srbijom upravlja namjesništvo. Kad je preuzeo vlast, povjerava vladu najprije liberalima, a zatim konzervativcima. Svim je sredstvima nastojao oslabiti utjecaj tada napredne Radikalne stranke. U vanjskoj politici najprije se oslanjao na Rusiju, a poslije Sanstefanskog mira (v. Berlinski kongres) na Austro-Ugarsku. Uz njenu je pomoć Srbija dobila međunarodno priznanje na Berlinskom kongresu (v.). Milanovom zaslugom Srbija se zadugo pretvara u austrijskog satelita. G. 1882. Milan se proglasio kraljem. Odrekavši se prijestolja (1889) odlazi u Pariz. Još se u dva navrata vraća u Srbiju, a 1897. postaje komandant vojske. Aleksandar (1876—1903) je posljednji Obrenović na srp. prijestolju. G. 1893. izvršio je državni udar i preuzeo vlast od namjesništva koje je upravljalo Srbijom u vrijeme njegove maloljetnosti. Nekoliko je puta mijenjao i ukidao ustav i poduzimao državne udare. Dvorskim skandalima potkopao je ugled, svoj, dinastije i države, te je najzad nasilno uklonjen (v. Majski prevrat).

OBZNANA, dekret vlade Kraljevine SHS od 30. XII 1920. o suzbijanju komunističke opasnosti i zabrani političke aktivnosti KPJ. U prvim godinama postojanja jugoslavenske države, KPJ je postala značajan faktor političkog života, što je došlo do izražaja i na izborima za Ustavotvornu skupštinu (KPJ je dobila 58 mandata). To je zaplašilo jugoslavensku buržoaziju, bez obzira na stavove o uređenju države, pa je vlada donijela dekret uz podršku svih buržoaskih stranaka i grupa. O. je predstavljala težak udarac za KPJ, koja je izložena

progonima morala preći u ilegalnost. Odredbe Obznane pojačane su 1921. zakonom o zaštiti države.

ODISEJA, starogrčki ep koji se kao i Ilijada (v.) pripisuje Homeru. Glavni junak epa je Odisej, a radnja se zbiva u desetoj godini njegova lutanja i traje 40 dana. O. ima oko 12.000 stihova.

ODOAKAR, germanski vojskovođa, plaćenik u carskoj gardi koji je oborio s prijestolja posljednjeg rimskog cara Romula Augustula 476, proglasivši se »kraljem Italije«.

OKTAVIJAN, v. Trijumvirat.

OKTOBARSKA REVOLUCIJA, prva uspješna proleterska revolucija izvedena u Rusiji 1917. Pripreme za podizanje revolucije započele su nakon Lenjinova povratka u Rusiju u aprilu 1917. Tada je izrađena idejna platforma o preraštanju buržoasko-demokratske revolucije, koja je već bila izvedena (februarska revolucija), u socijalističku revoluciju (v. Aprilske teze). Sovjeti, koji su bili u rukama esera (v.) i menjševika (v.), prelazili su u jesen 1917. (poslije pobune Kornjilova) u ruke boljševika (v.). Privremena vlada nastojala je spriječiti aktivnost boljševika izdavanjem naloga za hapšenje Lenjina i raspuštanjem sovjeta. Boljševici i Lenjin prelaze privremeno u ilegalnost. Na VI kongresu RSDP(b) 8—16. VIII zaključeno je da je nemoguće mirno prerastanje burž.-dem. u socijalističku revoluciju, već da treba raditi na pripremanju ustanka. Kontrarevolucionarna zavjera generala Kornjilova i pokušaj uvođenja vojne diktature trebali su ojačati pozicije buržoazije i spriječiti

akciju boljševika. Međutim, snaga boljševika sve više raste, pa su najzad petrogradski i moskovski sovjet došli u njihove ruke. 7. X Lenjin se ilegalno vraća u Petrograd, a 10. X CK boljševičke partije odlučuje da se započne ustankom. 12. X formiran je Vojnorevolucionarni komitet pri petrogradskom sovjetu koji se pretvorio u vrhovni štab svih ustanika. Članovi CK razilaze se po čitavoj zemlji da izvrše posljednje pripreme za ustanak. Lenjin je izradio detaljan plan akcije. On je uputio pismo članovima CK u kojem ističe da ne smije biti oklijevanja, već treba odmah stupiti u akciju. Da bi predusrela izbijanje ustanka, vlada je 24. X zabranila štampanje boljševičkog lista »Radnički put« i opkolila štampariju. Međutim, radnici su potisnuli oklopne automobile, a u dobro čuvanoj štampariji otisnuli su novi broj lista s pozivom na ustanak. Te je noći Lenjin stigao u Smoljni da rukovodi ustankom. Crvenogardijci i revolucionarne vojne jedinice zaposjedaju željezničku stanicu, banke, poštu i vladine ustanove. 25. X navečer započinje juriš na Zimski dvorac, sjedište buržoaske vlade. Ustanak su potpomogli kronštatski vojnici i mornari s krstarice »Aurore«. Rano ujutro osvojen je Zimski dvorac, a članovi Privremene vlade bili su pohapšeni. Kerenski je pokušao organizirati pohod na Petrograd a istovremeno je izbio i kontrarevolucionarni ustanak u gradu, koji je nakon ogorčenih borbi savladan. Kerenski je tada uspio pobjeći u inozemstvo. U noći 25. X otvoren je Drugi sveruski kongres sovjeta na kojemu su objavljeni dekreti o miru i o zemlji te lista prve sovjetske vlade

(Sovjet pučkih komesara) na čelu s Lenjinom. Nakon pobjede u Petrogradu slijedila je pobjeda u Moskvi i ostalim glavnim centrima. Do februara 1918. revolucija je pobijedila u cijeloj Rusiji. O. r. ima izuzetno značenje u historiji čovječanstva. Ona znači prekretnicu u razvoju ljudskog društva jer predstavlja početak njegova socijalističkog preobražaja.

OKTROIRANI USTAV, osnovni zakon države koji nije donijelo izabrano narodno predstavništvo, već ga je nametnuo vladar. Takav je ustav npr. dao Franjo Josip poslije ugušivanja revolucije 1848/9. u Austriji, ili kralj Aleksandar 1931. u staroj Jugoslaviji.

OLIGARHIJA, vladavina malog broja ljudi koji su prigrabili vlast, pa je iskorištavaju u sebične svrhe. Primjer oligarhijske vlasti predstavlja Mletačka Republika.

OLIMPIJSKE IGRE, natjecanja starih Grka koja su se priređivala svake četvrte godine u Olimpiji na Peloponezu u čast Zeusa. Trajala su 5 dana a natjecati su se mogli samo slobodni Grci. Pobjednik je za nagradu dobivao lovorov vijenac ili grančicu svete masline, te je mogao u Olimpiji postaviti svoj kip. Natjecanja su se održavala u trčanju, bacanju diska, bacanju koplja, skoku i rvanju. Kasnije je bilo uvedeno i natjecanje na dvokolicama. U V. st. pr. n. e. uvedeno je natjecanje u pjesništvu, govorništvu i glazbi. Razdoblje između dviju igara zvalo se »olimpijada«. Zapisivanje olimpijskih pobjednika započelo je 776. pr. n. e. Po olimpijadama su

Grci računali vrijeme. Od 1896. održavaju se moderne o. i.

OPIJUMSKI RATOVI, ratovi koje je vodila Engleska uz podršku Francuske i SAD protiv Kine 1840/42. i 1856/60. Engl. su trgovci kupovali opijum u Indokini i prodavali ga u Kini, te su ostvarivali velike zarade. Kad je kineska vlada zabranila uvoz opijuma na svoj teritorij, Engleska je napala Kinu. Poslije prvog rata Engleska je dobila Hong Kong i slobodan ulaz u 5 kineskih luka. U drugom ratu udružene engl.-franc. trupe zauzele su i opljačkale Peking, a engl. mornarica je bombardirala neutvrđeni Kanton. Mirom od 1866. Kina je morala otvoriti sve svoje luke evropskoj trgovini, engl. i franc. trgovci dobili su pravo da se kreću po cijeloj zemlji, snižene su uvozne carine itd.

OPOZICIJA, stranka ili grupa koja istupa protiv politike vlade ili protiv mišljenja većine.

OPRIČNICI, posebni plemićki odredi koje je 1565. formirao Ivan IV Grozni za borbu protiv protivnika carskog samodržavlja. Bili su birani iz redova sitnog plemstva. Broj im je iznosio oko 6000; dokinuti 1572.

OPSTRUKCIJA, metoda borbe kojom se na nekom skupu (npr. u parlamentu) nastoji omesti donošenje zaključaka. Sastoji se od držanja dugih govora koji se često ne odnose na predmet rasprave, od neprekidnog podnošenja novih prijedloga ili dodataka starim, od izazivanja nereda i slično.

OPTIMATI, odličnici (v. Nobili) u starom Rimu koji su imali posebnu stranku da zaštite svoje interese nasuprot demokratskoj stranci populara.

OREŠKOVIĆ, Marko-Krntija (1895—1941), revolucionar, narodni heroj. Član KPJ od 1925. U organizacijama KPJ obavljao razne odgovorne dužnosti. Često je bio hapšen i proganjan. Za vrijeme šestojanuarske diktature (v.) O. je osuđen na 5 godina robije koju je izdržao u Sremskoj Mitrovici i Lepoglavi. G. 1936. odlazi u Španiju i bori se u bataljonu »Đuro Đaković«. Po povratku iz Španije ponovno je uhapšen. Na V zemaljskoj konferenciji izabran je za člana CK KPJ. Bio je organizator ustanka u Lici, prvi politički komesar ličke grupe partizanskih odreda i član Glavnog štaba za Hrvatsku. Ubili su ga četnici oktobra 1941.

ORGANIZACIJA UJEDINJENIH NACIJA (OUN), međunarodna organizacija osnovana na Konferenciji u San Francisku 25. IV—26. VI 1945, kada su predstavnici 50 država potpisali njenu Povelju. OUN je osnovan s ciljem da radi na očuvanju mira i sigurnosti, a temelji se na principu jednakosti svih miroljubivih država. Osnivanje OUN uslijedilo je kao rezultat niza odluka donijetih na međunarodnim konferencijama u toku II svjet. rata. Kao dan osnivanja OUN uzima se 24. X 1945, kada je stupila na snagu njena Povelja (Dan OUN). Pristup u organizaciju otvoren je svim državama koje prihvaćaju obaveze iz Povelje, pa je broj članica od osnutka dosada udvostručen. Organi OUN: Generalna skupština, Vijeće sigurnosti, Ekonomsko i socijalno vijeće i Sekretarijat. Glavni administrativni službenik organizacije je generalni sekretar. Stalno sjedište OUN je New York.

ORJUNA, kratica za Organizaciju jugoslavenskih nacionalista koja je djelovala u prvom deceniju postojanja jugoslavenske države. Program organizacije temeljio se na integralnom jugoslavenstvu, a u praktičnoj aktivnosti služila se metodama nasilja i terora. Pod parolom spasavanja države od antidržavnih elemenata ORJUNA se naročito okomila na HRSS i KPJ. Orjunaši su počinili čitav niz političkih ubistava i zločina u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Vojvodini.

OSLOBOĐENJE RADA, prva ruska marksistička grupa koju je 1883. u Ženevi osnovao Plehanov. Grupa je bila sastavljena od intelektualaca narodnjaka koji su iz Rusije pobjegli u inozemstvo i tamo se upoznali s marksističkim idejama. Njeni članovi prevodili su djela Marksa i Engelsa i mnogo su pridonijeli širenju marksističkih shvaćanja među ruskom inteligencijom.

OSMANLIJE, drugi naziv za Turke koji su dobili po svom vođi i prvom sultanu Osmanu. Tako se i turska država zvala »Osmanlijsko Carstvo«, a turski jezik »osmanlijski«. O. su najprije bili pod vlašću Seldžuka, ali su se potkraj XIII st. oslobodili njihova vrhovništva i u zap. Anadoliji, u neposrednoj blizini Bizantskog Carstva, pod vodstvom Osmana osnovali svoju državu. Njihova se država ubrzo proširila po cijeloj Maloj Aziji, a zatim i na Balkanski poluotok. G. 1453. O. su zauzeli Carigrad i učinili ga svojom prijestolnicom.

OSOVINA BERLIN-RIM, politički i vojni savez između Njemačke i Italije uoči II svjet. rata. Njihovo približavanje započelo je još u vrijeme tali-

janskog napada na Etiopiju (1935—36) i građ. rata u Španiji (v.). 1. XI 1936. sklopljen je između Njemačke i Italije tzv. »Čelični pakt«. U novembru 1937. Italija je pristupila tzv. »Antikominterna paktu«, zaključenom 1936. između Njemačke i Japana. 22. V 1939. Njemačka i Italija zaključuju vojni savez na osnovu podjele sfera (Njemačka kontinent, Italija Mediteran). Priključenjem Japana ovom savezu u septembru 1940. stvorena je tzv. osovina Berlin-Rim-Tokio (v. Trojni pakt).

OSTRAKIZAM, kazna udaljavanja iz država na 10 godina, koja se primjenjivala u staroj Grčkoj protiv onih građana koji su se isticali i koji bi svojim suviše jakim djelovanjem ugrožavali demokratsko vladanje. Kazna se izricala glasanjem svih građana u nar. skupštini. Svaki je građanin ispisao na pločici (ostrakonu) ime lica koje je trebalo udaljiti iz države. Kažnjenoj osobi nije se oduzimala imovina, jer se kazna smatrala časnom. Poslije izdržane kazne građanin se vraćao i dobivao sva prava koja je prije imao.

OSVOBODILNA FRONTA SLOVENIJE, jedinstveni općenarodni front za borbu protiv okupatora osnovan u Ljubljani 27. IV 1941. na inicijativu KP Slovenije. Uz KPS u frontu su bile i neke građanske grupe (Sokol, kršćanski socijalisti) i mnogi istaknuti kulturni i javni radnici. OFS je naišla na široku podršku naroda pa je postala osnovica uspješnog razvoja NOB-a u Sloveniji. Osnovni ciljevi bili su oslobođenje zemlje od okupatora, ujedinjenje slovenskog naroda i uspostava nove Jugo-

slavije na bazi nacionalne ravnopravnosti i narodne demokracije. Organ OFS bio je »Slovenski poročevalec«.

OSWIECIM (Osviecim), v. Koncentracioni logori.

OWEN, Robert (1771—1858), v. Utopijski socijalizam.

P

PACIFIZAM, ideološki i politički stav koji osuđuje rat i upotrebu bilo kakve sile za postizanje političkih ciljeva.

PACTA CONVENTA, tobožnji sporazum (1102) između mađarskog kralja Kolomana i starješina 12 hrvatskih plemena. Kralj jamči starješinama njihove plemenske posjede i oslobođenje od svakog poreza, a oni se obavezuju da će u slučaju napada na granice kralju opremiti najmanje 10 oklopljenih konjanika. Prema novijim rezultatima nauke, P. c. je nastala u XIV st. u vrijeme sukobljavanja višeg i nižeg plemstva. Pozivanjem na stari ugovor s kraljem niže se plemstvo nastojalo zaštiti od sve jačeg pritiska velikaša.

PALATIN, dostojanstvenik na kraljevskom ili carskom dvoru u feudalizmu. U Mađarskoj najviši službenik na dvoru, a po izboru Habsburgovaca kraljev zamjenik. P. je i naziv za jedan od sedam brežuljaka na kojima je bio izgrađen stari Rim.

PALEOGRAFIJA, pomoćna historijska nauka koja proučava razvoj starih pisama te na osnovu

ispravnog čitanja i karakterističnih oblika slova određuje vrijeme postanka nekog dokumenta. Počela se razvijati u XVII st., ali jači zamah dobiva tek u XIX st., kada se javlja čitav niz vrsnih paleografa i kada se počinju osnivati škole i zavodi za paleografiju.

PALEOLIT, v. Kameno doba.

PANAMERIČKA UNIJA, središnji organ Organizacije američkih država, osnovane 1890. u Washingtonu. U organizaciju se najprije učlanila 21 država, a na čelu joj je bio Međunarodni biro američkih republika, koji se od 1910. pretvorio u Panameričku uniju. Osnovni cilj unije je politička i ekonomska suradnja američkih država i povezivanje Sjev. i Juž. Amerike. Pritisak latinsko-američkih država protiv hegemonije SAD, a za uspostavu ravnopravnih odnosa u uniji, nije doveo do rezultata.

PANGERMANIZAM, pokret koji teži za ujedinjenjem svih germanskih naroda u jednu zajedničku državu na čelu s Njemačkom. Osnovni je cilj okupljanje svih Nijemaca kako bi Njemačka postala evropski i svjetski hegemon. Javlja se potkraj XIX st. kao odraz razvoja monopolističkog kapitalizma u Njemačkoj. P. je obuhvaćao i prodor u ist. Evropu i komadanje Rusije. Ispoljio se u politici »Drang nach Osten« (v.). Dolaskom Hitlera na vlast p. je dobio novi zamah.

PANSLAVIZAM, političko učenje o potrebi suradnje slavenskih naroda. Suradnja se zamišljala na različite načine, a neki su zastupnici te ideje zagovarali i stvaranje zajedničke države. Polazna

tačka panslavizma je etnička srodnost slavenskih naroda. Od starijih zastupnika poznat je naš Juraj Križanić, a u XIX st. J. Kollar, K. Havliček i F. Palacky. Ideju slavenske uzajamnosti podržavaju i naši ilirci. G. 1848. održan je u Pragu prvi Sveslavenski kongres kojemu su prisustvovali delegati iz svih slavenskih zemalja osim iz Rusije. Ruski carizam gledao je na panslavizam kao na djelo revolucionara. Kasnije ga je prihvatio kao sredstvo prikladno za ostvarenje ciljeva ruske vanjske politike. Time se p. diskreditirao. Posebnu fazu predstavlja neoslavizam (K. Kramar) na poč. XX st. Sovjetska je vlast u početku osuđivala p. kao reakcionarno nasljeđe, ali je u toku drugoga svjetskog rata (1941) osnovala u Moskvi »Sveslavenski komitet«. G. 1944. održan je u Moskvi i Sveslavenski kongres.

PAPA, vrhovni poglavar katoličke crkve sa sjedištem u Vatikanu. Rimski biskup se od IV st. počeo nazivati »papa«. Priznat mu je položaj prvog biskupa crkve. Od crkvenog raskola 1054. p. je glavar samo zapadne crkve koja se naziva rimokatolička. Do pol. XI st. papu je birao rimski kler i narod, a otada zbor kardinala. Za Grgura VII papa učvršćuje i svjetovnu vlast te dolazi u sukob s njemačkim carem. Vrhunac moći dostiže papinska vlast za Inocencija III početkom XIII st.

PARIJA, pripadnik najnižeg, bespravnog sloja stanovništva u Indiji. P. nije bio uključen ni u jednu postojeću kastu.

PARISKA KOMUNA, prva proleterska država u historiji, osnovana 1871. Trajala je 72 dana (18.

III—28. V). U vrijeme franc.-pruskog rata obrazovana je Nacionalna garda u koju ulazi pretežno proletarijat. N. garda hrabro je branila pristupe Parizu. No, pobojavši se naoružanog proletarijata, buoržoazija je požurila da zaključi primirje i razoruža gardu. Kada je otpočelo razoružavanje 18. III 1871. došlo je do otpora. Centralni komitet N. garde preuzeo je vlast u Parizu, a buržoaska vlada pobjegla je u Versailles, 26. III izabrano je vijeće Komune, a 28. III Komuna je svečano proglašena. Odmah je objavljen niz dekreta kojima se mijenja dotadašnji sistem vlasti i učvršćuje vlast proletarijata. Međutim, za to vrijeme komunari nisu poduzimali napad na versajsku vladu te su joj omogućili da sakupi nove snage i udari na Komunu. Nakon zaključenja mira s Njemačkom vlada je izvršila žestok napad na Pariz. Napad vladinih snaga komunari su hrabro odbijali, ali su na kraju ipak podlegli pred nadmoćnijim neprijateljem (»krvava nedjelja« 21—28. V).

PARLAMENT, predstavničko tijelo koje se bira na određeni broj godina a obavlja zakonodavnu vlast. U pojedinim državama ima različite nazive (npr. Kongres u SAD). P. se prvi put spominje u Engleskoj oko 1240. kao savjetodavno tijelo sastavljeno od visokih kraljevih vazala. G. 1254. ulaze u to tijelo i birani predstavnici. Od XIV st. dijeli se na dva doma. U Francuskoj je p. visoki sud izdvojen iz kraljeve kurije još u XIII st. U XIV i XV st. pod tim se nazivom osnivaju sudovi u provincijama. Kao opće predstavničko tijelo p. se oformio nakon pobjede buržoaske revolucije.

PARLAMENTARIZAM, sistem vladavine u buržoasko-demokratskim državama u kojem zakonodavnu vlast ima izabrani parlament (v.), a vlada ovisi o njegovoj većini. Javlja se u više varijanata, koje se razlikuju po stupnju uzajamne ovisnosti vlade i parlamenta.

PARTIZANI, pripadnici neregularnih odreda koji oružano djeluju u pozadini neprijatelja (gerila). U vrijeme Napoleonovih ratova p. su djelovali u Španiji i Rusiji. Nakon fašističke okupacije naše zemlje 1941. p. su borci u partizanskim odredima Jugoslavije. Naši su p. djelovali na lokalnom području, a nosili su na kapama petokraku crvenu zvijezdu. Rukovodeći činovi označavali su se na lijevom rukavu. Pod raznim imenima p. su se javili i u nekim drugim zemljama u toku drugoga svjetskog rata te su se borili protiv fašizma. Pravni položaj partizana reguliran je međunarodnom konvencijom u Hagu (1907), po kojoj p. sačinjavaju dio oružane snage ratujuće strane. Međutim, fašisti nisu priznavali ovu konvenciju pa su sa zarobljenim partizanima svirepo obračunavali.

PAŠALUK, najveća teritorijalno-upravna jedinica u Turskom Carstvu. Drugi nazivi za p. jesu beglerbegluk ili vilajet. Na čelu pašaluka nalazio se od sultana postavljen paša ili vezir. P. se dijelio na sandžake.

PAŠIĆ, Nikola (1845—1926), srp. političar i u više navrata predsjednik vlade u predratnoj Srbiji i Kraljevini SHS. U politički život stupio je kao pristaša Svetozara Markovića. Bio je protivnik apsolutizma Obrenovića. Za timočke bune (v.) bježi

u Bugarsku, pa je poslije njenog ugušivanja u odsutnosti osuđen na smrt. Pošto je pomilovan vraća se u Srbiju i preuzima vodstvo Radikalne stranke, koja postaje izrazito buržoaska stranka. U daljem političkom radu sve je više ispoljavao svoj oportunizam te je surađivao s dvorskom Naprednom strankom. Prije i za vrijeme I svj. rata nalazio se na čelu vlade. Ima neospornih zasluga za modernizaciju i emancipaciju Srbije. Bio je nosilac velikosrpske koncepcije te se odupirao jugoslavenskom ujedinjavanju na ravnopravnoj osnovi, kako su to zamišljali političari iz Jugoslavenskog odbora. Po stvaranju jugoslavenske države bio je izraziti zagovornik centralizma i tvorac hegemonističke politike velikosrpske buržoazije. Glavni cilj njegove praktične politike bio je održavanje na vlasti. U vanj. politici oslanjao se na carsku Rusiju, a poslije I. svj. rata na Francusku.

PATRICIJI, starosjedioci Rima koji su imali povlašteni položaj i mogli su obavljati sve državne službe. U prvim stoljećima rimske republike p. su postali ekonomski mnogo jači od ostalog stanovništva (v. Plebejci) jer su prisvojili zemljište pokorenih susjeda. Odupirali su se zahtjevu plebejaca za izjednačenjem i podjelom zemlje, pa su nakon duge borbe tek postepeno dopuštali da i ovi obavljaju pojedine službe i sudjeluju u narodnoj skupštini. Patricijima su nazivani i pripadnici privilegiranih porodica u srednjovjekovnim gradovima.

PATRIJARHAT, razdoblje u prvobitnoj zajednici kada su prevlast u rodu imali muškarci i kada se nasljedno pravo i porijeklo djece određivalo po ocu.

Otkako je stočarstvo i ratarstvo postalo glavni način pribavljanja hrane, a u upotrebu je ušlo i metalno oruđe, rad muškaraca postao je značajniji od rada žena. Tada je na čelo roda došao muškarac. P. se pojavljuje u brončano i rano željezno doba.

PATRIJARHALNO ROPSTVO, prvi oblik eksploatacije čovjeka čovjekom koji se javlja na srednjem stupnju barbarstva. Kad su se usavršila oruđa za proizvodnju, ljudi su proizvodili više nego su mogli potrošiti. Ratni zarobljenici nisu se više ubijali, oslobađali ili pretvarali u ravnopravne članove zajednice, već su se pretvarali u robove koji su radili. Staro rodovsko društvo počelo se tada raspadati na veće porodice s privatnim vlasništvom, pa su robovi korisno poslužili gospodarima. Međutim, rob još nije bio glavni proizvođač u društvu. Zajedno s robovima radili su i članovi robovlasnikove porodice i sam robovlasnik. Glavni dio proizvodnje stvarali su još uvijek slobodni ljudi, a ni položaj roba još nije bio tako težak.

PAVLINOVIĆ, Mihovil (1831—1887), političar i književnik, jedan od vođa narodnog preporoda u Dalmaciji (v.).

PEARL HARBOR, ratna luka u zaljevu na otoku Oahu (Havajsko otočje), najveća pomorska baza SAD na Pacifiku, koju su 7. XII 1941. iznenada napali Japanci u času kad se u luci nalazilo 70 ratnih brodova. Ovaj je napad brižljivo pripreman, a izveden je sa 360 aviona u dva naleta. Amerikanci su pretrpjeli teške gubitke, ali ne takve da se od njih ne bi mogli oporaviti, pa je uspjeh Japanaca bio samo privremen. Nakon ovog napada SAD su

stupile u drugi svjetski rat na strani Vel. Britanije i SSSR-a.

PEĆKA PATRIJARŠIJA, sjedište srpske pravoslavne crkve u Peći na Kosmetu. P. p. je osnovana 1346. posvećenjem dotadašnjeg arhiepiskopa Janičija II za patrijarha. Ukinuta početkom XVI st., srpska je crkva podvrgnuta ohridskoj arhiepiskopiji. Međutim g. 1577. p. p. je obnovljena na čelu s Makarijem, bratom velikog vezira Mehmeda Sokolovića. Postojala je do 1766, kada ju je sultan Mustafa III dokinuo zbog učestvovanja Srba u ratovima protiv Turske.

PELAGIĆ, Vasa (1838—1899), publicista. Kao upravitelj bogoslovije u Banjaluci prenosio je na predna shvaćanja na svoje učenike. Bio je član odbora Ujedinjene omladine srpske (v.). Putovao je i u inozemstvo (Trst, Zürich, Graz) gdje se upoznao sa socijalističkim idejama. Vrativši se u zemlju sudjelovao je u bosansko-hercegovačkom ustanku kao jedan od vođa. Prešavši u Srbiju djeluje kao socijalistički agitator. P. je nekritički kompilirao sve moguće socijalističke ideje. Svojim brošurama stvarao je atmosferu otpora među seljaštvom u Srbiji, Srijemu i Vojvodini kao i bazu za prilaženje seljaka socijal-demokratskom pokretu. Posljednje časove života proveo je u tamnici u Požarevcu.

PELAGIĆEVCI, pripadnici Jugoslavenskog komunističkog saveza koji je poslije prvoga svjetskog rata djelovao u Vojvodini kao ilegalna revolucionarna organizacija osnovana od povratnika iz Rusije. Ovi su sudjelovali u oktobarskoj revoluciji i bili pripadnici jugoslavenske sekcije SKP(b).

PELAZGI, prema tradiciji najstariji stanovnici zemalja u području istočnog Mediterana, naseljavali su i Siciliju i južnu Italiju. Bili su naseljeni i u Grčkoj, pa su se po doseljenju s njima stopila grčka plemena.

PELOPONESKI RAT, rat između Peloponeskog saveza na čelu sa Spartom i Atičkog pomorskog saveza na čelu s Atenom. Vodio se zbog hegemonije u Grčkoj od 431. do 404. pr. n. e. U prvoj fazi ratovalo se na teritoriju Atike i na moru uz Peloponez. U drugoj fazi rat se prenio na Siciliju, a u trećoj, završnoj fazi nakon naizmjeničnih pobjeda i poraza obiju strana Atena je doživjela definitivni poraz, a Sparta preuzela političko vodstvo u Grčkoj.

PENATI, kućni bogovi u starom Rimu, zaštitnici porodice. Svaka je porodica imala svog zaštitnika. Središte kulta bilo je ognjište pokraj kojega je bio ormarić s kipovima. Država je imala svoje penate koji su se štovali u Vestinu hramu.

PERIJECI, dio pokorenog stanovništva u Sparti koji je bio slobodan ali nije imao političkih prava. P. su bili nastanjeni u neplodnim predjelima Lakonije i primorskim krajevima, a bavili su se obrtom, trgovinom i ponešto zemljoradnjom.

PERIKLOVO DOBA, period procvata atenske kulture za Perikla (oko 499—429), kada je atenska robovlasnička demokracija doživjela najveći procvat. Ojačavši ekonomsku moć atenske države, Periklo je snažno podupirao umjetnost, književnost i filozofiju. Osnovna mu je misao bila da Atenu učini ne samo političkim nego i kulturnim središtem Grčke. U Ateni su izgrađene mnoge velike građe-

vine: ukrašena je Akropola, podignut čuveni hram Partenon posvećen božici Ateni, i Erehtejon kojega su krovište s jedne strane nosile karijatide (6 ženskih kipova nadnaravne veličine). Akropoli se prilazilo kroz Propileje, mramorno predvorje na stupovima. Periklo je dovršio i gradnju tzv. »dugog zida« koji je štitio cestu od Atene do Pireja. U Periklovo vrijeme djelovao je glasoviti kipar Fidija, čije je najznačajnije djelo veliki kip Atene od zlata i slonove kosti.

PERSONALNA UNIJA, oblik udruživanja država koje se vezuju samo time što imaju za vladara isto lice, a inače su samostalne i neovisne jedna o drugoj u unutarnjim i vanjskim poslovima.

PETA KOLONA, skupina ljudi, građana neke zemlje, koja potajno radi za neprijatelja. U II svj. ratu oznaka za nacistički orijentirane elemente u pojedinim evropskim zemljama. Naziv p. k. potječe iz vremena građanskog rata u Španiji kada se očekivalo da trupe generala Franka zauzmu Madrid. Tada su im Frankovi simpatizeri unutar grada pomagali akcijom protiv snaga republikanske vlade kao »peta kolona«, uz četiri kolone koje su izvana napadale grad.

PETROVIĆ-NJEGOŠ, crnogorska porodica iz koje je poteklo nekoliko značajnih vladika i vladara Crne Gore. Vladavinu Petrovića u Crnoj Gori započinje *Danilo I* (1697—1735). Kao vladika radio je na izgradnji crnogorske države i uspostavljanju veza s Rusijom. U njegovo doba započela je borba protiv poturica koji su ugrožavali slobodu naroda. *Petar I* (1781—1830) provodi reforme i izgrađuje

centralnu vlast. G. 1796. saziva skupštinu narodnih glavara na kojoj je predložio da se donesu zakoni koji bi vrijedili za sva plemena. Uveo je i općeplemenski sud i stalnu oružanu pratnju vladike (tzv. »perjanici«). Naslijedio ga je *Petar II* (1830—1851), poznat ne samo kao vladika nego i kao veliki pjesnik. Uočivši slabost plemenskog ustrojstva uvodio je modernu upravu. Bio je pobornik ideje jedinstva južnoslavenskih naroda. Oslanjajući se na trgovački sloj, naročito u primorskim gradovima, izgrađivao je centralnu vlast. Osnovao je senat od 16 starješina kao najvišu upravnu vlast, vrhovni sud i gvardiju. Međutim, stvarno je vladika bio apsolutni gospodar. Vodio je borbe s plemenima i pojedinim starješinama koji su se tom apsolutizmu opirali. Crnu Goru je nastojao i kulturno podići, te je podizao prve osnovne škole i nabavio štampariju. Putovao je i u inozemstvo (dva puta u Rusiju, zatim u Beč i Italiju). Ostavio je nekoliko književnih radova, a među njima najpoznatiji je »Gorski vijenac«. *Danilo II* (1852—1860) bio je prvi svjetovni knez Crne Gore. Za njegove je vladavine Crna Gora dobila međunarodno priznanje svoje samostalnosti time što joj je međunarodna komisija odredila granice.

PIJADE, Moša (1890—1957), revolucionar, narodni heroj. Po zanimanju bio je akademski slikar i novinar. Član KPJ postao je 1920. Nakon prelaska Partije u ilegalnost P. radi na stvaranju Nezavisne radničke partije Jugoslavije i uređuje njen organ »Radnik«. Zbog revolucionarne aktivnosti bio je zatvaran i osuđivan, pa je proveo ukupno 14 godina

u kaznionicama u Sremskoj Mitrovici i Lepoglavi. Na robiji je preveo Marksov »Kapital«; svojom aktivnošću mnogo je pridonio revolucionarnom odgoju i ideološkom uzdizanju jugoslavenskih komunista. Na V zemaljskoj konferenciji izabran je za člana CK KPJ. Učestvovao je u organiziranju narodnog ustanka u Crnoj Gori, gdje se zatekao nakon kapitulacije Jugoslavije. Zatim prelazi u Vrhovni štab i obavlja razne dužnosti, ali je najviše radio na stvaranju nove narodne vlasti. Aktivno je učestvovao u stvaranju AVNOJ-a. Na II zasjedanju u Jajcu postaje njegov potpredsjednik. G. 1944. i 1945. odlazi u Moskvu u specijalnoj političkoj misiji. Nakon oslobođenja obavlja razne funkcije u najvišim organima nove države. Kao član jugoslavenske delegacije sudjelovao je na Konferenciji mira u Parizu 1946. Neko je vrijeme bio potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća, a zatim predsjednik Narodne skupštine. Umro je iznenada u Parizu na povratku iz posjeta Velikoj Britaniji.

PIRAMIDE, veličanstvene kamene grobnice egipatskih faraona uz zapadnu obalu donjeg Nila, blizu Memfisa. Osnovica im je kvadratična. Grade se u staroj državi od IV dinastije dalje, a najznačajnije su Keopsova, Kefrenova i Mikerinosova (kod sela Gizeha).

PITIJA, v. Delfijsko proročište.

PITIJSKE IGRE, natjecanje uz svečanosti održavano u Delfima u Grčkoj u čast boga Apolona od 586. pr. n. e. do kraja IV st.

PIZISTRAT, atenski tiranin (oko 600—oko 527. pr. n. e.). Uz podršku siromašnog seljaštva preuzeo

je vlast u Ateni (560) i dosljedno primjenjivao Solonove zakone. Seljacima je davao državne zajmove, podupirao je privredu i širio atensko tržište. Pomagao je znanost i umjetnost i izvodio velike građevne radove (hramovi, vodovodi).

PLEBEJCI, stanovnici starog Rima koji u početku nisu imali političkih prava iako su bili slobodni. P. nisu mogli sudjelovati u skupštini ni obavljati državne službe. Bavili su se najviše sitnom zemljoradnjom, obrtom i trgovinom, ali su ekonomski bili mnogo slabiji od patricija, koji su posjedovali najveći dio zemlje. Brakovi između plebejaca i patricija bili su zabranjeni. P. su bili isključeni i iz vjerskih obreda. Nakon uporne i dugotrajne borbe p. su se početkom III st. pr. n. e. u političkim i ekonomskim pravima izjednačili s patricijima.

PLEHANOV, Georgij Valentinović (1856—1918), v. Oslobođenje rada.

PLEMSTVO, pripadnici klase plemića u feudalnom društvu. Razvitak plemstva u pojedinim zemljama pokazuje specifične oznake. U Hrvatskoj su postojale dvije vrste plemstva: rodovsko (sačinjavali su ga pripadnici starih hrv. plemena, koji su imali svoje »plemenštine«, odnosno naslijeđene baštine) i donacionalno (sačinjavale su ga osobe koje su od kralja primile zemljišni posjed uz određene feudalne uvjete). Ako osoba obdarena kraljevom donacijom nije bila plemić, ona je to tim darivanjem postala. Obnovom Zlatne bule 1351. priznata je svim plemićima »jedna i ista sloboda« i uklonjena svaka pravna razlika između donacije i plemen-

štine. S obzirom na ekonomsku moć i veličinu posjeda p. se počelo dijeliti na više i niže. Posebnu vrstu sačinjavali su plemići »jednoselci«, koji nisu imali kmetova, već su zemlju obrađivali sami. Od XVIII st. dalje javljaju se i plemići koji su od kralja dobivali plemićku titulu s grbom, ali bez posjeda (tzv. armalisti). Najvažnija povlastica plemstva bila je oslobođenje od svih daća i ličnih davanja. P. je bilo podložno izravno kralju. Plemiću je mogao suditi samo poseban sud.

PLUTOKRACIJA, sistem vladavine u kojem je sva vlast u rukama najbogatijih pripadnika vladajuće klase. P. nije vezana uz određenu društvenu formaciju, već se javlja u raznim razdobljima klasnog društva, napose u robovlasničkom poretku i periodu prevlasti financijske buržoazije u imperijalizmu.

PODJELA RADA, princip organizacija društvenog rada. Razvojem oruđa za rad ljudi su stjecali sve veća iskustva i nužno su morali izvršiti međusobnu podjelu rada. Još u prvobitnoj zajednici nastala je p. r. po spolu i dobi: muškarci su išli u lov i ratovali, žene su skupljale plodove, pripremale hranu i šile odjeću, djeca su pomagala ženama, a starci su pravili oruđe. P. r. otvorila se u širokim društvenim razmjerima: podjela na stočarska i ratarska plemena, odvajanje obrta od zemljoradnje, odvajanje trgovine od proizvodnje. Pojedinačna p. r. nastaje kad se izvršenje nekog cjelovitog zadatka podijeli na više radnih operacija, npr. u manufakturi svaki je radnik obavljao samo jedan dio radnog procesa. P. r. pridonijela je razvitku

proizvodnih snaga i razvitku cjelokupne društvene djelatnosti.

PODJELA VLASTI, raspodjela najviših funkcija državne vlasti na tri dijela: zakonodavnu, izvršnu i sudsku, koju je provela buržoazija nakon obaranja feudalizma. Osnovni cilj podjele bio je uspostavljanje ravnoteže između najutjecajnijih političkih faktora i slabljenje dotadašnje svemoći vladara. Zakonodavna vlast (legislativa) povjerena je predstavničkom tijelu (skupštini), izvršna vlast (egzekutiva) pripada vladi, a sudska vlast je odvojena i nezavisna od jedne i druge. P. v. bila je zakonski utvrđena u ustavima buržoaskih država. S obzirom na feudalno-apsolutistički poredak p. v. lomila je stare staleške privilegije i prevlast plemstva i klera. No i ona je imala izraziti klasni karakter jer je u potpunosti ostvarivala ekonomsku i političku dominaciju buržoazije. U praktičnom provođenju doživjela je različite varijanate (v. Parlamentarizam).

POLIS, država-grad u staroj Grčkoj. Sastojao se od gradskog naselja, utvrde i okolice. Unatoč svom malom teritoriju p. je imao sva obilježja države (teritorij, vojsku, zakonodavstvo, upravne i sudske organe). Društveno uređenje u polisu razvilo se od rodovskog uređenja. Oblik državnog uređenja u pojedinim polisima bio je različit (monarhija, oligarhija, tiranija, demokracija). Polisi su međusobno zaključivali saveze i vodili ratove.

POLITIČKE STRANKE, organizacije u kojima se okupljaju ljudi sličnih klasnih, ekonomskih i socijalnih interesa, stvarajući zajednički program svog

djelovanja. P. s. javljaju se u vrijeme buržoaskih revolucija (prethode im razna udruženja, grupe, klubovi) i razvijaju se u periodu buržoaskog parlamentarizma. Jači zamah dobijaju od polovine XIX st. Prve p. s. poznate su u Engleskoj (torijevci i vigovci), zatim u SAD (federalisti i republikanci). Za francuske burž. revolucije formirale su se stranke žirondinaca (v.) i jakobinaca (v.). P. s. mogu biti buržoaske i radničke. S obzirom na svoj program, buržoaske p. s. jesu konzervativne, liberalne ili demokratske. Radničke p. s. javljaju se potkraj XIX st. (v. Socijaldemokratske partije). Poslije pobjede oktobarske revolucije osnivaju se radničke partije pod nazivom »komunističke« s osnovnim programom revolucionarne borbe za socijalističko društvo.

a) U našim zemljama do ujedinjenja 1918. godine djelovale su brojne p. s. U S l o v e n i j i *Katolička narodna s.*, osnovana 1892, pod vodstvom svećenstva (1905. mijenja ime u *Slovenska ljudska s.*) s konzervativnim programom održanja Slovenije u okviru Austrije. *Narodna napredna s.*, osnovana 1894. okupljala je nekadašnje liberale, pripadnike mlade industrijske i trgovačke buržoazije i antiklerikalnu inteligenciju. *Jugoslavenska socijaldemokratska s.* djelovala je od 1896. U H r v a t s k o j p. s. javljaju se 40-tih godina XIX st., ali se jače razvijaju poslije 1861. Kako je nakon uvođenja ustavnosti u Monarhiji osnovno pitanje hrvatske politike bio državopravni položaj Hrvatske, to se na tom pitanju i podijelila hrv. buržoazija. *Narodna s.* je za realnu uniju Hrvatske s Ugarskom, pod uvjetom da Madžari priznaju teritorijalno je-

dinstvo hrv. zemalja. *Unionistička s.* je za bezuvjetnu uniju s Ugarskom. *Stranka prava,* predstavnik sitne buržoazije, zalagala se za samostalnu hrvatsku državu pod vlašću Habsburgovaca. Zastupala je građansko-demokratska shvaćanja, ali u tome nije bila uvijek dosljedna. Manjina Narodne stranke je za nagodbu s Austrijom te nastupa kao *Samostalna narodna s.* Međutim, i Narodna s. okreće se Austriji, ali je tada dvor već zaključio sporazum s madžarskim vladajućim klasama na štetu Hrvatske. Ipak Narodna s. popušta ugarskoj vladi te 1873. priznaje neznatno revidiranu Hrv.-ug. nagodbu (v.) i preuzima vlast u Hrvatskoj. Ona na taj način postaje nova madžaronska stranka u Hrvatskoj. Dio njenih članova, na čelu s M. Mrazovićem, napušta je i osniva 1880. *Nezavisnu narodnu s.* (»Obzoraši«, po listu Obzor). Od 1894. djeluje u Hrvatskoj i *Socijaldemokratska s.* G. 1895. odvojila se od Stranke prava *Čista stranka prava,* koja se zalaže za bezuvjetno pokoravanje bečkom dvoru, uz čiju pomoć se nada proširenju hrv. autonomije. Preostali dio Stranke prava (»domovinaši«, po listu Hrv. domovina) stapa se 1903. s obzorašima u *Hrvatsku stranku prava.* G. 1904. osnivaju braća Radići *Hrvatsku pučku seljačku s.* Iste godine osnovana je i *Napredna s.* Srbi u Hrvatskoj okupljali su se u *Srpskoj samostalnoj* i *Srpskoj radikalnoj s.* G. 1905. osnovana je *Hrvatsko-srpska koalicija* (v.) koja je igrala značajnu ulogu u hrv. politici do 1918. U S r b i j i polovinom XIX st. osnivaju srp. intelektualci *Liberalnu s.* koja teži uvođenju parlamentarnog sistema po zapadnom uzoru. *Napredna s.* vuče svoje porijeklo od konzer-

vativnih ustavobranitelja (v.). *Radikalna s.* osnovana je 1881. kao slobodarska i protudinastička na bazi ideja Svetozara Markovića. Okupila je golemu većinu seljaka, omladine i inteligencije. Poslije neuspjele timočke bune (v.) kapitulira pred dinastijom, a nakon dolaska na vlast 1887. sasvim napušta osnovni program i pretvara se u buržoasku reakcionarnu stranku. U vanjskoj politici oslanjala se na carsku Rusiju, a u pitanju ujedinjenja stajala je na stanovištu proširenja Srbije. *Samostalna radikalna s.* nastala je otcjepljenjem grupe naprednijih intelektualaca od matične s. *Socijaldemokratska s.* djeluje u Srbiji od 1903. U Vojvodini u drugoj pol. XIX st. djelovale su *Slobodoumna narodna s.* Svetozara Miletića i *Radikalna stranka* na čelu s Jašom Tomićem. U Bosni i Hercegovini djeluju od 1907. *Srpska narodna organizacija* koja se pocijepala u tri grupe okupljena oko listova Srpska riječ, Narod i Otadžbina. *Muslimanska narodna organizacija* pod vodstvom begova postaje od opozicione vladajuća s. kada je austrijska vlada 1909. djelomično zadovoljila njene vjerske zahtjeve. *Hrvatska katolička udruga,* po programu srodna frankovačkoj Čistoj stranci prava, vodila je netrpeljivu vjersku politiku prema pravoslavnima i muslimanima. *Hrvatska narodna zajednica* opredijelila se u toku I svj. rata za narodno jedinstvo. Od 1909. djeluje i *Socijaldemokratska s. BiH.* U Crnoj Gori p. s. javljaju se poslije oktroiranog ustava 1905. Tada se formiraju *Narodni klub* (klubaši) i *Pravi narodni klub* (pravaši). U Makedoniji zbog specifičnih prilika djelovale su samo tajne pol. organizacije, od kojih je najznačajnija bila

VMRO (v.). G. 1909. osnovana je *Narodna federativna stranka* s demokratskim programom.

b) P. s. poslije ujedinjenja dijelom su nastavak predratnih stranaka, a dijelom nove formacije. Njihovi programi i politička aktivnost odraz su prilika u novostvorenoj jugoslavenskoj državi. *Radikalna s.* glavni je nosilac centralističke i velikosrpske politike. S rijetkim izuzecima nalazila se na vlasti gotovo za cijelo vrijeme postojanja stare Jugoslavije. *Demokratska s.*, nastala udruživanjem samostalnih radikala, naprednjaka i liberala iz Srbije s grupom Svetozara Pribićevića iz Hrvatsko-srpske koalicije i slovenskim liberalima, zastupala je unitarni jugoslavenski program i znatno pridonijela učvršćenju centralizma. G. 1924. iz njenih se redova izdvojila Pribićevićeva grupa i osnovala *Samostalnu demokratsku s. Hrvatska seljačka s.* (poslije ujedinjenja zvala se Hrv. republikanska selj. s.) okupila je seljačke mase u Hrvatskoj i na čelu sa Stj. Radićem (v.) postala nosilac anticentralističke politike. G. 1927. stvara politički savez sa samostalcima (v. Seljačko-demokratska koalicija) i vodi još odlučniju borbu protiv beogradskih velikosrpskih vrhova. *Slovenska ljudska s.* imala je izrazito klerikalno obilježje. Unatoč anticentralističkom programu često je sudjelovala u beogradskim centralističkim vladama. *Jugoslavenska muslimanska organizacija* bila je stranka bos.-herc. muslimanske buržoazije koja se oslanjala na muslimanski seljački element. Iako po programu autonomistička, povremeno je sudjelovala u beogradskim režimima. *Zemljoradnička s.* bila je po svom programu unitaristička, a kao osnovni cilj isticala

je podizanje seljaštva putem zadrugarstva. Osim ovih stranaka djelovao je još veliki broj malih stranaka i grupa (za vrijeme postojanja stare Jugoslavije oko 40) koje nisu znatnije utjecale na politički život zemlje. Najznačajnija radnička pol. stranka bila je *Komunistička partija Jugoslavije* (v.).

POLO, Marko (1254?—1324), srednjovjekovni putnik i putopisac, navodno rođen u Korčuli. G. 1271. putovao je u Kinu. Po povratku (1295) ispričao je svoje doživljaje prijatelju Rustichellu iz Pize koji ih je zabilježio u djelu poznatom pod imenom »Il milione«. Polov putopis poslužio je kao osnova za izradu geografskih karata.

POLJIČKI STATUT, zbornik propisa o unutarnjem ustrojstvu autonomne poljičke općine, koja se sastojala od dvanaestak naselja između Splita i Omiša. Odredbe statuta odnose se na ustrojstvo i administraciju, a donosile su se na skupštinama. Stanovništvo se dijelilo na didiće, vlasteličiće, kmetiće i vlašiće. U suštini ustrojstvo je bilo feudalno (vladajući sloj bili su didići i vlasteličići), ali su se sačuvali i jaki ostaci rodovsko-plemenskog uređenja. Na čelu općine bio je knez sa 8 sudaca i 3 prokuratora. Postojala je skupština plemića i skupština svih Poljičana. P. s. predstavlja značajan dokument staroga hrvatskoga prava.

POMPEJ, v. Trijumvirat.

POP DUKLJANIN, sastavljač kronike poznate pod imenom »Ljetopis popa Dukljanina«. O popu Dukljaninu ne postoje nikakvi poznati podaci. Pre-

ma riječima autora kronike, bio je to svećenik dukljansko-barske nadbiskupije.

POPEČITELJI, v. Praviteljstvujušći sovjet.

PORTA, diplomatski naziv za tursku carsku vladu. P. je u početku sultanova palača, a zatim zgrada u kojoj su smješteni turski državni uredi.

POTHVAT 25, plan napada na Jugoslaviju koji je potpisao Hitler nakon primitka vijesti o puču u Beogradu 27. marta 1941. Plan je predviđao komadanje Jugoslavije bez upućivanja ultimatuma. U akciju protiv Jugoslavije bile su uključene još i Italija, Madžarska i Bugarska, a planiran je i zračni napad na Beograd.

POTSDAMSKA KONFERENCIJA, konferencija šefova triju savezničkih država H. Trumana (SAD), J. V. Staljina (SSSR) i W. Churchilla (V. Britanija) održana u Potsdamu 17. VII—2. VIII 1945. (nakon izborne pobjede laburista u toku konferencije Churchilla je zamijenio C. Attlee). Konferencija je donijela niz odluka u vezi s Njemačkom kako bi se spriječila obnova nacizma (demilitarizacija, denacifikacija, dekartelizacija itd.). Raspravljeni su reparacioni zahtjevi SSSR i Poljske, koji će se podmiriti iz sovjetske okupacione zone, i zahtjevi zapadnih sila koji će se podmiriti iz zapadne okupacione zone. Istočnoprusko obalno područje pripaja se SSSR, a zemlje istočno od linije Odra—Nysa predaju se pod upravu Poljske. Vijeće ministara pet velikih sila pripremit će mirovne ugovore s Italijom i državama Istočne Evrope, dok će se mirovni ugovor s Njemačkom sklopiti kada bude uspostavljena jedinstvena centralna njemačka vlada.

POVELJA UJEDINJENIH NARODA, v. OUN.

POŽAREVAČKI MIR, mir između Turske, Austrije i Venecije zaključen 1718. nakon poraza Turske. Između ostalog Austrija je dobila čitavu sjev. Srbiju i uski pojas južno od Save, a Venecija je proširila svoj posjed u Dalmaciji pomaknuvši graničnu liniju u unutrašnjost.

PRAGMATIČKA SANKCIJA, tri dokumenta kojima se uređuje pitanje nasljedstva u Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj. G. 1712. Hrvatski je sabor donio zaključak da na hrv. prijestolje može stupiti i ženska loza habsburške kuće koja će posjedovati austrijske nasljedne zemlje. To je hrvatska p. s. Karlo III je slijedeće godine donio zakon po kojemu se ustanovljava nedjeljivost habsburških zemalja i nasljednost na prijestolju po načelu primogeniture, i to u muškoj lozi, a ako kralj ne ostavi muškog potomka, onda i u ženskoj lozi. G. 1723. Ugarski sabor je prihvatio Karlovu Pragmatičku sankciju s nadopunom da se Ugarskoj i Hrvatskoj priznaje pravo da biraju novog vladara ukoliko bi izumrla i ženska loza dinastije.

PRAVAŠI, pristaše Stranke prava u Hrvatskoj kojoj je bio na čelu Ante Starčević (v.).

PRAVITELJSTVUJUŠĆI SOVJET (Upravni savjet), ustanova sastavljena od 12 izabranih članova nastala u Srbiji u vrijeme I srpskog ustanka. P. s. je bilo vrhovno sudište i upravljao je državnim prihodima. Njegove su se odluke smatrale zakonom. Svaka je nahija (v.) na svojoj skupštini birala po jednog člana za Sovjet. Po tome je trebalo da bude predstavništvo naroda. Međutim, izbor je uvijek

izvršen pod utjecajem vojvoda, pa je P. s. postao njihov organ. Karađorđe je težio za samovlašću pa se nije pokoravao odlukama Sovjeta. Zbog toga se između njih vodila stalna borba, sve dok u Sovjet nisu došli pristalice Karađorđa (1811). P. s. je reformiran tako da je 6 njegovih članova (tzv. popečitelji) vodilo pojedine državne poslove, a ostalih 6 sačinjavali su Vrhovni sud.

PRETHISTORIJA, razdoblje u razvoju čovječanstva od prve pojave čovjeka do prvih pisanih spomenika. P. ne traje kod svih naroda jednako dugo, jer se pisani spomenici ne javljaju svugdje u isto vrijeme. Prvi pisani spomenici nađeni su u Mezopotamiji i u Egiptu u III mileniju pr. n. e.

Podjela prethistorije izvršena je na osnovu materijala od kojega je čovjek izrađivao svoje oruđe i oružje (paleolit, neolit, zatim bakreno, brončano i željezno doba).

PRETORIJANCI, tjelesna garda rimskih careva. Bili su raspoređeni u vojne jedinice tzv. kohorte, a zapovijedao im je pretorijanski prefekt. P. su ranije bili tjelesna garda istaknutih vojnih zapovjednika.

PREZBITERIJANCI, pripadnici evangelističkih crkvenih organizacija kojima su pored duhovnih lica stajali na čelu i starješine birani iz redova najimućnijih građana (prezbiteri). P. su se organizirali po uzoru na stare kršćanske općine i odbijali su sistem biskupske vlasti kao i uplitanje države u crkvene poslove. Igrali su značajnu ulogu u vjerskim i društvenim sukobima u Engleskoj u XVII st.,

a pripadali su im »novo plemstvo« i krupna buržoazija.

PRIBIĆEVIĆ, Svetozar (1875—1936), političar, predstavnik Srba u Hrvatskoj. Zalagao se za političku suradnju Hrvata i Srba, sudjelovao u osnivanju i radu hrvatsko-srpske koalicije u kojoj je poslije Supilova odstupa (1910) imao glavnu riječ. Po formiranju Narodnog vijeća P. je njegov potpredsjednik i stvarni šef, koji je najviše utjecao na stvaranje odluke o odlasku delegata Vijeća u Beograd na proklamiranje ujedinjenja 1. XII 1918. Njegova politička aktivnost u prvim godinama postojanja jugosl. države najviše je pridonijela ostvarenju velikosrpske centralističke koncepcije. Zbog razilaženja s Ljubom Davidovićem istupio je iz Demokratske stranke (osnovana 1919) i osnovao Samostalnu demokratsku stranku (1924). Tada je tijesno surađivao s Pašićem (v.), no nakon sporazuma Pašića i Radića (v.) prelazi u opoziciju. G. 1927. s Radićem osniva Seljačko-demokratsku koaliciju. Za vrijeme 6-januarske diktature P. je interniran, a zatim 1931. odlazi u emigraciju. Umro je u Pragu 1936. Po svojim idejnim stavovima i praktičnoj političkoj djelatnosti bio je izraziti građanski političar. Opredijelio se za centralističku koncepciju i u njoj ustrajao sve dok se nije uvjerio da je ideja nacionalnog jedinstva samo plašt za provođenje velikosrpske hegemonije. Ta spoznaja omogućila je njegovu suradnju s Radićem. Tada postaje odlučan borac protiv centralizma i monarhije.

PRICA, Ognjen (1899—1941), politički radnik i publicista, organizator radničkog pokreta. Član KPJ od 1921, radio u Zagrebu na organiziranju komunističke omladine, a zatim kao student matematike i fizike u Beču postaje član biroa Komunističke balkanske federacije. Vrativši se u zemlju službovao je kao profesor u Sarajevu (1923—28). G. 1928/29. uređivao je »Borbu« u Zagrebu, a zatim je osuđen na 7 godina zatvora. Po izlasku iz zatvora nastavlja revolucionarnim radom, te ga banovinske vlasti ponovno hapse potkraj marta 1941. i predaju ustašama koji ga strijeljaju. P. je bio pisac brojnih teoretskih radova koji predstavljaju vrijedan prilog razvoju marksističke misli. Bavio se i prevođenjem marksističke literature.

PRIMOGENITURA, pravo najstarijega prvorođenog sina da naslijedi očevo prijestolje.

PRINCIP, Gavrilo (1894—1918), atentator na prestolonasljednika Franju Ferdinanda (Sarajevo, 28. VI 1914). Bio je jedan od vođa omladinskog pokreta »Mlada Bosna« (v.). Zbog maloljetnosti nije mu izrečena smrtna kazna, već 20-godišnja tamnica. Umro je teško bolestan u tamnici Terezinu u Češkoj.

PRIVILEGIRANI STALEŽI, pripadnici povlaštenih staleža u Francuskoj do buržoaske revolucije. Svećenstvo je bilo prvi, a plemstvo drugi stalež. Jedni i drugi bili su oslobođeni svih tereta i poreza koje je snosio produktivni dio stanovništva (v. Treći stalež). P. s. bili su neznatna manjina francuskog naroda (oko 2%), ali su u državi imali sve položaje u svojim rukama.

PROIZVODNE SNAGE, sredstva za proizvodnju i ljudi s radnim iskustvom i navikama koji ta sredstva pokreću i proizvode sve što im je za život potrebno. P. s. su najvažniji element proizvodnje i društva, jer od stupnja njihova razvoja zavisi struktura i obim zadovoljenja društvenih potreba. Razvojem proizvodnih snaga mijenjaju se proizvodni odnosi (v.) i cjelokupno društveno uređenje.

PROIZVODNI ODNOSI, odnosi u koje ljudi dolaze u procesu proizvodnje. Suština tih odnosa određena je stanjem vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. P. o. se mijenjaju uporedo s promjenom oblika toga vlasništva, a ovise o stupnju razvitka proizvodnih snaga (v.). P. o. djeluju na proizvodne snage, te mogu kočiti ili ubrzati njihov razvoj. Ukupnost proizvodnih odnosa daje ekonomsku strukturu nekog društva. Ljudsko društvo je dosada prošlo kroz pet načina proizvodnje (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam). Svaka se formacija razlikuje od druge svojim posebnim proizvodnim odnosima.

PROLETARIJAT, jedna od dvije osnovne klase u kapitalizmu, eksploatirani najamni radnici koji ne posjeduju sredstva za proizvodnju, već su prinuđeni da prodaju svoju radnu snagu. Naknada koju proleteri dobijaju za prodanu radnu snagu u obliku nadnice jedva im dotiče za održavanje na životu. Zbog toga su prisiljeni da se stalno iznova unajmljuju kod kapitalista. P. je u stalnoj borbi i suprotnosti s buržoazijom (v. Radnički pokret), dok je najzad ne obori s vlasti i uspostavi novi društveni poredak (v. Socijalizam). U antičkom svijetu ta-

također je postojao p. kao osiromašeni i nezaposleni dio stanovništva koji se nije bavio proizvodnjom, već je živio na račun društva. Iz njegovih redova potkraj rimske republike proizlazili su većim dijelom najamni vojnici koji su ugušivali pobune robova.

PROLETERSKE BRIGADE, prve regularne jedinice NOV koje su se počele formirati potkraj 1941. Prva proleterska brigada osnovana je 22. XII 1941. u mjestu Rudo (kao uspomenu na taj događaj slavimo Dan armije). Neke su brigade dobile naziv »proleterske« pri osnivanju, a druge zbog ratnih zasluga. Formiranje p. b. izvršilo se na osnovu Statuta proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada koji je donio Vrhovni štab NOPOJ. U toku NOB bilo je formirano 19 proleterskih brigada. P. b. bile su nosioci revolucionarne borbe naroda Jugoslavije i predstavljale su začetak buduće Jugoslavenske armije.

PROSKRIPCIJE, popisi osoba koje su bile stavljene van zakona te ih je svatko mogao ubiti (ili su bile prognane iz zemlje). Imovina takvih osoba prodavala se na dražbi, a ubojica je dobivao nagradu. Poznate su p. za vrijeme Sule, te one za I trijumvirata.

PROSVJEĆENI APSOLUTIZAM, v. Apsolutizam.

PROSVJETITELJSTVO, kulturno-politički pokret viših slojeva građanstva u evropskim zemljama u XVIII st. uperen protiv feudalizma. P. se temelji na filozofiji zdravog razuma, postepeno prodire i u politiku i naglo se širi. Književna i propagandna djelatnost prosvjetitelja počinje u Engle-

skoj, odakle prelazi u Francusku i Njemačku, a zatim i u ostale evropske zemlje. Najveći je udio u prosvjetiteljstvu dala Francuska (Voltaire, enciklopedisti). Glavni predstavnici kod nas bili su M. A. Reljković i D. Obradović.

PROTEKCIONIZAM, ekonomska politika kojoj je cilj zaštita industrije ili poljoprivrede jedne zemlje od strane konkurencije, a postiže se uspostavom visokih carina na robu iz inozemstva, ograničenjem ili zabranom uvoza i podupiranjem domaćeg izvoza. P. je značajna pojava u prvobitnoj akumulaciji kapitala (v.) kao i u zemljama koje započinju industrijalizaciju.

PROTEKTORAT, teritorij koji nije pripojen nekoj državi, ali ova ima nad njim vlast koja najčešće proizlazi iz međunarodnog ugovora. U međunarodnom pravu p. označava i odnos dviju država od kojih jedna utječe na vanjsku politiku druge. Postoje razni tipovi protektorata, a pojavili su se kao oblik imperijalističkog prodiranja evropskih sila u Aziju, Afriku pa i u Evropu.

PROTESTANTIZAM, kršćanske crkve i vjerske zajednice koje su nastale u vezi s reformacijom (v.) od XVI st. dalje.

PROTOHISTORIJA, naziv kojim se u razvoju pojedinih zemalja obilježava prelazni period između prethistorije (v.) i historije. Pored arheoloških nalaza najvažniji izvori za protohistoriju jesu podaci što ih o tim zemljama donose strani pisci. U njima se najčešće isprepliću historijske činjenice i legende.

PROTONOTAR, pomoćnik vrhovnog suca kraljevstva u ugarsko-hrvatskoj državi. U Hrvatskoj je postojala čast banskog protonotara.

PROTUREFORMACIJA, v. Reformacija.

PROUDHON, Pierre-Joseph (Prudon, 1809—1865), franc. teoretičar društvenih reformi. Osnovne su mu misli utopističke, a po mnogim stavovima bio je začetnik anarhizma. Oštro je napadao vlasništvo, državu, porodicu i religiju. Smatrao je da se promjene u društvenim odnosima mogu postići mirnim putem, agitacijom, te je radnike odvraćao od političke borbe jer je osnovana na nasilju. Buduće društvo zamišljao je kao mrežu udruženja malih posjednika-proizvođača. Privatno vlasništvo, i to samo krupno, proglasio je krađom, a branio je sitno vlasništvo ostvareno ličnim radom. P. je tumačio težnje sitne buržoazije.

PRVA INTERNACIONALA, v. Internacionala.

PRVI MAJ, međunarodni praznik rada. Na osnivačkom kongresu II internacionale 1889. odlučeno je da se 1. V održe masovne demonstracije kao spomen na čikaško krvoproliće. Naime, u vrijeme velikog štrajkaškog pokreta u SAD održavali su radnici Chicaga 1. V 1886. miting, te je tom prilikom policija izvršila oružani napad ubivši 6 radnika i ranivši oko 50. Velik broj radnika bio je uhapšen. Vođe štrajka izvedeni su pred sud i trojica su osuđena na smrt. Odluku II internacionale prihvatili su radnici širom svijeta. U našoj zemlji radnici su počeli slaviti P. m. već 1890 (u Hrvatskoj i Sloveniji).

PRVI SVJETSKI RAT, nakon sarajevskog atentata (v.) Austro-Ugarska je uputila Srbiji ultimatum, a zatim 28. VII 1914. i objavila rat. Kako je Rusija odmah nakon toga provela opću mobilizaciju, Njemačka je 1. VIII navijestila rat Rusiji, a 3. VIII i Francuskoj. Kada je Belgija odbila prolaz njemačke vojske preko svog teritorija, Nijemci su 4. VIII prodrli u Belgiju. Istoga je dana na strani Rusije i Francuske u rat stupila Engleska, a s njom i njeni dominioni, 5. VIII priključila se Srbiji Crna Gora. Antanti (v.) je prišao Japan, te se tako napad Austro-Ugarske na Srbiju u svega nekoliko dana pretvorio u svjetski rat. Nakon brzog prodora preko Belgije i Holandije u sjevernu Francusku, Nijemci su zaustavljeni na rijeci Marni. Na istoku Rusi su neočekivano prešli u ofenzivu i prodrli u istočnu Prusku i Galiciju. Nijemci su brzo izbacili Ruse iz istočne Pruske i pomogli Austro-Ugarskoj da zaustavi ruski prodor u Galiciji. Njemački planovi o »munjevitom ratu« bili su poremećeni, te se i na zapadu i na istoku rat pretvorio u pozicioni. U početku rata njemačka je vojska bila spremnija, izvježbanija i nadmoćnija. No ta je premoć bila privremena, jer je odugovlačenjem rata prednost prelazila na stranu Antante koja je imala bolje rezerve materijala i ljudstva te veliku nadmoć na moru. U toku 1914. Srbija je pružala jak otpor Austro-Ugarskoj. Tek u jesen 1915, kad je na stranu Centralnih sila (v.) stupila u rat i Bugarska, srpska vojska povukla se prema jugu i po oštroj zimi kroz albanske planine prešla na otok Krf i u južnu Italiju. Tada je bila pregažena i Crna Gora. U toku 1915. Italija se tajnim Londonskim paktom vezala

uz Antantu i ušla u rat. Novi front na Soči ubrzo je pokazao da Italija nije Antanti ni od kakve koristi. U toku 1916. došlo je do velike ruske ofenzive i prodora u Bukovinu i Galiciju. Rumunjska je stupila u rat na strani Antante, ali su je Centralne sile ubrzo pregazile i okupirale. Na zapadu su vođene najveće bitke I svj. rata kod Verduna (Verden) i na rijeci Sommei (Som). U velikoj pomorskoj bici kod Jüttlanda (Jiland) Nijemci su izgubili 14, a Englezi 11 brodova. Njemačka je teško podnosila blokadu, a produžavanje rata pojačavalo je nestašicu živežnih namirnica. Izbijanjem februarske, a zatim i oktobarske revolucije (v.), Rusija je stvarno izišla iz rata. No zato su nakon objave totalnog podmorničkog rata u proljeću 1917. ušle u rat SAD. Amerika je, naime, od početka rata potpomagala Antantu i nabavljala joj oružje i namirnice. Ostvarujući tako velike profite, američki su kapitalisti nastojali da SAD ostanu što duže neutralne, no događaji u Rusiji i podmornički rat natjerali su ih da stupe u akciju kako bi onemogućili pobjedu Njemačke. Iako je nakon mira s Rusijom (u Brest-Litovsku marta 1918) za Centralne sile nestalo istočnog fronta, ipak im nije bilo moguće zadržati ofenzivu Antante na zapadu. U napad su stupile svježe američke snage, pa se njemačka vojska morala povlačiti. Ofenziva Saveznika započela je i na svim ostalim frontovima. Izvršen je proboj Solunskog fronta na Balkanu, te je nakon toga slomljen otpor Bugarske i Turske. Najzad su kapitulirale i Austro-Ugarska (3. XI 1918) i Njemačka 11. XI 1918. U I svjet. ratu poginulo je ukupno 8,000.000 ljudi, dok ih je 20,000.000 ranjeno. Nakon završetka rata sa-

stala se mirovna konferencija u Versaillesu kraj Pariza (v. Versajski mir).

PRVOBITNA AKUMULACIJA KAPITALA, proces zgrtanja kapitala koji je prethodio učvršćenju kapitalističkog načina proizvodnje. Buržoazija, koja je bila nosilac kapitalističke privrede, služila se različitim nasilnim metodama i pothvatima da dođe do kapitala. Ponekad su ta sredstva davale kolonije i eksploatacija tamošnjeg stanovništva koja je išla čak do istrebljenja urođenika; nadalje trgovina crnim robljem, trgovački ratovi i zloupotrebe prilikom skupljanja poreza. Poznat je slučaj Engleske gdje je zbog potreba tekstilne proizvodnje došlo do pretvaranja oranica u pašnjake i nasilnog istjerivanja seljaka sa zemlje.

PRVOBITNA ZAJEDNICA, prva društveno-ekonomska formacija, osnovana na zajedničkom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Proizvodne snage bile su na veoma niskom stupnju razvoja. Oruđe je bilo primitivno (v. Kameno doba), pa se čovjek kao pojedinac izdvojen iz zajednice nije mogao održati na životu. Stoga je nužno bio upućen na uzajamno potpomaganje. Zbog zajedničkog rada, i sredstva za proizvodnju bila su zajednička. P. z. dijeli se na period divljaštva i period barbarstva (svaki od ovih perioda dijeli se na niži, srednji i viši stupanj). U periodu divljaštva ljudi su upotrebljavali većinom gotove prirodne proizvode, bavili se sakupljanjem plodova, lovom i ribolovom. U periodu barbarstva ljudi su počeli proizvoditi ono što im je potrebno za život: uzgajali su stoku i bavili se ratarstvom. P. z. obuhvaća dugi period u razvoju

ljudskog društva od postanka čovjeka do pojave klasa. U prvobitnoj zajednici nije bilo imovinske nejednakosti ni klasne eksploatacije. Budući da u prvobitnoj zajednici nije bilo klasa, nije bilo ni državne organizacije.

PUČ, iznenadna promjena vlasti izvedena od grupe urotnika, pri čemu društveni sistem i državno uređenje ostaju nepromijenjeni.

PUČKI TRIBUNI, zastupnici plebejaca (v.) u starom Rimu koji su se birali na godinu dana, a štitili su plebejce od patricijske samovolje. Bili su nepovredivi i imali su pravo veta (v.). U početku su bila 2, a kasnije 10 pučkih tribuna.

PUNSKI RATOVI, ratovi vođeni između Rimljana i Kartažana za prevlast na Sredozemnom moru. Tako su nazvani po Kartažanima koji su se još nazivali i Punjani. Prvi punski rat vodio se za posjed Sicilije 264—241. pr. n. e. Rimljani su pobijedili pa je Kartaga morala platiti još i ratnu odštetu. Drugi p. rat izbio je pošto je Kartaga osvojila velik dio Španije, a vodio se od 218—202 pr. n. e. U toku rata kartaški vojskovođa Hanibal prešao je Alpe, provalio u Italiju i zaprijetio Rimu. Međutim, Rimljani su rat prenijeli u Afriku i u odlučnoj bici kod Zame porazili Hanibala (202). Rimljani su tada dobili Španiju i sredozemne otoke, a Kartažani su im morali izručiti svu mornaricu (osim 10 brodova) i obavezati se da neće ratovati izvan Afrike, a i tu samo uz dozvolu Rimljana. Treći p. rat (149—146. pr. n. e.) izbio je zbog sukoba Kartage s Numidijom. Rimljani su opkolili Kartagu s mora i s kopna i nakon

trogodišnje opsade zauzeli grad, razorili ga i stanovništvo prodali u roblje.

PURITANCI, pripadnici buržoaskog religiozno--političkog pokreta u Engleskoj u XVII st. (naziv od purus, čist). Tražili su dovršenje reformacije, uklanjanje ostataka katolicizma, biranje svećenika i odlučujuću ulogu svjetovnjaka u crkvenim pitanjima. Napadali su raskoš i nerad feudalaca, a zagovarali rad i štednju.

R

RAČKI, Franjo (1828—1894), hrv. političar i historičar. G. 1860. sa Strossmayerom (v.) osniva Narodnu stranku. Biran je za zastupnika u Hrvatskom saboru 1861, 1868. i 1872. Bio je prvi predsjednik Jugoslavenske akademije (1867). Godine 1880. osnovao je s Mrazovićem Nezavisnu narodnu stranku. R. je bio glavni ideolog jugoslavenske ideje. Kao historičar objavio je značajnu izvornu građu za stariju hrv. povijest i velik broj naučnih rasprava u kojima dolazi do izražaja njegova jugoslavenska ideja.

RADA, vijeće ili skupština u nekim slavenskim zemljama, npr. u Rusiji za Ivana IV skupni upravni organ zvao se »Izbornaja r.« U Ukrajini u godinama revolucije 1917/18. postojala je Ukrajinska r. izrazito kontrarevolucionarnog karaktera.

RADIĆ, Ante (1868—1919), hrv. političar i pisac. G. 1900. pokrenuo je seljački list »Dom« koji je mnogo utjecao na kulturni i politički razvoj hrvatskog sela. G. 1904. osniva s bratom Stjepanom Hrvatsku pučku seljačku stranku. Osobito je značajan

njegov rad na prosvjećivanju seljaštva i kao sakupljača narodnog blaga.

RADIĆ, Stjepan (1871—1928), hrv. političar. S bratom Antom osniva Hrvatsku pučku seljačku stranku (1904) i potiče političku aktivnost hrv. seljaštva. Nakon ujedinjenja 1918. odlučno istupa protiv velikosrpske hegemonije. Zalaže se za stvaranje federativne jugoslavenske zajednice u koju će Hrvatska stupiti slobodnom voljom. Svojoj stranci mijenja naziv u »republikanska« (HRSS). Zbog svojih je stavova zatvaran, a njegova stranka proganjana. U tom razdoblju R. računa i na međunarodne faktore pa odlazi i u inozemstvo (London, Beč, Moskva 1923/24). U Moskvi je svoju stranku učlanio u Seljačku internacionalu zbog čega je po povratku hapšen i predan sudu. U međuvremenu priznaje monarhiju, Vidovdanski ustav (v.) i zaključuje sporazum s N. Pašićem (v.). Kako njegovo prisustvo u vladi nije dovelo do političkih promjena, povlači se u opoziciju i sa Sv. Pribićevićem osniva Seljačko-demokratsku koaliciju (1927). 20. VI 1928. teško je ranjen u Skupštini od Puniše Račića te od posljedica ranjavanja umire 8. VIII u Zagrebu. Osnov Radićeve politike bilo je uvjerenje da je seljaštvo najpozitivniji dio hrv. naroda i da ono mora kao većina postati subjekt hrv. politike umjesto »pokvarene gospode«. U ostvarivanju svojih ideja često je pravio skokove pa je njegova politička aktivnost puna različitih obrata. Odbacivao je revolucionarnu borbu smatrajući da se sve može postići mirnim parlamentarnim putem. Pored ideja o oslobođenju seljačkog naroda R. je zastupao misao ju-

žnoslavenskog jedinstva i opće slavenske uzajamnosti, neprestano naglašavajući svoj pacifizam.

RADNIČKI POKRET, ekonomska i politička borba radnika za poboljšanje položaja radničke klase.

a) Međunarodni r. p. javlja se uporedo s kapitalizmom, ali u početku ima karakter spontanog, neorganiziranog bunta bez određene ideološke osnove. Radnici se bore protiv surovog izrabljivanja, za poboljšanje uvjeta rada, kraći radni dan i veće nadnice (v. Ludisti, Lionski ustanci, Ustanak šleskih tkalaca). Jačanjem klasne svijesti javlja se i organizirani r. p. (npr. u Engleskoj ilegalni sindikati potkraj XVIII st., čartizam poč. XIX st.). Međutim, 30-ih i 40-ih godina XIX st. r. p. je otklanjao revolucionarnu akciju. Tek Savez komunista (v.) postaje prva proleterska organizacija koja prihvaća revolucionarni put borbe protiv kapitalizma. Komunistički manifest 1848. predstavlja program proletarijata u kojem je tačno objašnjena njegova uloga u preobražaju društva i metode te borbe. U zbivanjima 1848. proletarijat je bio protagonist revolucionarnih snaga. Jači zamah r. p. dobija osnivanjem Prve internacionale 1864. Poslije sloma Pariske komune (v.) evropska je buržoazija oštro istupila protiv radničkog pokreta. Unatoč tome proletarijat je uporedo s ekonomskim razvojem postajao klasno sve svjesniji. Prva internacionala (raspuštena 1876) dala je temelje na kojima je marksizam postao ideologija radničke klase pa je time dana mogućnost osnivanja radničkih partija u pojedinim zemljama koje su se 1889. povezale u Drugu internacionalu. Međutim, u uvjetima relativno mirnog razvitka kapita-

lizma, industrijskog poleta i uspjeha u parlamentarnoj borbi (rad. partije dobijaju sve veći broj poslanika u parlamentima), javlja se odstupanje od osnovnih načela marksizma, naročito u pitanju nužnosti proleterske revolucije. Različite oportunističke struje nastojale su otupiti revolucionarnu oštricu radničkog pokreta. Na poč. XX st. najizrazitiji zastupnici marksističke ideje bili su Lenjin i boljševici (v.). Zato je Lenjin i mogao dovesti ruski proletarijat do pobjede u oktobru 1917, dok je Druga internacionala doživjela slom uoči prvoga svjetskog rata. Od oktobarske revolucije r. p. se razvija u uvjetima postojanja proleterske države. U martu 1919. osnovana je u Moskvi Treća internacionala koja je okupila komunističke partije raznih zemalja (djelovala je do 1943). Nakon drugog svjetskog rata r. p. doživljava velik uspon. Osnovan je i Komunistički informacioni biro koji je povezao neke komunističke partije. Međutim, njegovo je postojanje negativno utjecalo na r. p. jer su u radu biroa prevladavali dogmatizam i težnje za podređivanjem svih komunističkih partija KP Sovjetskog Saveza. Suvremeni r. p. postepeno se oslobađa pogrešne usmjerenosti.

b) R. p. u našim zemljama razvijao se u specifičnim uvjetima našega ekonomskog i političkog razvoja. Industrijski proletarijat kod nas kasno se javlja pa se naš r. p. u svojoj početnoj fazi (posljednji decenij XIX st.) oslanjao na obrtničke radnike, male obrtnike koji propadaju, manufakturne i poljoprivredne radnike. Kako su jugoslavenske zemlje, osim Srbije i Crne Gore, bile pod tuđinskom vlašću, to je i privreda većinom bila u rukama stra-

nog kapitala. Zbog toga je dolazilo do povremene suradnje naših radničkih i građanskih stranaka, a to je slabilo klasnu borbu proletarijata. Jedino se srpska socijalna demokracija mogla u velikoj mjeri posvetiti borbi protiv vlastite buržoazije. U borbi za nacionalno oslobođenje ne angažiraju se sve naše socijaldemokratske partije u jednakoj mjeri, ali svi južnoslavenski socijalisti u Monarhiji imaju jugoslavensku orijentaciju. Na jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani 1909. zastupaju misao o kulturnom i političkom ujedinjenju Jugoslavena unutar Monarhije. Makedonski socijalisti sudjeluju u nacionalnooslobodilačkoj borbi, a srpski socijalisti zalažu se za stvaranje balkanske konfederacije na bazi lokalne i nacionalne autonomije balkanskih naroda (Balkanska socijalistička konferencija u Beogradu, 1910). U odnosu prema seljaštvu postoje izvjesne razlike: u Hrvatskoj i Vojvodini socijalisti od početka rade među seljačkim masama, u Srbiji povezivanje počinje nešto kasnije, dok su slovenski, bosanski i makedonski socijalisti zanemarivali djelatnost na selu. Socijaldemokratska stranka osnovana je najprije u Hrvatskoj (1894), zatim u Sloveniji (1896), u Srbiji (1903), u Bosni i Hercegovini (1909). Manje socijalističke organizacije djelovale su u Vojvodini, Dalmaciji i Istri. Pokušaj stvaranja jedinstvene makedonske socijaldemokratske stranke nije uspio. U ideološkoj orijentaciji najizrazitiji marksistički karakter imala je Srpska socijaldemokratska stranka, dok su ostale više naginjale reformizmu. Poslije stvaranja jugoslavenske države došlo je do ujedinjenja većine socijalističkih stranaka i grupa u Socijalističku rad-

ničku partiju Jugoslavije (komunista), koja od 1920. nosi naziv Komunistička partija Jugoslavije (v.).

RAJA, potlačeno stanovništvo, pretežno seljaci u Turskom Carstvu. R. je bila u mnogo nepovoljnijem položaju od muslimanskog stanovništva. Bila je opterećena raznim vrstama poreza i davanja, pa čak i dankom u krvi (odvođenje djece u janjičare).

RAJAČIĆ, Josif (1785—1861), patrijarh pravoslavne crkve koji je u zbivanjima 1848. odigrao kontrarevolucionarnu ulogu. Narodnu skupštinu u Srem. Karlovcima (13. V 1848) sazvao je pod pritiskom ustanika. U vrijeme oružanog sukoba s Madžarima i Austrijancima otišao je na dvor u Innsbruck, što ga je dovelo u sukob s demokratskim vođama u Glavnom ustaničkom odboru.

RAJNSKI SAVEZ, organizacija 16 njemačkih država uz rijeku Rajnu koju je osnovao Napoleon 1806. R. s. je prestao postojati nakon poraza Napoleona.

RAKIĆ, Krešo (1919—1941), revolucionar, narodni heroj. Živio je u Zagrebu, gdje postaje član SKOJ-a i KPJ. Poslije okupacije postaje rukovodilac oružane grupe koja je u Zagrebu napadala njemačke i ustaške jedinice. Bio je učesnik poznate akcije u Botaničkom vrtu i u Zvonimirovoj ulici. R. je uhapšen u oktobru 1941. i odveden na strijeljanje u Rakov potok kraj Zagreba s još osamnaestoricom drugova.

RAKOVIČKA BUNA, buna pod vodstvom Eugena Kvaternika 1871. s ciljem da se Hrvatska oslobodi od Austrije. Razočaran neuspjehom svojih akcija u inozemstvu i zavođenjem dualizma, Kvater-

nik je došao do uvjerenja da se ni s mirnim parlamentarnim putem ni uz vanjsku pomoć, u slučaju evropskog sukoba, ne može postići sloboda. Stoga se odlučio na oružani ustanak protiv Monarhije. Buna je započela 8. X u Vojnoj krajini u selu Broćanci, a odatle je prenesena u Rakovicu, no za svega nekoliko dana bila je ugušena, a Kvaternik je poginuo.

RANKOVIĆ, Aleksandar (1909-), politički radnik, potpredsjednik SFRJ, sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ. G. 1924. postao je član klasnih sindikata, a 1927. član i rukovodilac SKOJ-a u Beogradu. U KPJ primljen je 1928. Za šestojanuarske diktature bio je hapšen i zlostavljan. Od 1937. sekretar PK KPJ za Srbiju i član Politbiroa CK KPJ. Ljeti 1941, dok je u Beogradu organizirao ustanak, bio je uhapšen i mučen u zatvoru Gestapoa, ali je akcijom beogradskih komunista nakon tri dana oslobođen. U rujnu 1941. prešao je na oslobođeni teritorij. R. je bio član Vrhovnog štaba i jedan od najbližih Titovih suradnika. U NOR-u i poslije oslobođenja obavljao je razne visoke državne i društveno-političke funkcije. Odlikovan je Ordenom narodnog heroja.

RAPALSKI UGOVOR, ugovor o razgraničenju između Kraljevine SHS i Italije zaključen 12. XI 1920. u Rapallu. Pitanje razgraničenja između dvije susjedne države bilo je naročito otežano postojanjem Londonskog pakta (v.) kojim su Italiji obećani dijelovi našeg teritorija. Granice određene Rapalskim ugovorom dale su prednost Italiji koja je dobila Istru i Zadar te otoke Cres, Lošinj, Lastovo

i Palagružu. Rijeka je proglašena nezavisnom državom.

RASIZAM, antinaučna i reakcionarna politička teorija koja se osniva na tvrdnji da biološke rasne osobine odlučuju o kulturnoj i historijskoj ulozi pojedinih naroda. Ta je teorija nastala radi opravdanja osvajačkih pothvata imperijalističkih sila. R. su zastupali i njemački nacisti iznoseći postavke o svjetskoj misiji nordijske rase. Nacisti su ispoljili svoj rasizam naročito u odnosu prema Židovima, koje su htjeli fizički istrijebiti, kao i prema drugim evropskim narodima. I danas još ima pojava rasizma (Južnoafrička Unija, južne države u SAD).

RASTISLAV (846—870), velikomoravski knez; v. Ćiril i Metodije.

RAVENSKI EGZARHAT, oblast koja je obuhvaćala bizantske posjede u Italiji sa sjedištem u Ravenni. Egzarhatom je upravljao bizantski vojni zapovjednik sve dok ga sredinom VIII st. nisu zauzeli Langobardi. Kao ostatak bizantske vladavine u Ravenni sačuvali su se poznati mozaici iz VI st.

RAZIN STJENKA, v. Seljačke bune.

REAKCIJA, u političkom smislu borba protiv društveno-političkog napretka. Pojavljuje se uvijek poslije revolucija da uspostavi stari režim. Zato su nosioci reakcije klase oborene s vlasti. Nosioci reakcije mogu biti i društvene grupe koje se nalaze na vlasti i grupe pred gubitkom vladajućeg položaja koje nastoje spriječiti potlačene klase da ih s vlasti obore i uspostave novo društveno uređenje.

REFORMACIJA, vjersko-društveni pokret koji se javlja u XVI st. u Njemačkoj u uvjetima kapi-

talističke privrede i sve veće krize feudalnog društva. Pokret počinje kao borba protiv zloupotreba u crkvi i crkvenih dogmi, ali se ubrzo pretvara u društveno razračunavanje suparničkih klasa. R. je započela 1517. objavljivanjem Lutherovih 95 teza i postepeno se širila po Njemačkoj. Knezovi i bogati gradovi nastojali su pomoću pokreta prisvojiti prostrane crkvene posjede. Knezovi su bili protivnici jake carske vlasti, a patricijat je želio da pomoću cara suzbije knezove. Seljaci i gradska sirotinja težili su za promjenom cjelokupnog društvenog poretka, a ne samo za ograničenjem bogatstva crkve. Tako je r. postala pokret koji je uzgibao sve društvene slojeve, ali je svaki sloj od njega očekivao zadovoljenje upravo svojih težnji i ciljeva. Sam Luther priklonio se reakcionarnim feudalnim slojevima osuđujući revolucionarne akcije seljaka. Na čelu revolucionarnih seljaka stajao je Toma Münzer. Kada su na saboru u Speyeru 1529. katolici donijeli zaključak o zabrani širenja reformacije, luterovci su protiv te odluke protestirali i po tome dobili ime »protestanti«. Nakon oružanih borbi mirom u Augsburgu 1555. priznata je Lutherova crkva i načelo »čija je zemlja, njegova je i vjera«. U Švicarskoj su u duhu reformacije djelovale dvije struje kojima su bili na čelu Ulrich Zwingli i Jean Calvin.

Katolička crkva poduzimala je odlučne mjere da suzbije reformaciju. Tako se u XVI i XVII st. razvio pokret *protureformacija*, čiji su nosioci bili jezuiti (v.) i dominikanci. Političko vodstvo protureformacije imali su u svojim rukama Habsburgovci. Njih je od 1609. pomagala Katolička liga na čelu s

Maksimilijanom Bavarskim. U vrijeme protureformacije pape su ojačali svoj položaj unutar crkve, ali im je u međunarodnim razmjerima autoritet veoma oslabio.

REFORME MEJDŽI, reforme koje je provodio carski dvor u Japanu poslije 1868. nakon poraza feudalne reakcije, oličene u šogunatu. Ukinute su stare feudalne pokrajine s feudalnim carinama, a država je podijeljena na oblasti kojima su upravljali prefekti. Ukinuta su sva ograničenja u trgovini, zatim cehovi i gilde. Osniva se poštanski saobraćaj i reformira sudstvo i financije. Posebna je pažnja posvećena školstvu, te je osnovan veći broj škola i sveučilišta, a mnogi mladi Japanci upućeni su na školovanje u zapadnoevropske zemlje. Provedena je i modernizacija vojske po evropskom uzoru. R. m. omogućile su Japanu veoma nagao ekonomski razvoj koji je izazvao značajne društvene i političke promjene.

REFORMIZAM, oportunistička struja u međunarodnom radničkom pokretu koja predstavlja skretanje od marksizma. R. poriče neophodnost proleterske revolucije i potrebu uspostave diktature proletarijata, te smatra da se jačanjem radničkih organizacija u okviru kapitalističkog društva, parlamentarnom borbom i postepenim reformama mogu ostvariti socijalne i političke promjene. Na taj bi se način položaj radnika rješavao reformama u okviru buržoaskog društva. Te bi reforme postepeno izmijenile i sam kapitalistički sistem. Tako bi kapitalizam bez ikakvih unutrašnjih potresa prerastao u novu društvenu formaciju. R. se pojavio

potkraj XIX st. u strankama II internacionale (v. Revizionizam).

REGALNA PRAVA, prava koja su u feudalizmu pripadala kralju. Prvotno su se odnosila na zemlju, a kasnije obuhvaćaju pravo izdavanja zakona, sudovanje, kažnjavanje, dodjeljivanje časti. Neka r. p. vladar je uz odštetu prenosio na druga lica (npr. kovanje novca, ubiranje carina itd.), a iz nekih su se razvili državni monopoli.

REGENT, kraljevski namjesnik, lice koje u monarhijskom državnom uređenju obavlja kraljevsku vlast u vrijeme vladareve maloljetnosti ili u slučaju kada kralj iz bilo kojih razloga (bolest, starost) nije u mogućnosti da sam izvršava svoju funkciju.

REICHSRAT, njemački naziv za carevinsko vijeće, parlamenat u austrijskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije. R. se sastojao od dva doma: gospodskog i poslaničkog. R. kao savezno vijeće parlamenta imala je i Njemačka do dolaska Hitlera na vlast.

REICHSTAG, predstavničko tijelo u njem. državama. U pojedinim razdobljima historije imao je različit sastav i značenje. U srednjem vijeku R. je staleško tijelo sastavljeno od feudalaca. U ujedinjenoj Njemačkoj R. je predstavnički organ sa zakonodavnom funkcijom. Za Vajmarske Republike (v.) R. je donji dom parlamenta, a nakon dolaska Hitlera jednodomna nacistička skupština.

REKONKVISTA, razdoblje istjerivanja Arapa i ponovnog osvajanja Pirinejskog poluotoka od strane Španjolaca i Portugalaca od VIII do XV st. Kada se u prvoj polovini X st. raspao Kordovski kalifat na više emirata, počeli su kršćani sa sjevera pomalo

potiskivati muslimane. Od oslobođenih područja razvile su se s vremenom tri države: Kastilija, Aragonija s Katalonijom i Portugal. Jači zamah dobija r. početkom XIII st. kada je savez kršćanskih država potukao Maure kod mjesta Las Navas de Tolosa 1212. Poslije toga osvojena je Andaluzija pa je Maurima ostao samo Granadski emirat. R. je završena osvajanjem Granade 1492.

RELIGIJA, oblik društvene svijesti u kojoj se ispoljava ovisnost čovjeka o natprirodnim silama, a proizlazi iz nemoći čovjeka prema prirodi. R. je rezultat niskog stupnja razvoja proizvodnih snaga kada ljudi nisu mogli da shvate prirodne pojave niti da njima zavladaju. Zbog toga su im pripisivali nadnaravna svojstva. Zamišljali su da se u svim pojavama nalazi neki duh. Za primitivnog čovjeka čitav je svijet naseljen takvim duhovima koji djeluju isto onako kao i čovjek (animizam). Nepoznavajući uzroke prirodnih pojava ljudi su vjerovali da se prirodne sile mogu ukrotiti raznim čarolijama i obredima (magija). Na početku ljudskog društva nisu postojale religiozne predstave. Tek kad su se mišljenja i spoznaje čovjeka toliko razvile da je mogao o stvarima i pojavama oko sebe stvarati makar i krive predodžbe, počeo im je pripisivati razna nadnaravna svojstva. R. je nastala na srednjem stupnju divljaštva. Kasnije nastaju razni kultovi i stvara se mnoštvo bogova koji upravljaju suncem, vjetrom, kišom itd. Tada i uloga žreca, čarobnjaka i svećenika postaje sve značajnija. U robovlasničkom poretku život ljudi projicira se na nebo pa bogovi dobijaju ljudski lik i ne upravljaju samo prirodnim

pojavama nego i životom ljudi. Tako nastaju brojne mnogobožačke (politeističke) religije. Tek mnogo kasnije, oduzimanjem božanstvima ljudskih osobina, nastaju i jednobožačke (monoteističke) religije. R. će napretkom nauke, koja objašnjava prirodne pojave, jednoga dana nestati.

RENESANSA, v. Humanizam.

RENTA, svaki dohodak koji se ostvaruje bez vlastitog rada ili neke poduzetničke djelatnosti. U feudalnom sistemu feudalci su dobivali rentu od kmetova koji su obrađivali njihovu zemlju. Ta je r. bila radna, naturalna i novčana. Naturalna r. je davanje određenih prirodnina dobivenih obradom zemlje (žito, vino i sl.). Radna r. je obaveza fizičkog rada za gospodara određeni broj dana u godini. Novčana r. znači davanje određenih novčanih iznosa. I u kapitalizmu postoji zemljišna r. koju zemljovlasniku plaća zakupac zemlje na određeni rok.

REPARACIJE, naknada štete prouzročena ratom javnoj ili privatnoj imovini koju pobijeđene države plaćaju državama pobjednicama. R. se plaćaju u novcu ili u materijalnim dobrima, a visina im se određuje obično mirovnim ugovorom.

REPUBLIKA, oblik državnog uređenja u kome se na čelu države nalazi lice izabrano na određeni broj godina. U izuzetnim slučajevima predsjednik republike može svoju funkciju obavljati i doživotno.

RESTAURACIJA, obnavljanje starog političkog poretka ili društvenog uređenja koje je oboreno revolucijom. Tako je npr. poslije sloma Napoleona 1815. u Francuskoj izvršen pokušaj restauracije, te

su se u zemlju vratili brojni plemići odbjegli u vrijeme buržoaske revolucije.

REVIZIONIZAM, oportunistička struja u radničkom pokretu koja zahtijeva reviziju postavki naučnog socijalizma (v.). Revizionisti se često nisu verbalno odricali Marksa, već su tvrdili da samo ispravljaju njegove postavke, a u stvari su negirali revolucionarno jezgro marksizma. R. se javio potkraj XIX st. u Njemačkoj u vrijeme velikih parlamentarnih uspjeha socijaldemokratske partije. Tada su neki radnički vođe usvojili samo parlamentarnu borbu i reforme kao put u socijalističko društvo (v. Reformizam). Eduard Bernstein je tvrdio da zakoni dijalektike unose zbrku u naše mišljenje te da ih treba odbaciti kao revolucionarnu akciju u politici. Ostali poznatiji revizionisti bili su Vollmar, Smidt i Kautsky. Izvan Njemačke r. se proširio u Francuskoj (posibilisti i žoresisti) i u Engleskoj (fabijevci i laburisti). R. je potpuno prevladao u Drugoj internacionali i pridonio njenom slomu na početku prvoga svjetskog rata. Posebna varijanta revizionizma je staljinizam vezan za razvoj socijalizma u SSSR-u i Staljinovo vodstvo sovjetske države i Partije. Staljin (v.) je smatrao da treba jačati državno-partijski centralizam nasuprot marksističko-lenjinističkoj teoriji o ulozi revolucionarnih organizacija masa. Time je odbacio osnovnu ideju marksizma, asocijaciju slobodnih proizvođača i odumiranje države. Svoje revizionističke koncepcije Staljin je nametnuo i Trećoj internacionali, a one su u mnogočemu vidljive i u suvremenoj kineskoj varijanti revizionizma.

REVOLUCIJA, temeljna i korjenita promjena društvenog uređenja koja dovodi do uspostave novih društvenih odnosa najčešće oružanim putem. Po učenju marksizma, r. je jedan od osnovnih zakona razvitka cjelokupnog ljudskog društva i prirode. Osnovno pitanje svake društvene revolucije je zauzimanje vlasti. Tako npr. buržoaske revolucije uklanjanju feudalni poredak i stvaraju mogućnost uspostavljanja kapitalističkih proizvodnih odnosa. Tada buržoazija postaje vladajuća klasa. Cilj je proleterske revolucije da stvori preduvjete za uklanjanje svake eksploatacije i zato ukida privatnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju i stvara nove proizvodne odnose. Dosadašnje socijalističke revolucije upućuju na različite putove i specifičnosti u ostvarivanju postavljenog cilja.

REVOLUCIONARNI DEMOKRATI, grupa ruskih intelektualaca na čelu s Hercenom i Černiševskim koja je sredinom XIX st. zastupala mišljenje da će feudalizam u Rusiji biti zamijenjen kapitalizmom, ali da će i ovaj biti uklonjen i zamijenjen socijalizmom. Za razliku od dekabrista (v.), oni vjeruju u veliku ulogu narodnih masa u borbi protiv feudalno-apsolutističkog uređenja.

RIBAR, Ivo-Lola (1916—1943), revolucionar, narodni heroj. Kao đak prišao je naprednom omladinskom pokretu, postao član SKOJ-a, a od 1936. i član KPJ. 1937. postao je sekretar CK SKOJ-a, na kojoj je dužnosti ostao sve do svoje pogibije. Na međunarodnim omladinskim konferencijama zastupao je omladinu Jugoslavije (Bruxelles 1935, Ženeva 1936, Paris 1937). Pod njegovim vodstvom

omladinski pokret postao je značajan faktor u političkom životu Jugoslavije. Bio je blizak suradnik Tita. 1940. R. je interniran u logoru Bileće. Učestvovao je u radu V zemaljske konferencije i tada je izabran za člana CK KPJ. Kada je izbio narodni ustanak 1941. postaje jedan od istaknutih organizatora ustanka. Po direktivama Vrhovnog štaba obavljao je razne zadatke pa je dva puta ilegalno dolazio i u Zagreb. Po osnivanju USAOJ-a R. je bio na čelu te oragnizacije. Poginuo je 27. XI 1943. na Glamočkom polju za vrijeme neprijateljskog bombardiranja u času kad se spremao na važnu misiju u inozemstvo.

RICHELIEU, Armand-Jean (Rišelje, 1585—1642), francuski državnik, svemoćni ministar na dvoru Luja XIII. Značajna je njegova uloga u izgradnji apsolutne monarhije. Borio se protiv uspona Habsburgovaca. Istakao se progonima hugenota (v.) kojima je nakon zauzimanja tvrđave La Rochell 1628. oduzeo sve povlastice. 1635. osnovao je Francusku akademiju.

RIJEČKA KRPICA, dodatni tekst o položaju Rijeke u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi 1868. Pri zaključivanju nagodbe delegacije se nisu mogle sporazumjeti, pa je prvobitni tekst glasio da »Rijeka ne pripada teritoriju Kraljevine Hrvatske« jer se oba odbora nisu mogla nagoditi. Hrvatski sabor je prihvatio nagodbu u cijelosti (24. IX 1868), dok je Ugarski sabor u § 66. uvrstio dodatak »da grad Rijeka s kotarom pripada izravno kraljevini Ugarskoj, pa se prema tome ima odmah s njom sjediniti«. Kada je kralj potvrdio hrvatski tekst, Ugar-

ski sabor je prosvjedovao i u tekstu § 66. izvršio ispravak u kojem se kaže da Rijeka ne pripada Hrvatskoj već da čini posebno »s ugarskom krunom spojeno tijelo« te da će se o uređenju riječke autonomije postići poseban sporazum između Ugarskog i Hrvatskog sabora i grada Rijeke. Kralj je potpisao i ovaj izmijenjeni madžarski tekst, a kako je već prije potpisao hrvatski, to je na ovaj nalijepljen ispravak ispisan na posebnom papiriću. Taj je nalijepak nazvan R. k. Tako ispravljeni original hrvatskog teksta poslan je Hrv. saboru koji ga je naknadno prihvatio 17. XI 1868.

RIJEČKA REZOLUCIJA, v. Hrvatsko-srpska koalicija.

RIMSKE PROVINCIJE U NAŠIM ZEMLJAMA. Kada su Rimljani pokorili Dalmate i Japode na istočnoj obali Jadrana, osnovali su od zauzetih ilirskih zemalja provinciju Ilirik (118. pr. n. e.) s glavnim gradom Salonom (v.). Postepeno se rimska vlast širila sve dublje u unutrašnjost prema Dunavu, pa se i Ilirik stalno povećavao. Nakon ugušenja Batonova ustanka (6—9. god.) Rimljani su od Ilirika uredili dvije provincije: Panoniju i Dalmaciju. U sastav provincije Panonije od naših su krajeva ulazili južna Slovenija, područje između Save i Drave, bosanska Posavina i Mačva (Panonija je obuhvaćala i zapadnu Ugarsku), a Dalmaciju su sačinjavali svi krajevi južno od Panonije do mora (od Raše u Istri do sjeverne Albanije). Područje Srbije istočno od Kolubare i Ibra pripadalo je gornjoj Meziji, a Banat Dakiji. Makedonija južno od Velesa ulazila je u sastav provincije Makedonije. Dio-

klecijan je izdvojio istočne dijelove Dalmacije u posebnu provinciju Prevalitanu, dok su južni dijelovi gornje Mezije postali nova provincija Dardanija.

RIMSKI UGOVORI, sporazumi zaključeni 27. I 1924. u Rimu između Kraljevine SHS i Italije. Italiji je priznat suverenitet nad Rijekom koja je prema Rapalskom ugovoru (v.) postala nezavisna država. Također je potpisan i poseban pakt o prijateljstvu i suradnji između dvije države kojim se one obavezuju da će održavati red stvoren mirovnim ugovorima poslije prvoga svjetskog rata. R. u. bili su mnogo povoljniji za Italiju i predstavljali su odraz unutrašnje slabosti Kraljevine SHS i njenu kapitulaciju pred pritiskom velikih sila, naročito pred Francuskom i Velikom Britanijom.

RISORGIMENTO, talijanski narodni preporod. Snažan podsticaj ideji ujedinjenja Italije dali su francuska buržoaska revolucija i Napoleonova vladavina u Italiji. Neki su se predstavnici pokreta zalagali za revolucionarnu akciju (v. Karbonari, Mazzini, Mlada Italija), drugi su očekivali uspjeh od dogovora vladara pod vodstvom pape, a treći su pomišljali na jedinstvo pod vodstvom savojske dinastije. R. je bio pokret talijanske buržoazije koji je poniknuo iz potrebe stvaranja jedinstvenog tržišta i jedinstvene vlasti kao preduvjeta za brži i nesmetani razvoj kapitalističke privrede.

RISTIĆ, Jovan (1831—1899), srp. političar, jedan od trojice namjesnika za maloljetnosti kneza Milana, kasnije ministar vanjskih poslova i, najzad, predsjednik vlade. Oslanjao se na Liberalnu stranku. Odupirao se zaključenju neravnopravnog trgovač-

kog ugovora s Austro-Ugarskom. Bio je u opoziciji za vladanja kralja Milana koji je provodio austrofilsku politiku. R. je ponovno postao namjesnik za maloljetnosti kralja Aleksandra, ali kad je ovaj 1893. oborio namjesništvo, prestaje njegov politički rad.

RITTER-VITEZOVIĆ, Pavao (1652—1713), hrv. književnik, historičar i političar. Studijem historije i bakrorezbarstvom bavio se boraveći kod Valvasora. Obavljao je razne službe, a u svojim izvještajima pod imenom Hrvati označavao je još i Slovence i Srbe. Ideju ujedinjenja Južnih Slavena izrazio je u djelu »Croatia rediviva«.

ROBESPIERRE, Maximilien de (1758—1794), vođa jakobinaca u vrijeme franc. buržoaske revolucije. Kao član Ustavotvorne skupštine zalagao se za opće pravo glasa. Bio je poznat po svojoj nepokolebljivosti, dosljednosti i odanosti revoluciji. Nazivali su ga »nepodmitljivi«. Bio je na čelu jakobinske diktature 1793. Obračunao je najprije s »bijesnima«, hebertistima (v.), a zatim i s desnim krilom tzv. »pomirljivima« na čelu s Dantonom. Pao je kao žrtva kontrarevolucionarne zavjere 27. VII 1794.

ROBOVLASNIŠTVO, prva klasna formacija u kojoj je društvo bilo podijeljeno na dvije osnovne klase: robove i robovlasnike. Robovlasnici su imali velika imanja, a na njima su radili robovi. Njih je gospodar mogao prodati ili ubiti, s njima je postupao po svom nahođenju. Robovi nisu imali nikakvih prava i po svom društvenom položaju bili su izjednačeni s oruđima za proizvodnju (»oruđe koje go-

vori«). Poslove su obavljali veoma primitivnim alatom i pod veoma nepovoljnim uvjetima. Regrutirani su od zarobljenih neprijatelja i zaduženih seljaka. Tako se robovska radna snaga neprestano obnavljala. Robovski rad bio je veoma jeftin, a zbog niske produktivnosti mogao se upotrebljavati samo u velikim masama. Zbog toga su robovlasničke države neprestano ratovale kako bi došle do nove radne snage. Postojala su posebna tržišta na kojima su se nabavljali robovi. Prema svojim osnovnim karakteristikama razlikuju se dva osnovna tipa robovlasništva: istočnjačko (Asir, Babilon, Indija, Kina, Perzija, Egipat) i antičko (Grčka, Rim). Kako je snabdijevanje žitom u istočnjačkim državama ovisilo od reguliranja rijeka, upotrebljene su sve snage za taj posao. Zbog niske tehnike mogao se obavljati samo uz pomoć velikog broja ljudi (roroba), pa su se robovi u istočnjačkim državama eksploatirali pod okriljem državne vlasti. Antičko ropstvo nosi više biljeg privatnog robovlasništva. Eksploatacija robova omogućila je procvat antičkih gradova i izgradnju velikih javnih građevina (hramovi, vodovodi, kanali, kazališta) i uopće procvat antičke nauke i umjetnosti.

ROD (lat. gens), prvobitni oblik društveno-ekonomske organizacije u doba prvobitne zajednice (v.). Nastao je na srednjem stupnju divljaštva kao rezultat razvoja proizvodnje kada se pojavila potreba čvršće i povezanije radne zajednice od one koju je predstavljala nestalna horda. R. se temeljio na krvnom srodstvu. Više rodova udruživali su se u bratstvo (fratrija), a ovi u plemena.

ROJALISTI, pristaše kralja i monarhije. Naziv iz vremena franc. buržoaske revolucije kada su pristaše Luja XVI nastojali obnoviti monarhiju i uništiti revoluciju. R. se javljaju u Francuskoj u toku XIX st. pod raznim imenima (legitimisti, orleanisti).

ROMANOVI, ruska carska dinastija koja je vladala od 1613—1917. Prvi vladar iz te dinastije bio je Mihajlo Fjodorović Romanov (1613—1645). Posljednji Romanov bio je Nikolaj II, zbačen u vrijeme revolucije 1917. godine.

ROOSEVELT, Franklin Delano (1882—1945), američki državnik biran četiri puta za redom za predsjednika SAD. Prvi put je izabran 1932. u vrijeme ekonomske krize. Uvođenjem ekonomskih i socijalnih reformi, poznatih pod nazivom New Deal (v.), uspio je da krizu ublaži. Bio je predstavnik demokratskih elemenata amer. buržoazije. U provođenju svoje politike morao je savladati upornu opoziciju reakcionarne buržoazije. 1933. uspostavio je diplomatske odnose sa SSSR-om. U vrijeme Hitlerove agresije napustio je američki izolacionizam i stavio se na stranu Saveznika. Njegova suradnja u rušenju fašizma ispoljila se u velikom udjelu američkih oružanih snaga na raznim frontovima kao i sudjelovanjem u brojnim sastancima sa šefovima savezničkih država (Casablanca, Teheran, Jalta) na kojima su donijete značajne odluke.

ROUSSEAU (Ruso) Jean-Jacques (1712—1778), franc. književnik i filozof, ideolog sitne buržoazije uoči francuske buržoaske revolucije. Glavna su mu djela »O postanku nejednakosti među ljudima« (1754) i »Društveni ugovor« (1762), u kojima se za-

lagao za društvenu jednakost i suverenitet naroda. Privatno vlasništvo osudio je kao zlo koje je prouzročilo društvenu nejednakost, ali je dopuštao postojanje privatnog vlasništva stečenog ličnim radom. Kao najbolje smatrao je ono društvo u kojemu nema ni bogatih ni siromašnih, ali je pri tome previdio činjenicu da i malo privatno vlasništvo vodi u društvenu nejednakost. R. je tražio povratak na prirodni način života kako bi se popravilo iskvareno društvo. Državu je ocijenio kao instrument vlasti povlaštenih klasa i opravdavao je upotrebu sile za uklanjanje onih koji se silom održavaju na vlasti. Država se mora zasnivati na ugovoru između naroda i onih koji u njegovo ime vladaju. R. je snažno utjecao ne samo na francusku sitnu buržoaziju nego i na inozemnu buržoaziju.

ROZMAN, Franc-Stane (1912—1944), revolucionar, narodni heroj. Po zanimanju pekarski radnik, veoma rano se uključio u revolucionarni pokret. Sudjelovao je u španjolskom građanskom ratu, gdje je dobio čin kapetana, a bio je i odlikovan Medaljom za hrabrost. Nakon završetka rata u Španiji R. je bio interniran u Francuskoj i od 1940. u Njemačkoj. Kada je došlo do sloma stare Jugoslavije bježi iz logora i vraća se u domovinu te sudjeluje u borbi protiv fašizma. Uz njegovo ime vezani su mnogi napori i uspjesi NOB-a u Sloveniji. Poginuo je nesretnim slučajem prilikom ispitivanja novodobivenog oružja od Saveznika. Bio je član AVNOJ-a i Slovenačke narodnooslobodilačke skupštine.

RUSKA PRAVDA, zbornik kneževskih odluka nastao na temelju običajnog prava u Kijevskoj Ru-

siji u XI i XII st. Sadrži odredbe o naknadi za razne vrste prestupa (imovine, nasljedstva, ubistva itd.). R. p. je dokument u kojem se odražava proces učvršćivanja feudalnih odnosa u srednjovjekovnoj Rusiji.

S

SABOR, najviše predstavničko tijelo u Hrvatskoj koje je kroz historiju mijenjalo svoj sastav i značaj. Prvi put spominje se 1237. a imao je feudalno-staleški karakter. S. je bio zakonodavno, upravno i sudsko tijelo feudalnog društva, a predsjedavao mu je ban. Velikaše je na sabor pozivao ban posebnim pozivima, dok je niže plemstvo biralo svoje predstavnike po županijama (v.). Na sabor su dolazili i predstavnici Kaptola (v.) i slobodnih gradova, a od 1776. i riječki gubernator. S. se najčešće sastajao u Zagrebu. Zaključci sabora podnosili su se kralju na potvrdu. G. 1848. s. gubi staleški karakter no zbog političkih prilika, u kojima se Hrvatska nalazila, nema veće značenje. U zajednički Ugarsko-hrvatski s. Hrvatski s. je od XVI st. slao svoje delegate. Poslije 1918. Hrvatski s. se više nije sastajao. U toku narodne revolucije osnovan je ZAVNOH, koji je 1945. dobio naziv »Narodni s. Hrvatske«.

Od 1861. g. postojao je Dalmatinski s. u Zadru i Istarski s. u Poreču.

S. je poznat i u historiji srpske feudalne države pod Nemanjićima (v.), kao i u historiji Bosne. Naziv s. upotrebljava se i za skupove crkvenih starješina koji rješavaju razna crkvena i vjerska pitanja (npr. Splitski s. za kralja Tomislava).

SAINT-JUST, Louis-Antoine de (Sen Žist 1767—1794), franc. revolucionar, radikalni jakobinac i član Konventa (1792), poznat po svom istupanju protiv kralja i zahtjevu da se kralju sudi kao zločincu protiv naroda. Igrao je značajnu ulogu u vrijeme jakobinske diktature. Bio je teoretičar revolucije te je ostavio nekoliko značajnih spisa. Pogubljen je na giljotini u vrijeme termidorskog prevrata, ostavši do kraja uz Robespierrea.

SAINT-SIMON, Henri de, v. Utopijski socijalizam.

SALADIN (1138—1193), sultan Egipta i Sirije. Napadao je križarske državice u Palestini. G. 1187. zauzeo je Jeruzalem, što je izazvalo treći križarski rat.

SALONA, najveći grad rimske provincije Dalmacije koji se nalazio u blizini današnjeg Solina. Naseobinu su osnovali potkraj IV st. pr. n. e. Grci iz Isse (Vis). S. je održavala trgovačke veze s Grčkom. U isejsko naselje dolazili su s vremenom ilirsko-keltski Dalmati, a i samo ime S. je ilirsko. U rimsko doba S. je postala kolonija. U gradu su bile podignute mnoge građevine (kurija, teatar, terme itd.), ostaci su se sačuvali do danas.

SAMO, vladar prve slavenske države. G. 623. S. je oslobodio od Avara slavenska plemena u Podu-

navlju. U savez su ušla i sva slavenska plemena od Polapskih Srba do Slovenaca u Karantaniji. Poslije Samove smrti (658) njegova se država raspala.

SAMUILO, makedonski car (976—1014). S. je 976. s braćom Davidom, Mojsijem i Aronom ustao protiv Bizanta. U borbama su prva dvojica poginula, a Arona je S. dao pogubiti i tako ostao sam. Prijestolnica mu je najprije u Prespi, a zatim u Ohridu. Iskoristivši zaokupljenost Bizanta, S. je širio granice svoje države koju je izgrađivao na feudalnim temeljima. Pored Makedonije njegova je država obuhvaćala Tesaliju, Epir, Albaniju, Duklju, Travunju, Zahumlje, Rašku, Srijem, Bosnu i sjevernu Bugarsku. Bizantski car Vasilije II poduzimao je protiv Samuila stalne pohode, dok ga nije porazio u bici kod Belasice 1014. Zarobljene Samuilove vojnike Vasilije je dao oslijepiti, a onda ih uputio Samuilu kojega je, vidjevši taj prizor, udarila kap. Ubrzo poslije toga Bizant je pokorio Samuilovo carstvo.

SAMURAJI, pripadnici vojničke klase u Japanu koja se počinje formirati od XII st. S vremenom su dobijali privilegije, naročito u toku ratova u XV i XVI st. Prestankom ratova postaju upravnici feudalnih posjeda. Igrali su značajnu ulogu u toku revolucije 1867/8. S. su bili pogodan elemenat iz kojega su izrasli nosioci modernog japanskog militarizma.

SANDŽAK, vojno-upravna teritorijalna jedinica u Turskom Carstvu, dio pašaluka (v.). S. se dijelio na nahije (v.).

SANDŽAK-BEG, turski dostojanstvenik koji je kao vojni i upravni starješina stajao na čelu sandžaka.

SANKILOTI (franc. sansculotte), revolucionari iz redova pariškog puka koji su u vrijeme franc. buržoaske revolucije podržavali jakobince (v.). Ime su dobili po dugačkim hlačama od grubog materijala umjesto hlača do koljena (culottes) od baršuna koje su nosili plemići i bogataši.

SANSTEFANSKI MIR, v. Berlinski kongres.

SARACENI, Arapi koji su od VIII st. dalje širili svoju vlast po zemljama Sredozemlja.

SARAJEVSKI ATENTAT, atentat na austro-ugarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju izvršen u Sarajevu 28. VI 1914. S. a. izvršili su omladinci iz redova Mlade Bosne (v.) Nedeljko Čabrinović i Gavrilo Princip. Atentat je pojačao već postojeću međunarodnu zategnutost i poslužio kao povod za izbijanje prvoga svjetskog rata (v.).

SAMODRŽAVLJE, apsolutistička vlast ruskih careva (odatle i naziv »samodržac« za ruske careve).

SASI, starogermansko pleme nastanjeno sjeverno od Labe. Spominje se u II st. Jedan dio Sasa preselio se u V i VI st. u Vel. Britaniju s Anglima i Jitima. Preostali S. raširili su se do Rajne te su obrazovali plemenski savez, ratovali su protiv Karla Velikoga. S. su se do XIII st. postepeno širili prema istoku i kolonizirali zapadne slavenske zemlje. U XII i XIII st. S. doseljavali su se u današnju

Rumuniju, Srbiju i Bosnu, gdje su se istakli kao izvrsni rudari, te su im domaći vladari dodjeljivali povlastice.

SATRAP, kraljev namjesnik u staroj Perziji. Upravljao je velikom oblašću koja se zvala satrapija. Za vlade Darija I bilo ih je 20. Kada je centralna vlast počela slabiti, pojedini satrapi osilili su se pa im je vlast postala nasljedna. Naziv s. zadržao se i poslije pada perzijske države.

SAVA, najmlađi sin Stevana Nemanje, zaslužan za osamostaljivanje srpske crkve, što je znatno utjecalo na položaj srpske srednjovjekovne države. Svjetovno mu je ime Rastko, a ime S. dobio je nakon odlaska u grčki manastir na Svetoj Gori. Za IV križarskog rata vratio se u Srbiju s tijelom preminulog oca, posreduje u svađi između starije braće Vukana i Stevana i započinje rad na uređenju srpske crkve. S. nije odobravao Stevanovo traženje krune iz Rima, pa se vratio u Svetu Goru. Kada se poslije Stevan udaljio od Rima, S. ponovno dolazi u Srbiju i kod nikejskog patrijarha izradi da srpska crkva postane nezavisna od ohridske arhiepiskopije. Postavljen za prvog arhiepiskopa srp. pravoslavne crkve (1219) uzima za sjedište manastir Žiču, osniva više episkopija i podupire kulturni rad manastira. Umro je 1235.

SAVEZ KOMUNISTA, međunarodna radnička organizacija nastala u Londonu 1847. od Saveza pravednih, prve organizacije njemačkih radnika formirane u Francuskoj 1836. Kada su francuske vlasti počele progoniti članove Saveza pravednih, vodstvo se preselilo najprije u Švicarsku a zatim

u Englesku. Ideološki stavovi organizacije sadržavali su sitnoburžoaske i utopističke teorije sve dok organizaciji nisu pristupili Marks i Engels. Oni su izgradili program organizacije pod nazivom »Manifest komunstičke partije« te su predložili promjenu njena imena u S. k., što je usvojeno. Broj članova S. k. bio je malen (oko 400). Ipak je njeno postojanje veoma značajno jer je to prva marksistička organizacija koja se odlučno borila protiv ideja utopijskog socijalizma i uopće protiv sitnoburžoaskog utjecaja na radnički pokret. Članovi S. k. aktivno su sudjelovali u revoluciji 1848/9. Poslije toga rad S. k. pomalo opada. U centralnoj upravi dolazi do razmimoilaženja, pa se 1852. organizacija raspušta.

SAVEZ KOMUNISTA JUGOSLAVIJE, v. Komunistička partija Jugoslavije.

SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (SKOJ), politička organizacija revolucionarne, komunističke omladine u Jugoslaviji osnovana 1919. u Zagrebu. SKOJ je nastao udruživanjem omladinskih komunističkih klubova i lokalnih udruženja. I kongres Saveza održan je 1920, a organ mu je bio »Crvena zastava«. Njegovi članovi sudjelovali su u toku 1919. i 1920. u svim političkim akcijama koje su pokretali KPJ i sindikati. Ne udubljujući se u marksističko učenje o klasnoj borbi i revoluciji, pojedini članovi SKOJ-a otpočeli su terorističke akcije. Rezultat takvih shvatanja bio je i atentat Alije Alijagića na ministra M. Draškovića (1921), što je pogoršalo situaciju za KPJ. Na svom II kongresu SKOJ se izjasnio protiv frakcija

koje su razdirale KPJ. Nastup šestojanuarske diktature teško je pogodio SKOJ. Velik broj članova bio je progonjen i ubijen, a među prvima je palo sedam sekretara SKOJ-a: Janko Mišić, Zlatko Šnajder, Pero Popović-Aga, Josip Kolombo, Josip Debeljak, Pajo Marganović i Mijo Oreški. Od 1933. CK KPJ radi na obnavljanju skojevske organizacije. G. 1935. održana je IV zemaljska konferencija SKOJ-a na kojoj je izabran CK na čelu sa Borisom Kidričem. Slijedeće godine dolazi do organizacione krize, kada je sekretar CK KPJ Gorkić donio odluku o ukidanju SKOJ-a radi stvaranja jedinstvene omladinske antifašističke organizacije. Dolazak Tita na čelo KPJ 1937. izmijenio je situaciju. Formirana je omladinska komisija pri CK KPJ na čelu s Ivom Lolom Ribarom, koja je prerasla u CK SKOJ-a. Organizacije na terenu ponovno su obnovljene i pokreću se novi omladinski listovi. U periodu pred slom Jugoslavije SKOJ je pokrenuo i vodio niz akcija. Jedna od najvećih su demonstracije protiv Cvetković-Mačekove vlade 14. XII 1939. u Beogradu. Članovi SKOJ-a borili su se u narodnoj revoluciji te su dali čitav niz poznatih prvoboraca i narodnih heroja. U toku revolucije postepeno se stvarao antifašistički omladinski pokret (USAOJ), ali je SKOJ i dalje sačuvao organizacionu posebnost postavši jezgra širokog omladinskog pokreta. Poslije oslobođenja došlo je 1948. do ujedinjenja SKOJ-a i Narodne omladine u jedinstvenu organizaciju.

SAVEZ PRAVEDNIH, v. Savez komunista.

SAVJETOVANJE U STOLICAMA, savjetovanje

vojnih i političkih rukovodilaca narodnog ustanka održano 26. IX 1941. u Stolicama kraj Krupnja. Savjetovanje su sazvali Glavni štab POJ i CK KPJ, a prisustvovali su mu komandanti vojnih jedinica iz svih krajeva zemlje osim iz Makedonije. Na savjetovanju su donijete značajne odluke za dalji razvitak NOB-a. Odlučeno je da Glavni štab promijeni ime u Vrhovni štab i da se formiraju glavni štabovi za pojedine naše zemlje. Date su smjernice za dalje organiziranje i učvršćivanje narodnog ustanka i za stvaranje jačih oružanih snaga. Partizanski odredi treba da se organiziraju na strogo vojničkoj osnovici. U odredima treba formirati bataljone i čete. Borci obavezno nose na kapama petokrake zvijezde. Zaključeno je da se na oslobođenom teritoriju osnivaju narodnooslobodilački odbori i da se ponovno pokuša pregovarati s Dražom Mihajlovićem.

SAVONAROLA, Girolamo (1452—1498), talijanski propovjednik dominikanskog reda koji je svojim istupima protiv pokvarenosti visokog klera izazvao velika previranja. Bio je prior samostana San Marco u Firenzi, gdje je svojim propovijedima poveo za sobom goleme mase građana. Papa ga je izopćio iz crkve, ali S. odbija da mu se pokori. Nakon zauzimanja samostana San Marco S. je zarobljen i kao heretik obješen i spaljen.

SCHLIEMANN H. (Šliman), v. Atrejeva riznica, Kretsko-mikenska kultura.

SEBRI, u srednjovjekovnoj Srbiji i Hrvatskoj naziv za one koji ne pripadaju vladajućoj klasi vla-

stele i klera. U užem značenju to su slobodni seljaci. Često se spominju u Dušanovu zakoniku.

SEDAM SEKRETARA SKOJ-a, v. Savez komunističke omladine Jugoslavije.

SEDMOGODIŠNJI RAT, rat između evropskih država 1756—63. Na jednoj strani bile su Engleska, Pruska, Hanover i Portugal, a na drugoj Austrija, Francuska, Rusija, Švedska, Saska, Poljska, Španija i Kraljevina obiju Sicilija. Do rata je došlo zbog spornih pitanja između Austrije i Pruske, ali su se u sukob umiješale i druge evropske države. Bio je to prvi moderni evropski rat u kojem su se rješavali evropski i kolonijalni problemi. S. r. je završio mirom u Parizu 1763. Najveće koristi izvukla je Engleska koja je, porazivši Francusku, zavladala njenim kolonijama u Sjev. Americi i Indiji i postala prva kolonijalna sila svijeta.

SEGREGACIJA, razdvajanje građana jedne države na one koji imaju sva prava i one kojima su neka prava uskraćena. S. se najčešće zasniva na rasnoj podvojenosti. Danas se javno provodi još samo u Južnoafričkoj Republici.

SEKUNDOGENITURA, načelo nasljeđivanja prijestolja po kojemu vladara nasljeđuje njegov drugorođeni sin (v. Primogenitura).

SELDŽUCI, tursko pleme nazvano po Seldžuku, osnivaču dinastije Seldžukida. G. 1055. srušili su Bagdadski kalifat, nametnuli se kalifu kao »zaštitnici« i sve jače ugrožavali Bizant. U bici kod Manzikerta (1071) porazili su bizantskog cara Diogena, te su od tada najjača sila na Bliskom istoku. Potkraj XI st. S. su osvojili Siriju i Jeruzalem, te su

počeli ometati hodočasnike koji su iz Evrope dolazili u Palestinu, što je dovelo do križarskih ratova (v.). Na poč. XII st. seldžučka se država raspala u mnogo manjih državica kojima su vladale pojedine grane dinastije Seldžukida. S. su se najduže održali u Maloj Aziji, gdje se Ikonijski sultanat održao sve do 1307.

SELJAČKE BUNE, oružani ustanak ugnjetavanih seljaka protiv feudalnih gospodara u epohi feudalizma. Prvi seljački pokreti javljaju se još u ranom feudalizmu i imaju karakter otpora protiv feudalizacije, a za vraćanje na već preživjele rodovske društvene odnose koji su omogućivali slobodnije kretanje seljaka i neovisnije raspolaganje njihovim dobrima. Takvi su pokreti npr. ustanak Sasa protiv Karla Velikog (VIII st.) ili ustanak Tome Slavena u Bizantu (IX st.). Snažniji i češći pokreti seljaka izbijaju u vrijeme razvijenog feudalizma kad se već javila robno-novčana privreda, zbog čega je položaj seljaka postajao sve teži. Pored radnih obaveza i onih u naturi pridošle su tada i obaveze u novcu. Novi nameti i porezi silno su opteretili ionako siromašne seljake te oni ustaju protiv svojih ugnjetača. Seljačkih buna bilo je u svim zemljama Evrope, a neke su poprimile i široke razmjere. U Francuskoj je poznata buna seljaka pod imenom žakerija (1358), u Engleskoj ustanak Wat Tylera (Uot Tajlora, 1381), a u Češkoj seljačke bune čine sastavni dio husitskog pokreta 1419—34. (Taborićani). U Njemačkoj nakon niza seljačkih pobuna najzad dolazi do velikoga seljačkog rata (v.) koji je obuhvatio čitavu srednju, južnu i jugozapadnu Njemačku. U

Rusiji su zabilježene velike pobune seljaka pod vodstvom Ivana Bolotnjikova (1606—07), Stjenke Razina (1667—71) i Jemeljana Pugačova (1773—75). U Ugarskoj je 1514. izbila velika Dožina buna koja je zahvatila gotovo cijelu južnu Ugarsku i dio Erdelja. Ugarskim seljacima pridružili su se i Srbi u južnoj Ugarskoj i hrvatski seljaci u Srijemu, ali je nakon 4 mjeseca pobuna savladana, a Doža, vođa pobune, nakon mučenja smaknut. U našim zemljama od XVI do XIX st. izbio je veliki broj seljačkih buna. Najznačajnija seljačka buna u Hrvatskoj bila je Gupčeva buna 1573. Buna je izbila na feudalnom posjedu Franje Tahija, ali je ubrzo zahvatila i susjedna vlastelinstva i proširila se prema Sloveniji. U odlučnoj bici kod Stubice plemićka je vojska porazila seljake, a uhvaćenog Gupca plemići su surovo pogubili. U Makedoniji Karpošev ustanak imao je karakter seljačkog rata, dok se u Srbiji pokret seljaka za poboljšanje socijalnog stanja ispreplitao s borbom za nacionalno oslobođenje (v. Srpski ustanci). I nakon sloma feudalizma položaj seljaka u uvjetima kapitalističke eksploatacije veoma je težak, pa i u kapitalizmu dolazi do seljačkih pobuna.

SELJAČKO-DEMOKRATSKA KOALICIJA (SDK), politički savez Hrv. seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke zaključen u novembru 1927. Na čelu SDK bila su dva predsjednika: Stj. Radić (v.) i Sv. Pribićević (v.) koji su nakon višegodišnjih teških međusobnih sukoba postali saveznici u borbi protiv velikosrpskog hegemonizma. Stvaranje SDK dovelo je obje stranke do

odstupanja od dotadašnjih stavova. To osobito vrijedi za SDS koja se od ranijeg pobornika centralizma sada pretvorila u najodlučnijeg protivnika centralističkog režima. Program SDK isticao je reformu uprave i drž. administracije i zavođenje demokratskog režima, ali na bazi postojećeg Vidovdanskog ustava (v.).

SENAT, vijeće u starom Rimu koje su prvobitno sačinjavali starješine rodova. S. je brojio 300 članova koje su imenovali cenzori. Taj broj s vremenom se povećavao, pa je za Cezara iznosio čak 900. Članovima senata postajali su isluženi magistrati koji su se zvali patres (očevi). Njihova funkcija bila je doživotna. S. je potvrđivao odluke skupštine. Na njegove zaključke pučki tribuni (v.) mogli su uložiti »veto«. U vrijeme carstva s. je i dalje ostao ali samo kao savjetodavno tijelo. Naziv s. upotrebljavao se i u srednjovjekovnim autonomnim gradovima za skup koji je odlučivao o određenim pitanjima, prije svega o vanjskoj politici. Članovi su bili pripadnici gradskog patricijata. U modernoj parlamentarnoj praksi s. je gornji dom parlamenta (koji djeluje po odredbama ustava). Članovi senata zovu se senatori.

SENIOR, v. Feudalizam.

SEOBA NARODA, razdoblje velikih preseljavanja različitih etničkih grupa (germanskih, mongolskih, sarmatskih, slavenskih i dr.) od IV—VII st. u prostoru prednje Azije, Evrope i sjeverne Afrike. S. n. počinje prelaskom mongolskih Huna preko Volge 375. godine.

SEREŽANI, vojnici, pripadnici serežanskih četa koji su u Vojnoj krajini (v.) obavljali žandarmerijsku službu. Nekada je svaki krajiški puk imao četu serežana. U XIX st. za cijelo područje Vojne krajine postoji samo jedna četa od 360 serežana.

SIEGFRIEDOVA LINIJA, sistem utvrđenja uz njemačku granicu u dužini od 600 km prema Francuskoj, Belgiji i Holandiji izgrađen uoči II svjetskog rata od 22.000 utvrdnih objekata. Nakon sloma Njemačke 1945. Saveznici su utvrđenja demontirali.

SIMEON, bugarski car, vladao od 893—927. Moć bugarske države S. je uzdigao do zavidne visine, te mu je i sam Bizant plaćao danak, a svojom je vojskom prodro čak do Carigrada (913).

SIMONIJA, trgovanje crkvenim položajima u srednjem vijeku (jedan od izvora zarade visokih crkvenih dostojanstvenika i vladara). Naziv potječe od Simona Maga koji je za novac tobože želio kupiti od apostola tajnu stvaranja čuda. Protiv simonije istupio je u XI st. klinijevski pokret (v.), a i mnoge crkvene odredbe zabranjivale su i kažnjavale simoniju.

SINDIKATI, organizacija radnika koja zaštićuje, brani i unapređuje njihove zajedničke interese i prava te sudjeluje i u ostvarivanju političkih ciljeva radničke klase. Prvi pokušaji organiziranja radnika izazivali su oštru reakciju buržoazije (npr. Chapelierov zakon protiv radničkog udruživanja u Francuskoj 1791, ili proglašavanje krivičnim djelom organiziranja radnika u svrhu traženja povećanja plaća i ograničenja radnog vremena u Engleskoj 1799). Međutim, razvojem industrije i

brojčanim jačanjem radničke klase buržoazija je postepeno morala dozvoliti sindikalno udruživanje (u Engleskoj 1824, u Francuskoj 1864, a u drugim kapitalističkim zemljama u toku XIX st.). Razne struje u međunarodnom radničkom pokretu imale su različita shvaćanja o zadacima i ulozi sindikata. Marks i Engels (v.) povezivali su ekonomsku i političku borbu proletarijata te su sindikatima pridavali značajno mjesto u pripremanju borbe za potpuno socijalno oslobođenje. U našim zemljama sindikalne organizacije počele su se osnivati potkraj XIX st. U staroj Jugoslaviji bilo je više sindikalnih organizacija. Među njima je najznačajniju ulogu imao Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ). Poslije oslobođenja osnovani su jedinstveni radnički sindikati (danas Savez sindikata Jugoslavije), koji ujedinjavaju sve strukovne sindikate i predstavljaju nastavak revolucionarnog sindikalnog pokreta stare Jugoslavije.

SIPOJI, vojnici indijskih jedinica Istočno-indijske kompanije, koja je još od raspada mogulskoga carstva zauzela prostrana područja Indije i nametnula svoj protektorat nizu indijskih država i državica. Zadojeni mržnjom na engleske osvajače s. su 1857. digli ustanak. Poslije dvogodišnje borbe zbog slabe organizacije i loše povezanosti ustanak je krvavo ugušen. Englezi su se okrutno osvetili sipojima i stanovništvu koje im se pridružilo.

SLAVENOFILI, grupa plemićkih pisaca u Rusiji u prvoj polovini XIX st. koji su se obarali na kapitalistički razvoj u Zapadnoj Evropi i zahtijevali da Rusija krene svojim vlastitim putem na temelju

seoskih općina. Mada su u budućnosti predviđali i oslobođenje kmetova s. su ipak u stvari zastupali interese feudalnog plemstva.

SLOVANSKA LIPA, organizacija demokratski orijentirane češke sitne buržoazije osnovana u vrijeme revolucionarnih zbivanja 1848. S. l. je imala svoje organizacije po čitavoj Češkoj. Zalagala se za odlučnije ispunjenje osnovnih zahtjeva češkog naroda izraženih u martovskim danima.

SNOS (Slovenski narodnoosvobodilni svet), političko predstavničko tijelo za Sloveniju nastalo u toku narodne revolucije. SNOS je proglašen na plenumu Osvobodilne fronte Slovenije u Kočevju 1—3. X 1943. Na zasjedanju SNOS-a održanom u Črnomelju 19. i 22. II 1944. SNOS je postao najviši organ narodne vlasti u Sloveniji. Tom je prilikom odobren rad slovenačkih delegata na II zasjedanju AVNOJ-a i prihvaćena deklaracija o uspostavi Nacionalnog komiteta oslobođenja Slovenije.

SOCIJALDEMOKRATSKE PARTIJE, političke partije proletarijata osnivane u pojedinim zemljama Evrope od 70-ih godina XIX st. U početku su međusobno nepovezane, a zatim se udružuju u II internacionalu. Najjača partija razvila se u Njemačkoj. Na kongresu u Gothi (Goti) 1875. udružile su se dvije struje, lasalovci i ajzenahovci, u jedinstvenu SDP Njemačke na temelju kompromisnog programa u kojemu su napuštene osnovne marksističke ideje. Zbog toga je Marks podvrgao kritici Gotski program njemačkih socijaldemokrata. G. 1891. prihvaćen je novi Erfurtski program, koji je postao uzor mnogim socijaldemokratskim partija-

ma u Evropi. Njemačka SDP imala je snažnu sindikalnu organizaciju, a glavnu pažnju na političkom polju posvećivala je djelovanju svojih poslanika u parlamentu. Nastojeći zadovoljiti svoje birače iz redova sitne buržoazije i inteligencije, ona sve više napušta revolucionarna načela. SDP Austrije osnovana je 1889. Od tada radnički pokret u Austro-Ugarskoj dobija snažan polet, a austrijska socijaldemokracija postaje uzor svim socijalistima Monarhije. Bila je pod jakim utjecajem njemačke socijaldemokracije.

SOCIJALIZAM, društveno uređenje koje predstavlja prelazni period od klasnog (kapitalističkog) u besklasno (komunističko) društvo. Svi pripadnici društva upravljaju svojim zajedničkim poslovima. To se postiže društvenim upravljanjem u proizvodnji koje može biti indirektno (posredstvom države) ili direktno, tj. sudjelovanjem pripadnika neke komune u rješavanju svih drugih poslova od općeg i zajedničkog interesa. Kako u socijalizmu proizvodne snage još nisu dosegle visok stupanj razvitka, raspodjela se obavlja po načelu da se svakome daje po vrsti i količini rada što ga obavlja za zajednicu. U socijalizmu se čovjek oslobađa od zavisnosti prirodnih snaga kojima se služi i ukidaju se sva ograničenja koje mu je nametalo privatno vlasništvo i klasna podjela. To omogućava postizanje značajnih uspjeha na svim područjima društvenog života. Bitna je značajka socijalizma humani odnos prema ljudima, a to znači uklanjanje svega onoga što u uzajamnim odnosima ljudi ometa njihovu suradnju i potpomaganje.

SOFISTI, putujući učitelji u staroj Grčkoj koji su za novac poučavali mladiće u raznim naukama, govorništvu i pjesništvu i s njima raspravljali o politici. Neki s. izražavali su veoma napredne misli, branili demokraciju i osuđivali ropstvo. Bili su spretni u raspravljanju.

SOLONOVE REFORME, reforme atenskog zakonodavca Solona (izabran za arhonta 594. g. pr. n. e.) kojima je bio cilj sređivanje prilika u državi. Solon je ukinuo dužničko ropstvo, podijelio stanovništvo Atike na 4 imovinska razreda, odredio prava i dužnosti svih građana prema imetku. S. r. poboljšale su položaj naroda, ali su u stvari zaštitile interese robovlasnika. U suštini polovične nisu zadovoljile nikoga. Međutim, S. r. ipak su znatno pridonijele pretvaranju Atene od ratarske zemlje, kojom su vladali eupatridi (v.), u robovlasničku državu.

SOLUNSKI PROCES, proces vođama i suradnicima organizacije »Ujedinjenje ili smrt« (v.) održan u jesen 1917. u Solunu. S. p. bio je u neposrednoj vezi s tajnim pregovorima Austrije sa Saveznicima o separatnom miru i uvjetima u pogledu Srbije. Vladajućoj srpskoj dinastiji dopustio bi se povratak u Srbiju samo u slučaju da kazni glavne krivce i organizatore sarajevskog atentata (v.) i raspusti tajne organizacije. Zato je pod lažnom optužbom da su pripremali atentat na regenta Aleksandra vojni sud osudio na smrt vođu organizacije Dragutina Dimitrijevića-Apisa i njegove drugove Lj. Vulovića i R. Malobabića. Na obnovljenom procesu 1953. osuđeni su bili potpuno rehabilitirani.

SOVJETI RADNIČKIH DEPUTATA, vijeća radničkih izaslanika koja se prvi put javljaju u Rusiji za revolucije 1905. S. r. d. rukovodili su štrajkovima i u mnogim gradovima ostvarili 8-satni radni dan. U februaru 1917. ponovno se formiraju sovjeti. Tada se stvaraju i u vojsci i na selu. Odigrali su značajnu ulogu u pripremanju i izvođenju oktobarske revolucije (v.), jer su u njima do jeseni 1917. eseri i menjševici izgubili većinu.

SPAHIJA, turski feudalac konjanik koji je od sultana dobivao zemlju (spahiluk) i zato bio obavezan da na njegov poziv ide u rat.

SPARTAKOV USTANAK, najveći ustanak robova u antiki 74—71. pr. n. e. Pod vodstvom gladijatora Spartaka, učitelja mačevanja u gladijatorskoj školi u Kapui, organizirana je urota s ciljem da se oslobode robovi gladijatori. Kada je urota otkrivena, 80 robova uspjelo je pobjeći na Vezuv. Njima su se pridružili i drugi robovi i propali seljaci. Pokušaj rimskog odreda da ih opkoli završio je neuspjehom. Ubrzo je cijela južna Italija, osim utvrđenih gradova, pala u ruke ustanika. Spartak je imao uza se oko 60.000 ljudi. Tada je u vodstvu ustanka došlo do rascjepa: jedni, sa Spartakom na čelu, htjeli su napustiti Italiju i otići u domovinu Trakiju i Galiju, drugi, na čelu s Kriksom, htjeli su ostati u Italiji i krenuti na Rim. Spartak je krenuo na sjever i stigavši do Alpa vratio se. Tada je u Rimu zavladao takav strah da je komandu nad vojskom preuzeo Kras. Međutim, Spartak je nastavio put prema jugu i započeo pregovore s gusarima da mu prebace vojsku na Sici-

liju. Tu je namjeravao pobuniti robove i uz njihovu pomoć preći u Grčku. Od svega toga nije se ostvarilo ništa, a u odlučnoj bici na rijeci Silaru u Lukaniji (71) Spartak je poginuo. Uhvaćenim robovima Rimljani su se surovo osvetili.

SPARTAKOVCI, članovi njemačke ilegalne organizacije »Spartak« koju je početkom prvoga svjetskog rata formiralo lijevo krilo Socijaldemokratske partije kada se njeno vodstvo suglasilo s vođenjem imperijalističkog rata. Potkraj 1918. s. su s lijevim komunističkim grupama obrazovali KP Njemačke. S. su predvodili januarski ustanak u Berlinu 1919, koji je bio krvavo ugušen. Tada su strijeljani njihovi vođe Roza Luxemburg i Karl Liebknecht (Libkneht).

SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK, sporazum između predsjednika jugoslavenske vlade Dragiše Cvetkovića i predsjednika HSS i SDK dra Vlatka Mačeka zaključen 26. VIII 1939. Na osnovu tog sporazuma stvorena je od dotadašnje Savske i Primorske banovine i još nekih kotara Banovina Hrvatska s autonomnim položajem. Za bana Banovine Hrvatske imenovan je dr Ivan Šubašić. Obrazovana je i nova jugoslavenska vlada na čelu sa Cvetkovićem kao predsjednikom i Mačekom kao potpredsjednikom. U vladu su ušla još četiri ministra iz Mačekove grupe. Ovim sporazumom riješavalo se tzv. »hrvatsko pitanje«. Kako su nosioci sporazuma bili političari iz redova buržoazije, to se njime nisu mijenjale socijalne i političke prilike u zemlji, pa on u stvari znači pregrupiranje snaga u podjeli vlasti i nešto izmijenjen položaj Hrvatske. U vanj-

skoj politici nastavljen je put kojim je zemlju poveo Stojadinović (v. Stojadinovićev režim).

SPORAZUM TITO-ŠUBAŠIĆ, sporazumi koje su zaključili predsjednik NKOJ maršal Tito i predsjednik emigrantske vlade dr Ivan Šubašić. Za vrijeme sastanka na Visu u junu 1944. potpisan je prvi sporazum kojim je predviđeno da se kraljevska vlada formira od demokratskih elemenata koji se nisu kompromitirali u borbi protiv NOB-a, a glavni će joj zadatak biti organiziranje pomoći NOV. Šubašić je priznao NKOJ i AVNOJ kao jedinu vlast u zemlji, a NOV kao jedinu jugoslavensku vojsku. Tito se obavezao da će objaviti izjavu o sporazumu s vladom dra Šubašića i u njoj naglasiti da NKOJ neće za trajanja rata pokretati pitanje konačnog uređenja države. Drugi sastanak Tita i Šubašića održan je 2. XI 1944. u oslobođenom Beogradu. Tada je zaključen novi sporazum koji je predviđao da se konačan oblik državnog uređenja riješi tek po završetku rata, a do tada se kralj ne može vratiti u zemlju. U međuvremenu njegove će funkcije obavljati namjesnici, koje će uz suglasnost NKOJ imenovati kralj. Namjesnici će obrazovati jedinstvenu jugoslavensku vladu.

SRETENSKI USTAV, ustav koji je Srbiji dao knez Miloš 1835. Po ovom ustavu, izrađenom po zapadnoevropskom uzoru, proglašena je nepovredivost privatne svojine i jednakost svih pred zakonom. Uspostavljena je Narodna skupština od 100 poslanika koja je dobila u nadležnost i odobravanje novih poreza. Trebalo je da S. u. potvrdi sultan,

ali do toga nije došlo, na intervenciju Rusije i Austrije koje su ga smatrale suviše liberalnim.

SRPANJSKE ŽRTVE, krvoproliće na Markovu trgu u Zagrebu 29. VII 1845. Toga su se dana održavali izbori za zagrebačku županiju koji su završili pobjedom madžarona. Nakon proglašenja izbornog rezultata došlo je do sukoba između madžarona i iliraca te je vojska pucala u narod.

SRPSKI USTANCI, borba srpskog naroda protiv turske vlasti na poč. XIX st. koja je dovela do uspostave autonomne Srbije. Povratak janjičara 1801. u beogradski pašaluk nakon 8-godišnjeg izbivanja bio je popraćen strahovitim nasiljima nad stanovništvom. Vlast su prigrabila četvorica janjičarskih vođa, dahija, i ponovno uveli čitlučenje, prisvajali prihode, povećavali poreze i osvećivali se Srbima i Turcima vjernim sultanu. Strahovlada dahija podstakla je seoske starješine na pripremanje ustanka. Starješine su se najviše bavili trgovinom (stoka i ostali poljoprivredni proizvodi) te su se postepeno izdvojili u poseban društveni sloj, tzv. seosku buržoaziju, iz čijih su redova proizišli svi vođe ustanka. Seoske mase pružaju im punu podršku u želji da se oslobode teške eksploatacije. Kada su dahije saznali za pripremanje ustanka, odlučili su da ubistvom najuglednijih knezova i svećenika liše seljake vođa. Međutim, sječa knezova u januaru 1804. upravo je pospješila izbijanje ustanka. Knezovi, koji su izbjegli sječu skupili su se na sastanak u Orašcu. Oni su odlučili da se odmah podigne ustanak, a za vođu izabrali su Karađorđa. Prvi srp. ustanak, koji se veoma brzo

širio, nije u početku imao karakter borbe za oslobođenje od turske vlasti, nego je bio samo borba protiv janjičara. Vođe ustanka zahtijevali su autonomiju pod sultanovim suverenitetom, kao što su je imali prije povratka janjičara. Do jula 1804. Srbi su pobili dahije, pa je turska vlada smatrala da je ustanak postigao svoj cilj. Kada su ustanici tražili da im postignuto stanje garantira jedna strana sila, sultan se tome usprotivio. Tada je izbio otvoreni sukob između njih. U bici na Ivankovcu ustanici su porazili sultanovu vojsku, tada je ustanak prerastao u borbu za nacionalno oslobođenje. Na strani ustanika bila je i Rusija, koja je zbog svojih posebnih razloga ušla u rat s Turskom. U toku 1806. ustanici oslobađaju jedan grad za drugim. Od bitaka najznačajnija je ona na Mišaru gdje su Turci teško potučeni. Ustanak prolazi kroz više faza. Ustanici se nadaju da će uz pomoć Rusije izvojevati potpunu slobodu. Kada je Rusija zbog zaoštravanja odnosa s Napoleonom zaključila s Turskom mir u Bukureštu (1812), obavezala je sultana da Srbiji dade autonomiju. No Turska je iskoristila zauzetost Rusije, pa je 1813. ponovno zauzela Srbiju i slomila ustanak. Karađorđe je prebjegao u Austriju, a Turci su svirepo obračunavali s ustanicima.

U proljeće 1815. izbio je drugi srpski ustanak pod vodstvom Miloša Obrenovića. Pod pritiskom Rusije (koja je savladala Napoleona) i nemira u nekim krajevima Turske, sultan je pristao na primirje u jesen 1815, obećavši samoupravu. Srbi su prihvatili kompromis zbog međunarodne konste-

lacije. Miloš postaje knez, sakuplja porez i predaje ga Turcima i organizira upravni aparat. Međutim, ta samouprava nije bila utvrđena formalnim ugovorom, pa je Miloš uložio velike napore da se novi položaj Srbije pravno uredi. Miloševa nastojanja podupirala je ruska diplomacija koja je težila za što većim utjecajem na Balkanu. Napokon hatišerifom od 1830 (kojemu je prethodio rusko-turski rat i Jedrenski mir) Srbija postaje autonomna kneževina koja plaća Turskoj samo danak. Turske vlasti ne miješaju se u unutrašnju upravu zemlje, a Miloš postaje nasljedni knez.

STALJIN, Visarionović Josip (1879—1953), ruski revolucionar i državnik koji je poslije Lenjinove smrti (1924) preuzeo usprkos Lenjinovih upozorenja vodstvo sovjetske države i Partije. Koncentrirajući u svojim rukama svu vlast brutalno je uklanjao one koji su mu na bilo koji način smetali (osobito za razdoblja čistki 1936—39). Tako je došlo do uspostavljanja kulta njegove ličnosti, i ne samo do deformacije socijalizma već i napuštanja stvaralačkog marksizma i otvorenog skretanja u dogmatizam. Utjecaj njegovih pogrešnih shvatanja u borbi za socijalizam došao je do izražaja i u međunarodnom radničkom pokretu kao i u međudržavnim odnosima socijalističkih država. S. je bio inicijator poznate rezolucije Informbiroa 1948, a zatim i kampanje protiv Jugoslavije i njene Partije. U funkciji šefa države sudjelovao je u toku II svjetskog rata na značajnim konferencijama s državnicima SAD i Velike Britanije (Teheran, Jalta, Podsdam).

STARČEVIĆ, Ante (1823—1896), hrvatski političar, tvorac radikalnog političkog programa. Djelovao je u hrvatskoj politici od 1861. Sa E. Kvaternikom osnovao je Stranku prava. Na temelju hrvatskog državnog prava S. je zahtijevao hrvatsku državu koja bi s Austrijom i Ugarskom bila vezana samo personalnom unijom. S. odbacuje ilirske tradicije i jugoslavensko ime te zahtijeva da se Hrvati nazivaju samo hrvatskim imenom. Krajnji mu je cilj da se na ruševinama Austrije osnuje velika Hrvatska koja bi obuhvatala teritorij Južnih Slavena. S. je smatrao da su i Srbi i Slovenci Hrvati, te je tako formulirao velikohrvatsku ideju izrazivši težnju hrvatske buržoazije za prevlašću. Nametanjem hrvatskog nacionalnog imena području na kojem se već formiralo više jugoslavenskih nacija S. je pridonio razdvajanju Juž. Slavena, prije svega Hrvata i Srba, posebno u Hrvatskoj. Međutim, u hrvatskoj politici 80-ih godina S. je znatno pridonio nacionalnom buđenju i jačanju otpora protiv tuđinske vlasti. Zastupao je građansko-demokratska shvaćanja, ali nije bio uvijek dosljedan, jer je branio i najkonzervativnije pojave i grupacije u Evropi kada je mislio da one koriste Hrvatskoj.

STAROSLOVENCI, konzervativni dio slovenske buržoazije koja se 60-ih godina XIX st. zalagala za uvođenje slovenskog jezika u urede i škole i za formiranje pokrajinskih skupština za svaku pojedinu slovensku pokrajinu. S. su nastojali da ne dođu u sukob s vlastima. Na čelu im je bio Janez Bleiweiss (v.).

STATUTA VALLACHORUM, povelja o uređenju položaja stanovništva Vojne krajine (v.) koju je 1630. izdao Ferdinand II. Prebjezi s turskog teritorija koji su se naseljavali uz granicu dobijali su od vojnih zapovjednika obećanja o posebnim povlasticama, prije svega o slobodnom obrađivanju zemlje. Početkom XVII st., nakon prvih uspjeha u ratu s Turcima, hrvatski su feudalci zahtijevali da im se vrate posjedi u Slavonskoj krajini. Tada su se Krajišnici pobojali da će postati kmetovi hrvatskih feudalaca pa su tražili da im se posebnom poveljom priznaju njihova prava. Bečki je dvor pristao na to jer su mu Krajišnici bili potrebni kao vojnici. Po odredbama statuta Krajišnicima se priznaje da nisu ničiji kmetovi, da mogu birati svoje knezove i velike sudije, dok vojne starješine plaća car. Krajišnici su tada postali vojnici koji su na carev poziv morali ratovati i na drugim evropskim bojištima.

STOJADINOVIĆEV REŽIM, period trogodišnje vladavine Milana Stojadinovića, predsjednika vlade u staroj Jugoslaviji (1935—1938). Stojadinović je bio financijski stručnjak, član Radikalne stranke, predstavnik beogradskih poslovnih krugova i osoba povjerenja kneza-namjesnika Pavla. Poslije petomajskih izbora 1935. knez Pavle mu je povjerio sastav nove vlade. Stojadinović uvlači u vladu šefa slovenačkih klerikalaca A. Korošca i šefa Jugoslavenske muslimanske organizacije M. Spahu s kojima organizira novu stranku Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ). Stojadinović je provodio profašističku politiku, napustio demokratske saveze

s drugim zemljama (v. Mala antanta) i približio Jugoslaviju silama osovine (v. Osovina Berlin-Rim). Zbog neuspjeha na skupštinskim izborima 11. XII 1938. knez Pavle je otpustio M. Stojadinovića i početkom februara 1939. povjerio vladu Dragiši Cvetkoviću.

STROSSMAYER, Josip Juraj (1815—1905), đakovački biskup, hrv. političar i kulturni radnik. Nakon pada Bachova apsolutizma (v.) S. je pozvan u Carevinsko vijeće u Beč gdje se zalagao za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i za federativno uređenje Monarhije. G. 1861. osniva sa F. Račkim (v.) Narodnu stranku koja se zalaže za široku autonomiju Hrvatske. S. sudjeluje u radu Hrvatskog sabora 1861—1873. God. 1866. bio je na čelu hrvatske deputacije koja je bez uspjeha pregovarala o uređenju odnosa Hrvatske s Ugarskom. Sabor i aktivnu politiku napustio je nakon revizije nagodbe 1873. Nastavljajući na tradicije ilirizma S. je zastupao južnoslavensku ideju. Svoju jugoslavensku koncepciju zamišljao je ostvariti uz pomoć i sudjelovanje Srbije, pa je podržavao i veze sa srpskom vladom. Kao i F. Rački, S. je smatrao da najprije treba postići kulturno a onda političko ujedinjenje Južnih Slavena. Zato je i poradio na osnivanju Jugoslavenske akademije (1867) i Sveučilišta u Zagrebu (1874), a prihodima svoje biskupije financirao je mnoge kulturne i političke akcije u jugoslavenskom duhu. U jugoslavenstvu S. vidi sintezu istočne i zapadne kulture, a to za njega znači suradnju i povezivanje katoličke i pravoslavne crkve uz pomoć slavenske službe božje. Zbog toga je često dolazio u sukob

s Vatikanom kao i s vladajućim katoličkim krugovima Beča i Pešte.

SULA, rimski vojskovođa koji je poslije pobjede nad Mitridatom (83. pr. n. e.) vodio s Marijevcima krvav građanski rat i najzad proglasio diktaturu na neograničeno vrijeme. S. je u Rimu zaveo strašan teror (v. Proskripcije). Uz pomoć plaćeničke vojske uspostavio je političku vlast i prvi je počeo angažirati vojsku u političkoj borbi. Tako je udario temelj vojničkoj diktaturi. S. se 79. g. pr. n. e. odrekao izvanrednih ovlaštenja i vlasti, a slijedeće godine je umro.

SULTAN, titula nasljednog vladara u nekim muslimanskim državama (npr. u Turskom Carstvu).

SUMERANI, najstariji stanovnici južne Mezopotamije. Izgradili su sistem natapanja, podizali naselja i hramove i ostavili povijesne spomenike koji sežu u IV tisućljeće pr. n. e.

SUN-JAT-SEN (1866—1925), kineski političar. 1906. osnovao je kinesku nacionalnu partiju (Kuo-Min-Tang) s osnovnim programom oslobođenja Kine od stranih zavojevača, rušenja mandžurske dinastije i uspostavljanja republike. Bio je revolucionarni demokrat, predstavnik buržoazije koja se borila protiv feudalizma. Nakon revolucije 1911. proglasio u Nankingu republiku i bio njen prvi predsjednik. Zahtjevom za nacionalizaciju i industrijalizaciju zemlje, pod utjecajem oktobarske revolucije, S. je okupljao i seljačke mase.

SUPILO, Fran (1870—1917), hrv. političar. Bio je novinar najprije u Dubrovniku, a zatim u Rijeci urednik »Novog lista«. G. 1905. uz A. Trumbića bio

je jedan od tvoraca politike »novog kursa« i Riječke rezolucije (v.). S. je bio glavna ličnost Hrvatsko-srpske koalicije sve do Friedjungova procesa 1909 (v.). Kao pobornik rušenja Austro-Ugarske i južnoslavenskog ujedinjenja, razvio je veliku aktivnost u vrijeme I svjetskog rata. S nekolicinom emigranata osnovao je u Londonu Jugoslavenski odbor (v.) i poduzimao važne misije za ostvarenje jugoslavenskog programa. Prvi je otkrio tajne pregovore Saveznika s Italijom i klauzule Londonskog pakta. Suprotstavljao se velikosrpskoj koncepciji N. Pašića i srpske vlade i pridavao je veliko značenje prethodnom dogovoru o uređenju buduće jugoslavenske države, koja bi se po njegovu shvaćanju morala zasnivati na bazi političke i nacionalne ravnopravnosti. 1916. istupio je iz Jugoslavenskog odbora zbog neslaganja s njegovim članovima. S. je jasno uočio tendencije srp. političara i smatrao je prvostepenim pitanje unutarnjih odnosa pojedinih naroda u novoj državi. Umro je u Londonu 23. IX 1917, gdje mu je tijelo spaljeno, a pepeo prenijet u domovinu u rodno mjesto Cavtat (1927). S. je bio pobornik federalističke koncepcije jugoslavenskog ujedinjenja.

SUTJESKA, jedna od najznačajnijih pobjeda i najtežih bitaka u toku NOB-a koja se vodila na istoimenoj rijeci u maju 1943. Nakon IV neprijateljske ofenzive neprijatelju je uspjelo opkoliti jedinice NOV i Vrhovni štab na području rijeka Pive, Tare i Sutjeske i planina Durmitora, Zelengore, Maglića i Vučeva. Oko 130.000 neprijateljskih vojnika (uz njemačke i talijanske divizije sudjelo-

vali su i ustaše i četnici) stezali su obruč oko glavnine NOV koja je brojila oko 20.000 boraca. Položaj NOV pogoršavalo je haranje tifusa i veliki broj ranjenika. Vrhovni štab je naredio proboj obruča. Probijanje obruča na Sutjesci i Zelengori izvršeno je u borbama prsa o prsa. U jeku proboja neprijatelj je dovlačio nova pojačanja pa se razvila najteža i najkrvavija bitka u kojoj je bio ranjen i Tito. Neprijatelju su zadani teški gubici, ali su i gubici naših snaga bili osjetno veliki. No, razbijene njemačke divizije bile su najzad prisiljene na povlačenje pa je herojska bitka na Sutjesci predstavljala novu veliku pobjedu NOV.

SVETA ALIJANSA, savez evropskih vladara s ciljem da suzbije revolucije poslije sloma Napoleona. Savez se zasnivao na svečanoj deklaraciji koja je izrađena po zamisli ruskog cara Aleksandra I. S. a. je trebala da bude međunarodni organ za mirno rješavanje svih sporova u Evropi. Međutim S. a. se pretvorila u organ za obranu feudalizma. Oslanjajući se na vojnu silu Austrije, Pruske i Rusije, S. a. je postala instrument evropske kontrarevolucije. Održala je 4 kongresa na kojima se najviše raspravljalo o mjerama za suzbijanje revolucionarnih pokreta. Po nalogu Sv. alijanse austrijska vojska ugušila je revoluciju u Italiji a francuska u Španiji. Politici Sv. alijanse suprotstavljala se kapitalistička Engleska koja nije bila zainteresirana za obnovu feudalizma. Ona se opirala mjerama koje je S. a. htjela primijeniti protiv revolucionarnih pokreta u južnoj i srednjoj Americi (1823). S. a. raspala se u vezi s određivanjem stava velikih sila prema grčkoj revoluciji.

Š

ŠĆEPAN MALI, neznanac neizvjesnog porijekla koji se 1767. u Crnoj Gori izdavao za ruskog cara Petra III. Zaveo je red i mir i prisilio plemena na poslušnost. Njegova slava i ugled, temeljena na ruskom carskom naslovu i uvjerenju naroda da je on doista ruski car, pomalo su prelazili granice Crne Gore te su izazvali interes u susjednim krajevima. Šćepanova pojava u Crnoj Gori izazvala je uznemirenje u Veneciji, Turskoj, Rusiji i Francuskoj, te najzad i akciju sa ciljem da ga se ukloni. Š. je završio tragičnom smrću. 21. IX 1773. zaklao ga je jedan od njegovih slugu podmićen od skadarskog paše.

ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA, razdoblje u razvoju stare Jugoslavije kada je kralj Aleksandar preuzeo svu vlast u svoje ruke. Š. d. je proglašena kraljevim manifestom od 6. I 1929, kojim se ukida Vidovdanski ustav (v.) i raspušta parlament. Novi zakoni donosili su se ubuduće kraljevim ukazima. Predsjednik vlade postao je general Petar Živković. U nastojanju da novi režim bude oslobođen svake javne kontrole sa strane opozicije, zabranjen je

rad svim političkim strankama. Š. d. je bila završna tačka dugotrajnog političkog procesa u staroj Jugoslaviji kojim se pripremalo kraljevo preuzimanje cjelokupne državne vlasti i uklanjanje svih elemenata koji su stajali na putu kraljevoj svemoći. U stvari bio je to nov oblik učvršćivanja velikosrpske hegemonije i to od tada pod direktnim kraljevim rukovodstvom. Otvorena diktatura potrajala je do proglašenja Oktroiranog ustava (3. IX 1931). Međutim, ni tada nije nastala suštinska promjena, već se režim diktature samo zaklonio za prividnu ustavnost.

ŠLIMAN, v. Schliemann.

ŠPALJ, Milan (1918—1942), revolucionar, narodni heroj. Za studija na građevinskom odsjeku Tehničkog fakulteta u Zagrebu postao je član SKOJ-a, a potom i član KPJ. Razvio je veliku aktivnost među studentima, naročito poslije okupacije. Uhapšen od ustaša u februaru 1942, Š. je odveden u Jasenovac gdje je ubijen. Jedan mu je brat poginuo kao partizan, a drugi u logoru u Staroj Gradiški.

ŠUBIĆI, hrvatska feudalna porodica koja se osobito izdigla u drugoj pol. XIII i na poč. XIV st. Pavao Šubić, starješina bribirske grane Šubića, zavladao je prostranim područjima u Dalmaciji te je kao hrvatski ban (od 1273) odigrao značajnu ulogu u dovođenju Anžuvinaca (v.) na hrv.-ug. prijestolje. U vrijeme prijestolnih borbi Š. su od Karla II Anžuvinskog dobili Hrvatsku u nasljednu gospoštiju, dok im je Andrija III podijelio nasljednu bansku čast. Bosanski ban Stjepan Kotromanić prizna-

vao se vazalom bana Pavla. Izgrađujući jaku kraljevsku vlast Anžuvinci su nastojali oslabiti ovu moćnu velikašku porodicu. Zato su iskoristili neuspjeh bana Mladena u ratu s Mlečanima pod Zadrom. Najzad je Ludovik I prisilio jednu granu bribirskih knezova da mu predaju utvrđeni grad Ostrovicu u zamjenu za Zrinj u Slavoniji. Od te grane potekli su Šubići-Zrinjski.

ŠUPLJIKAC, Stevan (1786—1848), krajiški pukovnik koji je na Majskoj skupštini u Sremskim Karlovcima 1848. proglašen za srpskog vojvodu. Š. se tada nalazio s vojskom u Italiji, a kao lojalan oficir nije htio primiti dužnost bez carskog imenovanja. Dvor ga je potvrdio tek po izbijanju sukoba s Madžarima.

T

TABORI, političke skupštine na otvorenom polju koje su u Sloveniji 60-ih i 70-ih godina XIX st. organizirali mladoslovenci (v.).

TABORIČANI, v. Husitski pokret.

TABULA TRAIANA (Trajanova ploča), natpis rimskog cara Trajana uklesan u živoj stijeni kod Ogradine (Srbija) na Dunavu u kojem se spominje da je tu bila sagrađena cesta. T. T. još se i danas vidi.

TACIT, Kornelije (55—120), rimski historičar. U djelima »Anali« i »Historiae« opisao je rimsku povijest od smrti Augustove do potkraj I st. n. e. Bio je pristaša aristokratske republike pa je o carevima pisao s mnogo mržnje. Veoma je vrijedno i njegovo djelo »Germania« u kojem je opisao život i običaje starih Germana.

TAJNA KONVENCIJA, ugovor između Srbije i Austro-Ugarske zaključen u vrijeme kralja Milana 1881, po kojemu se Srbija obavezuje da neće provoditi propagandu u Bosni i Hercegovini i Novopazarskom sandžaku. Za uzvrat Austro-Ugarska će

štititi Obrenoviće od unutrašnjih neprijatelja (naročito od Karađorđevića), te će pomoći Srbiji da postane kraljevina i da se proširi na jug. Kralj Milan se obavezao da neće voditi nikakve političke pregovore sa stranim državama bez znanja Austro-Ugarske, koja je tako dobila punu kontrolu nad srpskom vanjskom politikom. Tajnom konvencijom austrougarska je diplomacija skrenula težnje srpske buržoazije prema Makedoniji.

TATARI, etnička grupa mongolskog porijekla koja je pod vodstvom svojih kanova provodila velika osvajanja i pustošenja. U XIII st. T. su provalili u Evropu i preko južne Rusije doprli do Karpata i Madžarske, a zatim u Hrvatsku do Jadranskog mora.

TEHERANSKA KONFERENCIJA, konferencija šefova triju savezničkih država F. D. Roosevelta (SAD), W. Churchilla (Vel. Britanija) i J. V. Staljina (SSSR) održana od 28. XI do 1. XII 1943. u Teheranu (Iran). Cilj konferencije bio je usklađivanje ratnih operacija Saveznika i razmatranje o eventualnim uvjetima primirja i mira s poraženim silama Osovine. U zajedničkoj deklaraciji, objavljenoj 1. XII 1943, naglašena je odlučnost Saveznika da surađuju u ratu i u miru.

TEMAT, teritorijalno-upravna oblast u Bizantskom Carstvu. Tako su npr. dalmatinski gradovi i otoci, koji su se nalazili u posjedu Bizanta u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, sačinjavali poseban t. sa sjedištem u Zadru. Na čelu temata nalazio se od cara imenovani strateg.

TEOKRACIJA, oblik državnog uređenja u kojemu je politička vlast koncentrirana u rukama svećenika i crkvene hijerarhije (npr. Tibet do 1951. ili Vatikan).

TERMOPILSKI KLANAC, poprište pogibije nekoliko stotina Grka na čelu sa spartanskim kraljem Leonidom u vrijeme navale Perzijanaca na Grčku 480. pr. n. e. Grci su dva dana sprečavali perzijskoj vojsci prolaz kroz klanac u srednju Grčku. Tada je neki Grk, izdajnik, proveo Perzijance planinskom stazom iza leđa Grcima. Iako su vidjeli da su opkoljeni, Grci su se junački borili do kraja i svi izginuli.

TIMAR, manji feudalni posjed koji su turski sultani davali spahijama s pravom pobiranja prihoda uz određene uvjete (v. Zijamet).

TIMOČKA BUNA, ustanak seljaka u istočnoj Srbiji 1883. Te je godine kralj Milan uveo redovnu vojsku i naredio da se narodu oduzme oružje. Pod utjecajem radikalskih ideja o samoupravi, predvođeni sitnom buržoazijom seljaci su zbacili organe vlasti i osnovali svoje odbore. Milan je bunu krvavo ugušio.

TIMOKRACIJA, podjela vlasti prema imutku, kako je to u Ateni izvršio Solon.

TIMUR LENK (Hromi), ili Tamerlan, osnivač velike mongolske države u drugoj pol. XIV st. sa sjedištem u Samarkandu. Pokorivši sve mongolske države, zauzeo je Indiju do Gangesa i opustošio Delhi. Prodrijevši u prednju Aziju zauzeo je Siriju, a potom se u bici kod Ankare 1402. sukobio sa

sultanom Bajazitom, kojega je potukao. Sam Bajazit dospio je u mongolsko ropstvo. T. je umro 1405. kad se spremao na Kinu, a uskoro zatim raspala se i njegova država.

TIRANIJA, oblik vladavine u staroj Grčkoj kada je svu vlast imao u rukama samo vladar zvan tiranin. Tirani su na čelu demosa ustajali protiv aristokracije. Mnogo su unapređivali trgovinu i kolonizaciju. U Ateni je bio poznat tiranin Pizistrat (v.).

TIT LIVIJE, rimski historičar u doba Augustovo. Napisao je povijest Rima od njegova osnutka (»Ab urbe condita«) do 9. g. n. e.

TITO, v. Broz Josip.

TOPOVSKO PITANJE, pitanje nabavke topova za potrebe srpske vojske zbog kojega su se u periodu od 1904—1906. zaoštrili odnosi između Srbije i Austro-Ugarske. Srbija je dobila ponude od franc. tvornice Schneider-Creusot, njem. tvornice Krupp, i češke tvornice Škoda, u kojoj učestvuje veliki bečki kapital i dioničari iz carske kuće. Austro-Ugarska je zahtijevala da Srbija izvrši narudžbu kod Škode prijeteći da će u protivnom obustaviti uvoz stoke iz Srbije. Nudila je Srbiji i zajam za nabavu topova, a kao zalog tražila je prihode od srpskih državnih željeznica. Takvim zahtjevima suprotstavila se srpska javnost pa su se odnosi između Srbije i Austro-Ugarske naglo zaoštrili, što je dovelo do carinskog rata (v.). Najzad, Srbija je naručila topove u Francuskoj.

TORIJEVCI, stari naziv za pripadnike Konzervativne stranke u Engleskoj, napušten 1828. Kao

politička stranka t. su se pojavili u drugoj polovini XVII st. i predstavljali su zemljoposjedničko i dvorsko plemstvo koje je željelo jaku kraljevsku vlast. Jačanjem kapitalizma i buržoazije mijenjala se socijalna struktura stranke. Danas naziv t. obilježava najreakcionarnije konzervativce.

TOTEMIZAM, jedan od najranijih oblika religije (v.). Suština je štovanje životinja. Javlja se u rodovskom uređenju kad su lov i ribolov postali glavni izvor prehrane ljudi.

TRADE-UNIONS (trejd junien), strukovni savezi engleskih radnika koji su se već u XVIII st. udruživali radi zajedničke borbe za više nadnice i međusobne pomoći u slučaju nezaposlenosti. Tek 1824. radnici su dobili pravo da se organiziraju, a sve dotada t. u. su djelovali manje-više ilegalno. U prvoj pol. XIX st. t. u. nisu postigli većih rezultata, ali su i bez obzira na to kod engleskih radnika sve više učvršćivali uvjerenje da se protiv kapitalizma može uspješno istupati jedino kolektivnom borbom. U vrijeme zastoja proizvodnje i porasta nezaposlenosti (ekonomska kriza 1857) engleski su radnici postajali sve nezadovoljniji. Stoga su 1864. i t. u. sudjelovali na velikom međunarodnom mitingu u Londonu i ušli u I internacionalu (v.) radi suradnje s ostalim evropskim proletarijatom. T. u. su uglavnom obuhvaćali samo kvalificirane radnike koji su bili trajno zaposleni na jednom mjestu. Kada je došlo do privrednog porasta, sve više su se orijentirali na kompromise s buržoazijom te su radničkoj klasi Engleske nametali oportunističke stavove.

TREĆI REICH, nacistička Njemačka od 1933. do 1945. Prvim carstvom Nijemci su smatrali srednjovjekovnu njemačku državu (962—1806), a drugim carstvom ujedinjenu Njemačku od 1871. do 1918.

TREĆI STALEŽ, neprivilegirani dio francuskog stanovništva u vrijeme feudalno-apsolutističke monarhije koji je snosio sve državne terete a nije sudjelovao u vlasti. Sačinjavali su ga različiti slojevi buržoazije, seljaci i radnici, te je predstavljao golemu većinu francuskog naroda. Uoči revolucije potkraj XVIII st. t. s. je istupao tražeći korjenite promjene u feudalnom sistemu.

TRENKOVI PANDURI, četa slavonskog vlastelina Franje Trenka s kojom je sudjelovao u austrijskom nasljednom ratu (1741—48). T. p. ratovali su više godina po Šleskoj, Češkoj, Bavarskoj i Francuskoj. Pavši u nemilost kod kraljice Marije Terezije, Trenk je osuđen na doživotnu tamnicu u Spielbergu, gdje je 1749. umro.

TRIJALIZAM, plan o preuređenju Austro-Ugarske po kojem bi se uz Austriju i Ugarsku stvorila i treća jedinica od južnoslavenskih zemalja Monarhije. T. je u stvari bila taktika nekih dvorskih krugova pred prvi svjetski rat kako bi se u hrvatskim zemljama i u Bosni i Hercegovini stvorila grupacija na koju bi se mogao osloniti Franjo Ferdinand (kad postane vladar) protiv Madžara i Srba. Zbog toga je imao izvjesno značenje samo za naše političke prilike.

TRIJANONSKI UGOVOR, ugovor o miru između savezničkih država i Mađarske zaključen u Trianonu (kraj Pariza) poslije I svjetskog rata 4. VI

1920. Po ovom ugovoru Mađarska je izgubila oko 70% nekadašnjeg teritorija zemalja krune Sv. Stjepana (Erdelj, Međimurje, dio Slovačke, Vojvodinu i Hrvatsku). Njime je utvrđena jugoslavensko-mađarska granica, a sadržavao je i odredbu po kojoj mađarske oružane snage nisu smjele premašiti 35.000 ljudi.

TRIJUMVIRAT, naziv poznat iz historije rimske države kojim se označava vladavina trojice ljudi. Prvi t sklopili su Cezar, Pompej i Kras (60. pr. n. e.) kao tajni sporazum o podjeli vlasti. Nakon Krasove smrti došlo je do obračuna između Cezara i Pompeja, pa je Cezar nakon pobjede kod Farsala (48) uspostavio diktaturu. Drugi t. sklopili su Oktavijan, Antonije i Lepid (43. pr. n. e.), a potvrdila ga je i narodna skupština. Oni su dobili neograničenu vlast na pet godina sa zadatkom da urede državu. Porazivši republikance na čelu s Brutom i Kasijem kod Filipa u Makedoniji (42), trijumviri su međusobno podijelili provincije. No tada je započela borba za vlast. Najprije je Oktavijan oduzeo sve časti Lepidu, a obračun s Antonijem završio je Oktavijanovom pobjedom (bitka kod Akcija 31. pr. n. e.) i uspostavom carstva.

TROCKISTI, pristaše Lava Trockoga (1879—1940), jednoga od vođa oktobarske revolucije, koji je poslije Lenjinove smrti zastupao ideju o provođenju opće svjetske proleterske revolucije. Sukobivši se sa Staljinom, Trocki se 1927. prisilno povukao iz političkog života. Trocki je živio u Turskoj, Francuskoj, Norveškoj i Meksiku, gdje je

1940. ubijen. T. su pokušali osnovati i svoju internacionalu.

TROJANSKI RAT, veliki vojni sukob između Grka pod vodstvom mikenskog kralja Agamemnona i Trojanaca u razdoblju od 1350. do 1100. pr. n. e. Po legendi nadmoćni Grci su 10 godina uzalud opsjedali Troju, i tek varkom, uz pomoć drvenog konja kojeg su uvukli u grad, uspjeli su ga osvojiti. Neki događaji trojanskog rata ušli su u sadržaj Ilijade i Odiseje.

TROJNI PAKT, sporazum između Njemačke, Italije i Japana potpisan u Berlinu 27. IX 1940. po kojemu su se tri države obavezale na međusobnu suradnju i potpomaganje u uspostavljanju i održavanju »novog poretka«. Japan je priznao Njemačkoj i Italiji vodstvo u Evropi, a ove su priznale Japanu vodstvo prilikom stvaranja »novog poretka« u velikoazijskom području. Sile potpisnice obavezale su se da će se potpomagati svim političkim, privrednim i vojnim sredstvima. Posebno je naglašeno da odredbe pakta ne vrijede za političke odnose koji tada postoje između sila potpisnica i SSSR. T. p. je bio zaključen na 10 godina, a kasnije su mu se priključile Madžarska (20. XI 1940), Rumunija (23. XI 1940), Slovačka (24. XI 1940), Bugarska (1. III 1941) i Jugoslavija (25. III 1941).

TROJNI SPORAZUM, savez između Njemačke, Austro-Ugarske i Italije zaključen u Beču 20. V 1882. Savez je u stvari bio proširenje na Italiju već prije zaključenog saveza između Njemačke i Austro-Ugarske (1879) uperenog protiv Rusije i Francuske. Njemačka se htjela osigurati od eventualne

odmazde Francuske za poraz pretrpljen 1871. Formiranje ovog saveza izazvalo je okupljanje protivničkog tabora na čelu s Engleskom (v. Antanta). Približavanje Italije Francuskoj, a time i znakovi slabljenja Trojnog saveza, pokazali su se naročito u vrijeme aneksione krize (1908) i balkanskih ratova (1912—13). T. s. prestao je postojati zaključenjem Londonskog pakta (v.) 1915. po kojemu je Italija prišla silama Antante.

TRPIMIROVIĆI, vladarska dinastija u srednjovjekovnoj Hrvatskoj od sredine IX do potkraj XI st. T. su dobili naziv po knezu Trpimiru (oko 845 do 864) koji je vladao Dalmatinskom Hrvatskom pod okriljem Franaka. No franačka se vlast u Dalmatinskoj Hrvatskoj nije toliko osjećala. Mnogo su opasniji Hrvatima bili Mlečani. Zato su Trpimir i njegovi nasljednici morali voditi neprestane borbe s Mlečanima. U prijestolnim borbama T. su neko vrijeme bili lišeni kneževske časti (period vladavine Domagoja oko 864—876 i Branimira 879— oko 892, za kojega je Hrvatska postigla nezavisnost). Za Trpimirova sina Zdeslava (876—879) Hrvatska je priznavala vrhovništvo Bizanta. Kada je Branimira naslijedio najmlađi Trpimirov sin Mutimir (oko 892— oko 910), T. su se učvrstili na hrvatskom prijestolju. Za njegova nasljednika Tomislava (oko 910—928) Hrvatskoj je zaprijetila opasnost od Bugara i Madžara. Tomislav je odbio oba neprijatelja, ujedinio Dalmatinsku i Posavsku Hrvatsku i prvi od hrvatskih vladara uzeo naslov kralja. Teže je bilo riješiti pitanje dalmatinskih gradova i crkveno pitanje od odbrane granica. Gradove je To-

mislav dobio na upravu, a od Držislava (969—995) dalje T. nose i naslov »kralja Dalmacije«. T. koji su vladali Hrvatskom između Tomislava i Držislava bili su: Trpimir II (928—935), Krešimir I (935—945), Miroslav (945—949) te Krešimir II (949—969). Borba za dalmatinske gradove aktuelna je u X i XI st. Tada se vodila ne samo s Mlečanima nego i s Bizantom. Te su borbe znatno slabile državu, a nisu donosile trajan uspjeh. Za prijestolnih borbi između Držislavovih sinova (Svetislav, Krešimir i Gojslav), Mlečani su prvi put osvojili Dalmaciju. Borbe za jadransku obalu nastavljaju se i za Stjepana I (oko 1030—1058). Crkvene su borbe također slabile moć hrvatske države. Latinsko svećenstvo dalmatinskih gradova težilo je da podvrgne pod svoju nadležnost cijelu Hrvatsku. T. su se tome opirali sve do Petra Krešimira IV (1058—1074) i Zvonimira (1075—1089), koji nije bio direktni potomak Trpimirovića. Za Petra Krešimira IV Dalmacija je ponovno u sastavu hrvatske države, koja se teritorijalno i ekonomski znatno ojačala. Posljednji Trpimirović bio je Stjepan II, koji umire 1091.

TRUBAR, Primož (1508—1586), slovenski reformator i pisac. Kao svećenik pod utjecajem tršćanskog biskupa Bonoma prihvatio je reformaciju te je djelovao u Ljubljani sve dok isusovci nisu počeli suzbijati novi pokret. Tada se preselio u Trst, a zatim u Bavarsku. Prevodio je crkvene knjige s njemačkog na slovenski jezik, a sam je sastavio »Mali katekizam« i »Abecedarij« koje je štampao pod pseudonimom Philopatridus Illyricus. Kada je Ivan

Ungnad osnovao u Urachu hrvatsku protestantsku štampariju, T. je nadzirao štampanje knjiga koje su bile pisane glagoljicom i ćirilicom. Vrativši se u Ljubljanu nastavio je organiziranje protestantske crkve te je 1562. izdao protestantski Crkveni red ili Artikule. Zbog te djelatnosti ponovno je izagnan 1565. te je do kraja života djelovao u Würtenbergu. Svojim radom T. je udario temelje slovenskoj narodnoj književnosti.

TRUMBIĆ, Ante (1864—1938), hrvatski političar. Od 1895. do 1918. stalno je biran u Dalmatinski sabor. Političku karijeru započeo je kao pravaš, a nakon fuzije pravaša s narodnjacima (1905), bio je jedan od najuglednijih političara nove Hrvatske stranke. Aktivno je učestvovao u stvaranju politike »novog kursa« i Riječke rezolucije (v.). Za I svjetskog rata bio je na čelu Jugoslavenskog odbora (v.) te 1917. potpisuje s N. Pašićem Krfsku deklaraciju (v.). U novoj jugoslavenskoj državi postaje ministar vanjskih poslova i sudjeluje na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Nakon zaključenja mirovnog ugovora s Italijom povlači se iz vlade. Odlučno se suprotstavio centralističkom uređenju države. Nakon ubistva Stj. Radića pristupio je HSS i do smrti ostao u opoziciji prema velikosrpskom režimu. Veliki pobornik jugoslavenskog jedinstva T. je u stvari zastupao interese buržoazije iz naših zemalja koje su ranije bile pod Austro-Ugarskom. U stalnom sukobu s velikosrpskom koncepcijom T. je mijenjao svoje stavove, te je od zagovornika unitarizma prešao na izrazito federalističko stanovište, a neko se vrijeme izjašnjavao i za republikanizam.

TRUST, oblik monopolističkog udruživanja kapitalista u fazi imperijalizma (v.). T. nastaje kad se udruži više poduzeća iste vrste proizvodnje tako da pojedinačna poduzeća gube svoju samostalnost i stvaraju zajedničku centralnu upravu nove firme. Svaki prijašnji vlasnik dobija određeni broj dionica koje odgovaraju njegovu uloženom dijelu. Trustovi se katkada obrazuju i kao međunarodna poduzeća.

TUCOVIĆ, Dimitrije (1881—1914), prvak Srpske socijaldemokratske partije. Bio je dosljedan sljedbenik Marksa i Engelsa. Njegova je zasluga što je Srpska socijaldemokratska partija uživala velik ugled u međunarodnom radničkom pokretu. T. se zalagao i za zbliženje balkanskih naroda i suradnju socijaldemokratskih partija u tom pravcu. Na njegov podsticaj održano je 1910. u Beogradu prvo vijećanje socijaldemokratskih partija Balkana. Poginuo je u redovima srpske vojske u prvom svjetskom ratu.

TURNIRI, viteške igre u srednjem vijeku koje su se priređivale u vrijeme kad se nije vodio rat. Vitezovi su se natjecali u ratničkim vještinama, i to po dvojica ili po dvije čete. Glavni je cilj borbe bio da vitezovi jedan drugoga »skinu sa sedla« dugačkim kopljem. Upotrebljavano oružje bilo je tupo. Konj, sprema i pobijeđeni vitez pripali su pobjedniku, ali se pobijeđeni mogao otkupiti. T. su donosili i koristi, ali pravom je vitezu bilo više do časti negoli do plijena.

TURSKI RATOVI, zajednički naziv za ratove koje su evropske države vodile protiv Turske od

XVI do XIX st. Do kraja XVI st. Turci su se nalazili u neprekidnoj ofenzivi. Prvi ozbiljniji poraz doživjeli su u bici kod Siska 1593. Da bi osvetio pretrpljeni poraz sultan je navijestio rat Austriji. Taj je rat poznat pod imenom dugi turski rat, a vodio se od 1593. do 1606. Glavno bojište bilo je u Madžarskoj, dok su se u Hrvatskoj vodili samo manji bojevi. Za vrijeme ovog rata izbili su ustanci protiv Turaka u Banatu, Slavoniji, Hercegovini i Crnoj Gori. Završen je mirom na ušću rijeke Žitve (1606). U ovom su ratu protivničke snage prvi put bile izjednačene. Od ostalih turskih ratova značajan je tzv. veliki turski rat koji se vodio poslije neuspjele turske opsade Beča 1683. Tada je stvoren savez evropskih država, nazvan »Sveta liga za oslobođenje«, u koji su ušle Austrija, Poljska, papa, Venecija, a potkraj rata i Rusija. Rat je završio mirom u Sremskim Karlovcima 1699, po kojemu su Turci morali napustiti Madžarsku, Slavoniju, dio Srijema, Hrvatsku do Une i južnog Velebita. Veneciji su otpustili područje do Dinare i Neretve.

TURSKI USTAV, ustav koji je Srbiji dao sultan 1838, a koji su izvojevali ustavobranitelji (v.). Po njemu uz kneza je savjet čije članove knez ne može smijeniti. Članovi savjeta birani su iz redova starješina, pa su na taj način ustavobranitelji (v.) ostvarili svoje zahtjeve. T. u. proglasio je slobodu trgovine, što je bilo posebno značajno za privredni razvoj Srbije.

TURŠIĆ, Ivan (1922—1944), revolucionar, narodni heroj. Bio je jedan od prvih partizana u Notrenjskoj i istaknuti organizator NOP u Sloveniji. Član

je KPJ od 1942. Postao je politički komesar Prve primorske brigade »Simon Gregorčič«. T. se istakao hrabrošću i umješnim rukovođenjem vojnih akcija. Poginuo je u borbi s neprijateljem. Za narodnog heroja proglašen je 1951.

TUTANKAMONOVA GROBNICA, grobnica egipatskog faraona Tutankamona pronađena 1922. Grobnica je bila netaknuta i u njoj je pronađena faraonova mumija u zlatnom lijesu kao i brojni skupocjeni predmeti koji svjedoče ne samo o velikom bogatstvu egipatskih vladara nego i o vještini starih egipatskih majstora.

U

UDRUŽENA OPOZICIJA, izborni savez političkih stranaka stare Jugoslavije koje su istupile sa zajedničkom listom na parlamentarnim izborima 1935. i 1938. g. na čelu s Vlatkom Mačekom kao nosiocem liste. Jezgru Udružene opozicije sačinjavale su Seljačko-demokratska koalicija, Demokratska stranka i dio Zemljoradničke stranke, dok se ostali sastav mijenjao na osnovi trenutnog stava stranaka prema beogradskom režimu. Tako je 1935. u Udruženoj opoziciji bila i Jugoslavenska muslimanska organizacija, koja se poslije izbora povezala s M. Stojadinovićem u Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ). 1938. na listi Udružene opozicije nalazili su se i Bogoljub Jeftić i Pera Živković, nosioci diktatorskog režima.

UJEDINJENA OMLADINA SRPSKA, organizacija srpske srednjoškolske omladine osnovana 1866. u Novom Sadu. Program organizacije zasnivao se na usko srpskom shvaćanju, te je predviđao ujedinjenje svih Srba i obnovu Dušanova carstva. U. o. s. zamišlja buduću jugoslavensku državu kao veliku Srbiju. Unutrašnje uređenje države trebalo bi da

bude ustavno sa zagarantiranim građanskim slobodama i nesmetanom privrednom djelatnošću bez uplitanja države. U. o. s. je podsticala kulturni i nacionalni rad i ostavila je jake tragove u srp. građanskoj inteligenciji.

UJEDINJENA SLOVENIJA, udruženje slovenske inteligencije i studenata nastanjenih u Beču koji su u aprilu 1848, objavili program sa zahtjevom za ukidanje feudalnih pokrajina i ujedinjenje slovenskog naroda u Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj i Primorju. Tako ujedinjena Slovenija imala bi svoju autonomiju i svoj sabor i ne bi bila zastupljena u svenjemačkom parlamentu. Službeni jezik u Sloveniji bio bi slovenski.

UJEDINJENI SAVEZ ANTIFAŠISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (USAOJ), sveopća omladinska organizacija koja je okupljala antifašističku i rodoljubnu omladinu cijele Jugoslavije. Najprije su od 1941. g. osnivani narodnooslobodilački savezi omladine u pojedinim krajevima, a 1942. na kongresu antifašističke omladine u Bihaću stvara se USAOJ na čelu s Ivom Lolom Ribarom (v.). Drugi kongres USAOJ-a održan je u Drvaru 2—4. V 1944. Tada je USAOJ imao više od pola milijuna članova i izgrađeni sistem svojih organizacija. Na Trećem kongresu u Zagrebu (11—16. V 1946.) organizacija je dobila naziv Narodna omladina Jugoslavije, koja se 1948. ujedinila sa SKOJ-em (v.) u jedinstvenu omladinsku organizaciju.

UJEDINJENJE ILI SMRT, tajna srpska militaristička organizacija osnovana 1911. Na čelu joj je bio Dragutin Dimitrijević-Apis. Smatrajući da vla-

da ne radi dovoljno za srpstvo i jugoslavenstvo, a u cilju rušenja Turske Carevine i Austro-Ugarske Monarhije, članovi organizacije su predviđali izvjesne vlastite akcije uz primjenu revolucionarnih metoda, zbog čega su dolazili u sukob s radikalnom vladom. Organizacija je bila stvarni organizator sarajevskog atentata (v.). Njen vođa Apis osuđen je u solunskom procesu (v.) na smrt strijeljanjem.

UMJERENJACI, v. Husitski pokret.

UNIONISTI, pristaše političke stranke u Hrvatskoj, nastale 1861. Stranka se zalagala za tijesni savez Hrvatske s Ugarskom.

UNITARIZAM, političko shvaćanje i praksa zasnovano na načelu apsolutnog jedinstva. U. je protivan federalizmu. Npr. za vrijeme stare Jugoslavije mnogi su građanski političari bili pobornici unitarizma, tvrdeći da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod podijeljen u tri plemena. Odatle u političkoj praksi težnja za jačanjem središnje uprave nasuprot federalističkoj decentralizaciji.

URBARI, zbornici propisa po kojima su se u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini uređivali odnosi između feudalaca i kmetova, a sadrže sve obaveze kmetova prema feudalnim gospodarima. Postojali su privatni u. pojedinih vlastelinstava, a od XVI st. počinje te odnose uređivati i država, naročito kad su zbog zloupotreba feudalaca učestale seljačke bune (v.). Pojedinačne odredbe javljaju se dosta rano, ali se tipični u. javljaju tek od XV st.

UROTA ZRINJSKO-FRANKOPANSKA, pokušaj hrvatskih feudalaca pod vodstvom Petra Zrinjskog i Krste Frankopana da se odupru centralističkoj

politici bečkog dvora koja je umanjivala političku važnost hrvatskog plemstva i krnjila prava Hrvatske. U. je bila otkrivena, a njeni vođe bačeni u tamnicu i pogubljeni 30. IV 1671.

USKOCI, bjegunci s turskog teritorija koji su se u skupinama smještali (uskočili) u pograničnim hrvatskim i mletačkim područjima. Odatle su vodili borbe s turskim četama, upadali na turski teritorij i Turcima nanosili velike štete. Bilo ih je više skupina, a najznatnija je bila u Klisu koju je 1530. primio Petar Kružić. Kada je Klis pao u turske ruke (1537), u. su se preselili na područje Senjske kapetanije. U. su bili i spretni pomorci, te su napadali turske lađe na Jadranu. Ako su ih Mlečani u tom sprečavali, napadali su i njih, pa su se zalijetali čak do Venecije. Na žalbe Mlečana bečki je car donio odluku da uskoke preseli u unutrašnjost, čemu su oni pružili otpor. Tako je poč. XVII st. većina uskoka preseljena u Žumberak i oko Otočca, te su kao carski vojnici odatle nastavili borbu s Turcima.

USTANAK ŠLESKIH TKALACA, ustanak tekstilnih radnika u Šleskoj 1844. U srednjoj Njemačkoj, po brdovitim i neplodnim predjelima, seljaci se nisu mogli prehraniti od poljoprivrede te su se bavili predenjem i tkanjem u obliku kućne radinosti. Radili su za poduzetnike, a rad je bio organiziran u obliku rasute manufakture. Zarade od tkanja predstavljale su glavno vrelo prihoda za seljake, pa je upravo zbog toga njihov položaj iz dana u dan postajao sve teži. Poduzetnici, u nastojanju da što uspješnije konkuriraju engleskoj indu-

striji, stalno su tkalcima smanjivali nadnice i bacali ih u sve veću bijedu. Zato su zbog teških životnih prilika 1844. šleski tkalci podigli ustanak. U ustanku je sudjelovalo oko 3000 tkalaca. Njihovo naoružanje bilo je veoma slabo, tako da je vojska brzo ugušila pobunu. Ipak je ustanak šleskih tkalaca značajan u historiji radničkog pokreta jer je to prva pobuna radnika u Njemačkoj.

USTAŠE, pripadnici fašističke organizacije koji su poslije sloma stare Jugoslavije pod okriljem Nijemaca i Talijana preuzeli vlast u tzv. NDH. Imali su svoje političke i vojne formacije, a na čelu im je bio zloglasni »poglavnik« dr Ante Pavelić. On je u staroj Jugoslaviji bio jedan od vođa Hrvatske stranke prava (frankovci) koja je vodila šovinističku i antisrpsku politiku. Nakon proglašenja šestojanuarske diktature Pavelić je pobjegao u emigraciju i osnovao terorističku organizaciju »Ustaša«, koja je, stavljajući se u službu Italije, nastojala da razbije jugoslavensku državu. U tzv. NDH u. su počinili strašna zvjerstva. Odmah po dolasku u zemlju započeli su progoniti Srbe, Židove i napredne Hrvate (prije svega komuniste). Formirali su prijeke sudove, osnovali koncentracione logore, izvršili pokolje srp. stanovništva i svojim oružanim jedinicama pomagali okupatore u borbi protiv NOV. 1945. uništene su posljednje ustaške vojne jedinice.

USTAV, najviši pravno-politički dokument jedne države koji sadržava osnovne propise o njenom društvenom, ekonomskom i političkom uređenju.

USTAVNO UREĐENJE, uređenje unutrašnjih odnosa u državi temeljeno na ustavu. Tvorac ustav-

nog uređenja bila je buržoazija. Ono je najčešće zasnovano na principu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Obaranjem buržoazije s vlasti i uspostavom socijalističkih država zadržava se u. u., ali mijenja karakter. Ustav socijalističke države odražava sve ekonomsko-društvene promjene koje su se zbile preuzimanjem vlasti od strane proletarijata i usmjeruje put k izgradnji besklasnog društva.

USTAVOBRANITELJI, protivnici Miloševa apsolutizma i pristalice ustavne vladavine u Srbiji poslije dobijanja autonomije 1830. U. su bili predstavnici bogatih trgovaca i seoskih starješina od kojih se formirala mlada buržoazija. Oni su nastojali ustavom ograničiti kneževu vlast i samovolju kako bi sami zadobili jači utjecaj na vođenje državnih poslova. Kada je Srbija dobila ustav 1838, Miloš je napustio zemlju. Nešto kasnije učinio je to i njegov sin Mihajlo, a u. su proglasili za kneza Aleksandra Karađorđevića. Novi ustavobraniteljski režim odigrao je značajnu ulogu u privrednom razvoju Srbije i u stvaranju modernog državnog aparata.

UTOPIJSKI SOCIJALIZAM, teorija o preuređenju kapitalističkog društva u novi, pravedniji društveni sistem bez klasne borbe i bez revolucionarne akcije proletarijata. Već od prvih početaka kapitalizma javili su se mislioci koji su taj sistem podvrgli kritici i koji su pokušali naći put za njegovo preuređenje. Međutm, njihove ideje za izmjenu kapitalističkog poretka imale su utopijski karakter, jer su razvoj kapitalizma i suprotnosti između buržoazije i proletarijata bile još u počecima.

Oni još nisu mogli uočiti pravu suštinu kapitalizma, pa prema tome ni odrediti put za rješenje njegovih protivurječnosti. Osobito je značajno da utopijski socijalisti ne shvaćaju ulogu proletarijata u borbi za socijalističko društvo.

Začetnik utopijskog socijalizma bio je Englez Thomas *Morus* (Mor), koji je u vrijeme prvobitne akumulacije kapitala (v.) početkom XVI st. reagirao na surove mjere protjerivanja seljaka sa zemlje. U djelu »Utopija« opisuje život na jednom otoku gdje nema privatne svojine a proizvodnja ima društveni karakter. Po naslovu toga djela kasniji teoretičari neostvarivog besklasnog društva nazvani su utopisti.

Tomaso *Campanella* (Kampanela, 1568—1639), iz južne Italije, dajući u djelu »Grad sunca« sliku idealnog društvenog uređenja opisuje stanovnike koji su svi jednaki, nemaju privatne svojine, rade 4 sata dnevno, a za odgoj njihove djece brine se država.

François *Babeuf* (Babef, 1760—1797) smatra da je jedino komunistički poredak pravedan te traži obrazovanje komune, izjednačenje svih građana i diobu proizvedenih dobara na jednake dijelove bez razlike koliko tko pridonosi društvu.

Glavni su predstavnici utopijskog socijalizma u periodu industrijskog prevrata Saint-Simon, Charles Fourier i Robert Owen. Oni su u svojim djelima pored kritike kapitalizma iznosili i planove za stvaranje novog društva bez eksploatacije.

Saint-Simon (Sen-Simon, 1760—1825) je tvrdio da se ljudsko društvo razvija te da je konačan cilj toga razvoja opće udruživanje. Društvo bi trebalo osloboditi neproduktivnog sloja, dok bi produktivni sloj (tu je ubrajao radnike, seljake, obrtnike i kapitaliste) morao stvoriti novo društvo. Pri tome je odbacio upotrebu sile jer ona razara a ništa ne izgrađuje. Upravljanje ljudima putem sile treba zamijeniti upravljanjem stvarima, tj. proizvodnjom. Svi će ljudi raditi po svojim sposobnostima a dobivati nagradu prema učinjenom radu. S.-S. nije predviđao likvidaciju buržoazije. Umjesto klasne borbe treba ostvariti klasnu suradnju. Svi ljudi moraju spoznati da su braća, a do te spoznaje doći će prihvaćanjem nove religije koju je nazvao »novo kršćanstvo«.

Charles *Fourier* (Šarl Furje, 1772—1837) je smatrao da će se socijalističko društvo izgraditi putem uvjeravanja i dobre volje ljudi. Ono bi se sastojalo od niza zajednica, falanga, koje bi obuhvaćale oko 1500 ljudi. Takva bi zajednica živjela u velikoj zgradi, falansteriju, a njeni članovi bavili bi se pretežno zemljoradnjom. U svojim je djelima dao sliku suvremenog društva koje on naziva civilizacija. Anarhičnost proizvodnje izaziva ekonomske krize. Predvidio je prelaz kapitalizma u imperijalizam koji je nazvao »industrijski feudalizam«. Njegova kritika izražava misao da tako dugo dok postoji privatno vlasništvo ljudi će biti neprijatelji i među njima ne može biti harmonije.

Robert *Owen* (Oven, 1771—1858) je smatrao glavnim izvorima zla privatno vlasništvo, buržoaski

brak i religiju. Međutim, tvrdio je da se do socijalizma može doći bez borbe protiv kapitalizma. Kao vlasnik tvornice u New Lanarku provodio je reforme: skratio radni dan, uređivao radionice, gradio radničke stanove, otvarao škole za radničku djecu. 1817. objavio je plan o preuređenju društva po komunističkim načelima. Da dokaže mogućnost ostvarenja svojih ideja otišao je u SAD i u državi Indijani osnovao komunističku naseobinu koja je u uvjetima kapitalističke okoline brzo propala. U Engleskoj je osnovao banku za pravičnu razmjenu na osnovu procjene vrijednosti utrošenih sati za izradu proizvoda, ali je i ona brzo propala. O. je bio inicijator radničkog zakonodavstva u Engleskoj te je uspio da engleski parlament izglasa prvi zakon o zaštiti radnika od pretjerane eksploatacije.

UŽIČKA REPUBLIKA, naziv koji je narod dao oslobođenom teritoriju stvorenom u jesen 1941. u zap. Srbiji s centrom u Užicu. Tu se razvijao intenzivan politički rad i osnivali su se prvi organi nove narodne vlasti. U studenom 1941. u Užicu je osnovan Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije. Tu je izlazio i organ CK KPJ »Borba«, a tvornica oružja radila je oružje za partizane. Za dva i pol mjeseca postojanja Užičke Republike tvornica je proizvela oko 21.000 pušaka, više od 500 mitraljeza, 270.000 puščanih metaka i oko 10.000 ručnih bombi. U vrijeme prve neprijateljske ofenzive VŠ je donio odluku o povlačenju pred nadmoćnijim neprijateljem u pravcu Sandžaka, pa je U. R. prestala postojati.

V

VAJNER, Slaviša-Čiča (1903—1942), politički radnik, narodni heroj. Kao student arhitekture priključio se naprednom omladinskom pokretu. G. 1940. postaje član KPJ. Ljeti 1941. organizira ustanak na Romaniji i postaje prvi komandant Romanijskog partizanskog odreda. Isticao se hrabrošću i vojnim talentom te je postao neobično popularan među borcima i narodom. Potkraj 1941. imenovan je za člana Glavnog štaba Bosne i Hercegovine. Poginuo je u Drugoj neprijateljskoj ofenzivi.

VANDALI, germansko pleme koje je u vrijeme seobe naroda (v.) provalilo u Galiju i Hispaniju. Potisnuti od Zapadnih Gota, V. su prešli u Afriku gdje su osnovali svoju državu. Iz sjev. Afrike V. su prešli u Italiju i strahovito opustošili Rim 455. g.

VARJAZI, odredi germanskih ratnika (v. Normani) koji su se u IX st. iz Skandinavije spustili u zemlje Istočnih Slavena. Prodirali su prema jugu vodenim putom od Baltičkog do Crnog mora pa čak i do Carigrada. Bili su organizirani u čvrste družine pod vodstvom konunga (knezova). Bavili

su se pljačkom i razbojničkom trgovinom. Napadali su Slavene i druga plemena, otimali im krzno i hvatali robove, koje su prodavali u Carigradu. Rijekom Volgom V. su prodirali u zemlju Hazara i Bugara. Neki varjaški knezovi utvrdili su se na prikladnim mjestima, odakle su od Slavena kupili danak.

VAZAL, v. Feudalizam.

VELEIZDAJNIČKI PROCES, v. Hrvatsko-srpska koalicija.

VELIKA GEOGRAFSKA OTKRIĆA, zajednički naziv za pronalaženje novih pomorskih putova i novih kontinenata potkraj XV i poč. XVI st. Dotada je glavno područje plovidbe bilo Sredozemno more na jugu i Baltičko na sjeveru, a plovilo se najviše uz obalu. No evropski su moreplovci nastojali otkriti novi put za Indiju i Kinu, odakle su se dobijale mirodije, zlato, slonova kost, svila i dr., i to naročito otkada su Turci zavladali obalama istočnog Sredozemlja. Usavršavanje brodova i upoznavanje kompasa omogućilo je plovidbu dalje od obale, pa su se moreplovci najzad otisnuli na nepoznata mora. Polovinom XV st. portugalski mornari doprli su do Kapverdskih otoka (na pola puta između Portugala i Brazila). G. 1486. Portugalac Bartolomeo Diaz prvi je doplovio do južnog rta Afrike, a Vasco (Vasko) da Gama plovio je i dalje te je 1498. došao do obala Indije. Ploveći u službi španjolskog kralja od Portugala prema zapadu, Genovežanin Cristof Columbo (Kolumbo) stigao je 1492. na otok San Salvador (Bahamsko otočje u srednjoj Americi). Iako je još tri puta putovao

preko Oceana, stigavši do Velikih antila ist. obale srednje Amerike i sjeverne obale Južne Amerike, Colombo je umro a da nije znao da je otkrio novi kontinent. To je kasnije ustanovio Amerigo Vespucci (Vespuči), po kojemu je taj kontinent nazvan Amerika. Prvo putovanje oko svijeta izvršio je Magellan, Portugalac u španjolskoj službi. On je 1519. krenuo na put sa 5 brodova i 265 mornara. Stigavši do krajnje tačke Južne Amerike prošao je kroz tjesnac između kontinenta i otoka Ognjena zemlja koji je prozvan njegovim imenom. Poginuo je na Filipinima u borbama s urođenicima, dok su njegovi mornari sa dvije lađe krenuli dalje. Kada su jednu od njih zarobili Portugalci, druga se oko Afrike vratila u Španiju sa svega 13 mornara 1522. U XVII st. otkrili su holandski moreplovci (Hartogszoon, Tasman) sjev. i zap. obalu Australije. Njenu ist. obalu prvi je oplovio Englez James Cook. Tek tada započinje kolonizacija novog kontinenta, koji je dospio pod vlast Engleza.

VELIKI SELJAČKI RAT, ustanak njemačkih seljaka koji je izbio 1525. u toku reformacije (v.). Ustanak je zahvatio južnu i sjevernu Njemačku. Seljacima se pridružio i jedan dio naprednijeg građanstva i mnogi vitezovi. Plemstvo, knezovi i bogati građani uputili su na ustanike vojskovođu Truchesesza (Truhzes), koji je svladao seljačke odrede. U toku ustanka istakao se kao vođa radikalnog krila Toma Münzer. U bici kod Frankenhausena njegova je vojska razbijena, a Münzer je zarobljen. Posljednji otpor feudalcima pružio je grad Münster, gdje je Ivan Leidenski organizirao

komunu na bazi jednakosti. Po zauzimanju grada Leidenski je bio mučen i pogubljen.

VERSAJSKI MIR, ugovor o miru između Njemačke i savezničkih država zaključen nakon prvoga svjetskog rata. Ugovor je potpisan u Dvorani ogledala 28. VI 1919, a sadržavao je u prvom dijelu odredbe o Ligi naroda (v.). U drugom dijelu određen je položaj poražene Njemačke: nove granice, saveznička okupacija lijeve obale Rajne na 15 godina, demilitarizacija Porajnja, internacionalizacija Saara i njemačkih vodenih putova, podjela bivših njemačkih kolonija, ograničenje vojne sile i plaćanje reparacija.

VESTALKE, svećenice u starom Rimu koje su podržavale vječnu vatru na državnom ognjištu u hramu božice Veste.

VETO, u lat. jeziku znači zabranjujem. Tu riječ izgovarali su pučki tribuni (v.) kad se nisu slagali s odlukama senata ili nekog državnog službenika te su tako obustavili njihovo izvršenje. Danas se v. upotrebljava u Vijeću sigurnosti OUN. Pravo veta imaju njegovih 5 stalnih članova.

VIDOVDANSKI USTAV, ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izglasan 28. VI 1921. (na Vidov dan) kojim je ozakonjeno centralističko uređenje države, nacionalni unitarizam (v.) i prevlast velikosrpske buržoazije. V. u. je učvrstio buržoasko-kapitalistički poredak; ostao je na snazi do uvođenja šestojanuarske diktature (v.).

VIKINZI, v. Normani.

VINODOLSKI ZAKON, zbornik odredaba kojima se reguliraju odnosi između krčkih knezova i

njihovih kmetova, sastavljen 1288. u današnjem Novom Vinodolskom. V. z. je pisan hrvatskim jezikom, i to glagoljicom, a daje sliku društvenog razvitka od rodovske preko teritorijalne zajednice do feudalnog uređenja. Stoga predstavlja dragocjen dokument za proučavanje srednjovjekovne Hrvatske.

VIRILISTI, članovi Hrvatskog sabora koji nisu bili birani, već su pristup u sabor imali po rodu ili položaju (velikaši, veliki župani i crkveni dostojanstvenici).

VITEŠKI REDOVI, crkveni redovi čiji su se pripadnici, uz obične redovničke zavjete, još zavjetovali da će se boriti s nevjernicima te da će štititi pobožne putnike koji kreću na hodočašća u Palestinu. V. r. nastali su poč. XII st. u vrijeme križarskih ratova (v.). Najpoznatiji v. r. bili su: templari, hospitali ili ivanovci i njemački viteški red. V. r. na Pirinejskom poluotoku (Kristov red, alcantara) borili su se protiv Arapa.

VITEZ, pripadnik staleža ratnika konjanika.

a) U rimskoj državi vitezovi su bili najbogatiji građani koji su služili u konjici pa su se s vremenom izdvojili u poseban stalež. U nj je mogao ući svaki građanin čiji je imetak vrijedio najmanje 400.000 sestercija.

b) U srednjem vijeku v. se zove i »miles« upravo zato što mu je glavno zanimanje rat. U početku je v. mogao postati svatko koji je poznavao vojničku vještinu i živio na viteški način. Kad je porasla viteška samosvijest, tražilo se da v. ima barem 4 pretka koji su bili vitezovi. V. nije nitko po ro-

đenju, već to postaje udarcem viteškog mača po ramenu. V. je morao biti vješt oružju i uljudan. Stoga su se dječaci posebno odgajali na dvoru nekog viteza, a proglašenje vitezom izvodilo se uz propisani ceremonijal. Oprema i odijelo viteza mijenjalo se kroz stoljeća: do XI st. nose kožni oklop pokriven željeznim pločicama, od XI st. željeznu košulju od karika, a od XIV st. od željeznih pločica. Na glavi su imali šljem koji također mijenja oblik. Oružje im je mač, štit, koplje i bodež. V. je živio u viteškom dvorcu koji je imao zidnu ogradu i kule. Viteški način života mnogo je stajao, pa su siromašniji vitezovi putovali i boravili po dvorovima imućnijih i gostoljubivih vitezova tražeći pustolovine. Osim u ratu v. je sudjelovao u lovu i turnirima (v.).

VLAHOVIĆ, Joža (1916—1941), revolucionar, narodni heroj. Najprije član SKOJ-a (od 1932), a zatim član KPJ (1935). Kao istaknuti komunista često je bio hapšen i proganjan. Od 1939. V. je bio sekretar SKOJ-a za Hrvatsku i član CK KPJ. Nakon okupacije organizira NOP u Zagrebu. Formirao je omladinske diverzantske grupe. V. je organizirao poznati napad na ustaške sveučilišne jedinice kod Botaničkog vrta (4. VIII 1941). Kratko vrijeme nakon te akcije uhapšen je i nakon zvjerskog mučenja strijeljan.

VLAHOVIĆ, Veljko (1914-), politički radnik, sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ. Član KPJ od 1935. g. Aktivno je sudjelovao u akcijama naprednih studenata u Beogradu. G. 1937. otišao u Španiju, gdje se borio u jednoj od internacionalnih brigada

republikanske vojske. Od 1939. bio je u Moskvi kao predstavnik SKOJ-a u Komunističkoj omladinskoj internacionali. Za vrijeme NOB-a organizirao je sa Đ. Salajem u Moskvi radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija«. U zemlju se vratio 1944. Pored političke aktivnosti bavi se i naučno-teoretskim problemima marksizma. Proglašen je narodnim herojem.

VLASI, stočari koji su do dolaska Turaka živjeli u planinskim predjelima u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka. Živjeli su u rodovskim zajednicama birajući vojne, upravne i sudske starješine. Vlasništvo nad stokom i pašnjacima bilo je zajedničko. Odupirali su se pokušajima feudalaca da ih pretvore u kmetove, pa su se selili u drugi kraj ili pružali oružani otpor. Da bi ih predobili, feudalci su im priznavali samoupravu uz obaveze da čuvaju šumske prelaze ili da sudjeluju u nekom vojnom pohodu. Dolaskom Turaka pojedine vlaške grupe dobile su potvrdu svojih samouprava. Turci ih naseljuju u opustošenim predjelima koje su osvojili ili ih postavljaju uz granicu prema Hrvatskoj kao oružane čete, odakle su V. bježali s ostalim stanovništvom na drugu stranu, gdje su također dobili priznanje svoga posebnog položaja (v. Statuta Vallachorum).

VLAŠKI ZAKON, v. Statuta Vallachorum.

VMRO (Vnutrašna makedonska revolucionarna organizacija), organizacija makedonskih nacionalista osnovana 1893. u Solunu. Osnovni joj je program bio borba za autonomiju Makedonije i otklanjanje strane propagande i šovinističkih trzavica.

VMRO je izdavala svoje novine i brošure i imala je velik odjek među seljaštvom cijele Makedonije. Njeni članovi vježbali su se u rukovanju oružjem te su se organizirali u čete i terorističke grupe po gradovima. Glavni organizator VMRO bio je Goce Delčev. G. 1895. u Bugarskoj je osnovan Vrhovni komitet sa zadatkom da pomaže VMRO. Komitet je postao oruđe bugarske politike koja je nastojala da Makedoniju po oslobođenju od turske vlasti pripoji Bugarskoj. Pristaše tog komiteta, nazvani »vrhovisti«, došli su u sukob sa »centralistima« (pristašama Centralnog komiteta u Solunu) s kojima su se razišli u vezi s podizanjem ustanka 1903.

VOJNA DEMOKRACIJA, v. Demokracija.

VOJNA KRAJINA, područje uz hrvatsko-tursku granicu od Drave do Velebita na kojemu je izgrađen sistem vojnih utvrđenja da se spriječi dalje nadiranje Turaka. Pokušaji da se granični pojas vojnički utvrdi izvršeni su još za Žigmunda i Matije Korvina. Austrijski nadvojvoda Ferdinand Habsburški dao je prilikom izbora za hrvatskog kralja obavezu da će Hrvatskoj pružati stalnu vojnu pomoć. Doista, on je poveo ozbiljniju brigu o granici. Sistematsko uređenje Krajine otpočeo je 1578. nadvojvoda Karlo. Od tada se razlikuju dvije krajine: Slavonska k., između Drave i Kupe sa sjedištem u Varaždinu, i Hrvatska k. između Kupe i mora sa sjedištem u Karlovcu (utvrdu je sagradio nadvojvoda Karlo). V. k. je bila podvrgnuta Carskom ratnom vijeću u Grazu i u njoj su svu vlast imali njemački oficiri. Hrvatski ban i Sabor uzalud su tražili vraćanje Vojne krajine pod

njihovu nadležnost. Dobili su samo pravo da upravljaju tzv. Banskom krajinom, koja je zapremala područje između Kupe i Save sa sjedištem u Petrinji. Oslobođenjem Slavonije (1699) V. k. je protegnuta i na područje uz Savu sve do Zemuna. G. 1745. V. k. je preuređena i podijeljena u regimente. V. k. je ostala poseban teritorij, izuzev od vlasti hrvatskog bana, sve do ukidanja 1881. Krajišnici ili graničari razlikovali su se po svom položaju od stanovnika banske Hrvatske. Oni nisu bili u kmetskom odnosu (v. Statuta Vallachorum), već su dobijali zemlju uz obavezu obavljanja stalne vojne službe.

VOLTAIRE (1694—1779), francuski pisac i filozof. Pripadao je generaciji starijih političkih buržoaskih pisaca i isticao se kritikom feudalnih zloupotreba. Zahtijevao je slobodu govora, reformu sudstva i izjednačenje svih pred zakonom. Tražio je oporezovanje privilegiranih staleža. Bio je protivnik crkve koju je smatrao feudalnom ustanovom i zalagao se za vjersku toleranciju. Religiju je smatrao nužnim sredstvom za održavanje naroda u pokornosti prema državi. Nije očekivao promjene u društvu od revolucije, već od »prosvijećenog« gospodara. Ipak je svojim spisima izvršio golem utjecaj na francusku javnost i utirao put buržoaskoj revoluciji.

VRHOVISTI, v. VMRO.

VRHOVNI ŠTAB, vojno-političko rukovodstvo narodne revolucije na čelu s vrhovnim komandantom Titom. VŠ je najprije nosio naziv Glavni štab partizanskih odreda Jugoslavije, a bio je formiran

na sjednici CK KPJ u Beogradu 28. VI 1941. Na savjetovanju u Stolicama (v.) Glavni štab je promijenio naziv u VŠ. Poslije osnivanja AVNOJ-a, najvišeg političkog predstavništva NOB-a, VŠ je ostao samo najviše vojno rukovodstvo NOB-a.

Z

ZADARSKA REZOLUCIJA, v. Hrvatsko-srpska koalicija.

ZADARSKI MIR, mir zaključen između hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I i Mlečana 1358. po kojemu su se Mlečani odrekli svake vlasti nad cijelom jadranskom obalom od Kvarnera do Drača. Tako je cijela hrvatska obala prvi put od vremena Zvonimira potpuno oslobođena od Mlečana.

ZAKON O ZAŠTITI DRŽAVE, zakon koji je donijela Narodna skupština Kraljevine SHS početkom augusta 1921. nakon atentata na ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića. Ovim zakonom stavlja se van zakona KPJ i učvršćuje nasilje nad cijelom radničkom klasom.

ZAKONI 12 PLOČA, prvi pisani zakoni u starom Rimu objavljeni 450. g. pr. n. e. Zakoni su bili urezani u brončanim pločama i javno izloženi na forumu. Po sadržaju predstavljali su dotadašnje običajno pravo i vrlo su malo olakšali položaj plebejaca (v.) na čiji su zahtjev popisani. Zadržana je i dalje zabrana mješovitih brakova patricija (v.)

i plebejaca kao i dužničko pravo uz nešto snižene kamate.

ZAPADNJACI, grupa mladih intelektualaca u Rusiji u XIX st. koja je nasuprot slavenofilima (v.) smatrala da Rusija već kreće u kapitalistički poredak i da treba nastaviti pravcem kojim se razvija Zapadna Evropa. Z. su u stvari izražavali shvaćanja buržoazije koja je u Rusiji tek nastajala.

ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE (ZAVNOBIH), najviše političko predstavničko tijelo i zatim najviši organ narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku NOB-a. Prvo zasjedanje ZAVNOBIH-a održano je 26. i 27. XI 1943. u Mrkonjić-Gradu. Drugo zasjedanje održano je 30. VI, 1. i 2. VII 1944. u Sanskom Mostu. Tu su donesene odluke kojima su položeni temelji državnosti Bosne i Hercegovine. Nakon oslobođenja Sarajeva održano je i Treće zasjedanje ZAVNOBIH-a 26—28. IV 1945. na kojemu je ZAVNOBIH pretvoren u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine.

ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA (ZAVNO) CRNE GORE I BOKE, konstituirano 15. XI 1943. na prvom zasjedanju u Kolašinu. Na tom su zasjedanju izabrani delegati Crne Gore za Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Drugo zasjedanje vijeća održano je 16. II 1944. u Kolašinu. Na svom trećem zasjedanju (također u Kolašinu) 14. VII 1944. ZAVNO Crne Gore i Boke pretvoren je u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO) kao najviše zakonodavno i izvršno tijelo Crne Gore. Na zasjedanju

15. IV 1945. u Cetinju CASNO je pretvoren u Crnogorsku narodnu skupštinu.

ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA HRVATSKE (ZAVNOH), političko predstavničko tijelo za Hrvatsku u vrijeme NOB-a. Na sastanku članova AVNOJ-a iz Hrvatske, 2. III 1943. u Ponorima u Lici osnovan je Inicijativni odbor ZAVNOH-a koji je pripremio prvo zasjedanje vijeća održano u Plitvicama 16. IV 1943. Za predsjednika ZAVNOH-a izabran je hrv. književnik Vladimir Nazor. Tom je prilikom izabran i Izvršni odbor ZAVNOH-a. Drugo zasjedanje ZAVNOH-a održano je u Plaškom 13. i 14. X 1943. Na trećem zasjedanju ZAVNOH-a 8. i 9. V 1944. u Topuskom, u skladu s odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, zaključeno je da se ZAVNOH pretvori u Državni sabor Hrvatske. Time je postao najviša zakonodavna i izvršna vlast federalne države Hrvatske. Predsjedništvo ZAVNOH-a privremeno je obavljalo funkciju narodne vlade, dok ona nije bila formirana u Splitu 14. IV 1945. Nakon završetka narodne revolucije održano je i Četvrto zasjedanje ZAVNOH-a u Zagrebu na kojemu je ZAVNOH promijenio naziv u Narodni sabor Hrvatske.

ZETA, naziv za današnju Crnu Goru koji se počeo upotrebljavati u XI st. umjesto dotadašnjeg naziva Duklja. Prevladavao je u dokumentima kroz cijeli srednji vijek.

ZIJAMET, feudalni posjed s većim prihodom za koji su turski spahije dobijali od sultana pravo da ubiru prihode. Spahije su mogli ubirati samo de-

setinu od uroda sa zijameta, a za uzvrat su služili u sultanovoj vojsci.

ZLATNA BULA, povelja kralja Andrije II izdana 1222. kojom se srednje i niže plemstvo zaštićuje od samovolje višeg plemstva. Kralj se obavezao da će svake godine držati sabor na kojemu će plemići iznositi svoje žalbe i traženja. Plemići mogu da se odupru kralju ako ne bude poštovao odredbe bule. Z. b. je izraz težnje srednjeg i nižeg plemstva da se organizira kao politički faktor koji će putem svojih staleških sabora sudjelovati u zakonodavnoj vlasti.

ZLATNA HORDA, država koju su osnovali Mongoli u XIII st. na teritoriju današnje Rusije uz rijeku Volgu. Z. h. je zapremala i azijska područja, a glavni joj je grad bio Saraj. Gotovo sve ruske kneževine morale su Mongolima plaćati danak. Prilikom skupljanja danka Mongoli su bili veoma okrutni pa je otpor prema njima sve više rastao. Kanovi su postepeno prenosili sakupljanje danka na ruske knezove, od kojih su jednoga imenovali velikim knezom. Knezovi su se za taj položaj otimali, a često su ga od kana i kupovali. U XV st. Z. H. se raspala na više kanata, što je omogućilo moskovskom knezu Ivanu III da zbaci njenu vrhovnu vlast. Rusija se potpuno oslobodila 1480.

ZORA DALMATINSKA, književni i politički list koji je izlazio u Zadru od 1844—49. na hrvatskom jeziku. Urednik lista bio je Ante Kuzmanić.

ZRENJANIN, Žarko-Uča (1902—1942), revolucionar, narodni heroj, istaknuti komunistički vođa u Vojvodini. Član KPJ od 1927. G. 1933. Z. je po-

krenuo »Lenjinist«, list Okružnog komiteta KPJ za južni Banat. Zatim surađuje u »Proleteru« i »Udarniku«. Zbog revolucionarnog rada bio je hapšen i osuđivan. Kaznu od 3 godine robije izdržavao je u Sremskoj Mitrovici i Lepoglavi. Po izlasku iz zatvora postao je sekretar PK KPJ za Vojvodinu, a na V zemaljskoj konferenciji izabran je za člana CK KPJ. Nakon okupacije Z. organizira narodni ustanak u Vojvodini. Pred polazak na Prvo zasjedanje AVNOJ-a opkoljen je od njemačkih jedinica u selu Pavlišu kraj Vršca. U borbi je ranjen, pa da ne bi pao u ruke neprijatelja počinio je samoubistvo. Grad Bečkerek nosi danas po njemu ime — Zrenjanin.

ZRINJSKI, hrvatska feudalna porodica koja se pod tim imenom javlja od 1347. kada je Ludovik I preselio bribirske knezove Šubiće (v.) u unutrašnjost i dao im u zamjenu za Ostrovicu grad Zrinj kraj Dvora na Uni. Z. su postali moćna feudalna porodica čiji su članovi igrali značajnu ulogu u hrv. povijesti. Neki Z. bili su hrv. banovi. Istakli su se i u borbama s Turcima (npr. Nikola Šubić-Zrinjski kod Sigeta 1556). U XVII st. braća Nikola i Petar Z. bili su začetnici neuspjele urote.

ZWINGLI (Cvingli), v. Reformacija.

Ž

ŽAKERIJA, ustanak seljaka u Francuskoj 1358. nazvan po podrugljivom nazivu za seljake: Jacques Bonhomme (Žak Bonom) — Jakov Prostak. Vođa žakerije bio je Guillaume Calle (Gijom Kal). Završila je neuspjehom (v. Seljačke bune).

ŽENEVSKI SPORAZUM, sporazum o stvaranju jugoslavenske države zaključen 9. XI 1918. u Ženevi između predsjednika srpske vlade N. Pašića (v.), predsjednika Jugoslavenskog odbora A. Trumbića (v.), predstavnika srpske opozicije i Narodnog vijeća (v.). Ž. s. je predviđao obrazovanje zajedničke jugoslavenske vlade uz postojanje dviju vlada za dijelove od kojih nastaje nova država, tj. od vlade Kraljevine Srbije i vlade Narodnog vijeća. Ž. s. nije se ostvario jer je Pašić opozvao svoj potpis, a i Narodno vijeće u Zagrebu nije bilo suglasno s takvim utanačenjem.

ŽIGMUND, ugarsko-hrvatski kralj. Kao zaručnik kraljice Marije, kćerke Ludovika I, umiješao se u borbu s hrv. velikašima koji su se odupirali jakoj kraljevskoj vlasti. Stupivši na ugarsko-hrvatski

prijesto nastavio je borbe s velikašima, koje su potrajale 25 godina. U ratu s Turcima doživio je težak poraz u bici kod Nikopolja 1396. pa je neko vrijeme čak bio i nestao. Po povratku surovo je obračunao sa svojim protivnicima u Hrvatskoj (»Krvavi sabor u Križevcima«, 1397) i u Bosni.

ŽIRODINCI, predstavnici krupne trgovačke i industrijske buržoazije u vrijeme franc. buržoaske revolucije, nazvani po pokrajini Gironde (Žirond) uz istoimenu rijeku. Ž. su smatrali da tekovine revolucije ne treba proširiti na narodne mase te su željeli da revoluciju što prije dovrše.

ŽIŠKA, Jan, češki vojskovođa u vrijeme husitskih ratova koji je predvodio Taborićane, primijenio je novu taktiku borbe i stvorio nove vrste oružja. Od napada oklopljene viteške konjice branio se okovanim kolima koje je upotrebljavao i za gonjenje neprijatelja. Glavno oružje njegove vojske bili su cijepovi za razbijanje oklopa koje su kovali seoski kovači. Upotrebljavao je i teške mužare (haubice). Žiškina vojska bila je neobično pokretna i disciplinirana, te je s tom vojskom dva puta potukao Žigmunda (1420. i 1422).

ŽUPANIJA, teritorijalno-upravna oblast u Hrvatskoj.

Izdavač
NOVINSKO IZDAVAČKO PODUZEĆE »PANORAMA«
Zagreb, Savska c. 92.

Za izdavača
MIA PLEMENČIĆ

Tehnički urednik
EMILIJA RUŽIĆ

Korektor
MARIJA SERTIĆ

Tisak i oprema »VJESNIK« ZAGREB